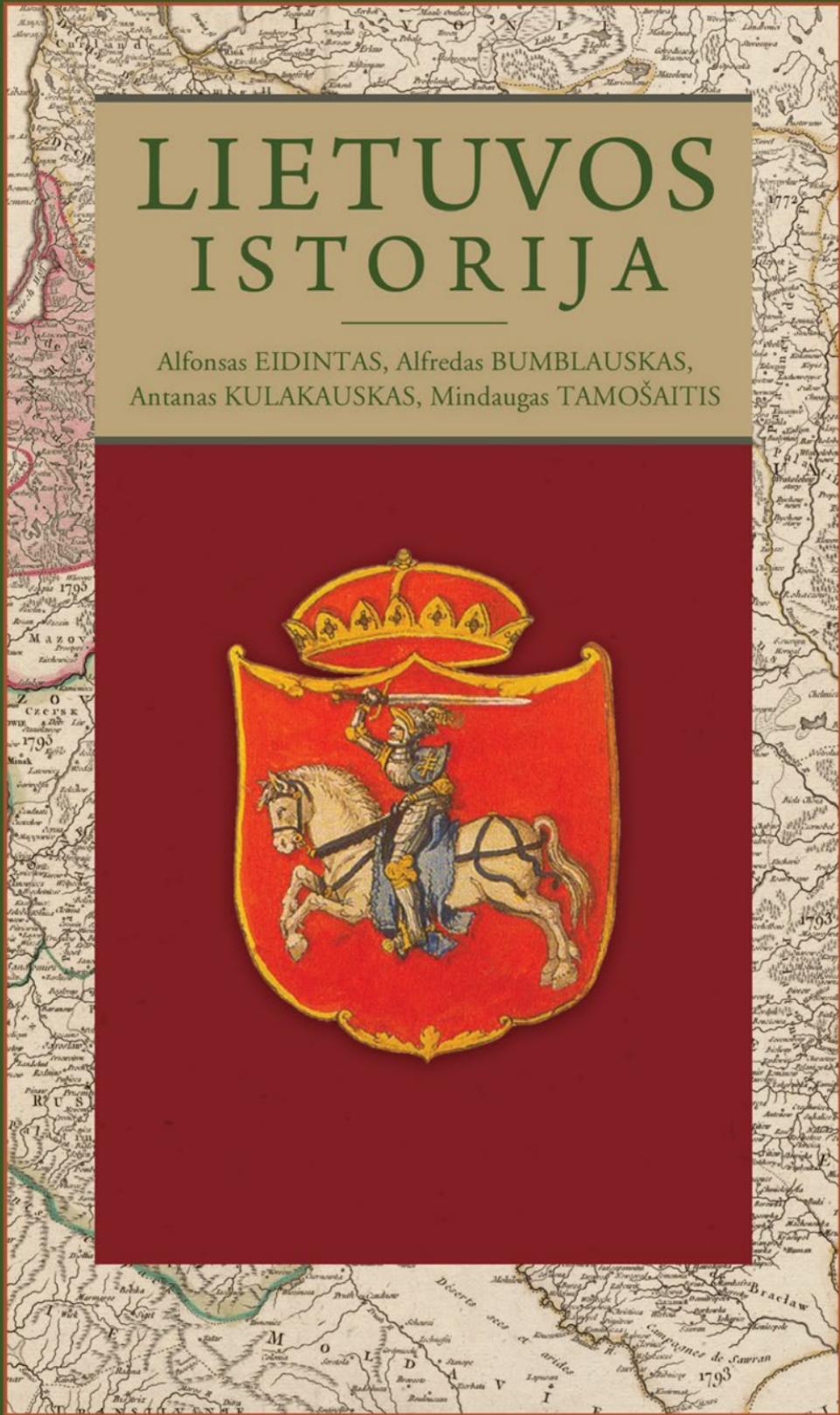

LIETUVOS ISTORIJA

Alfonsas EIDINTAS, Alfredas BUMBLAUSKAS,
Antanas KULAKAUSKAS, Mindaugas TAMOŠAITIS

LIETUVOS ISTORIJA

Alfonsas EIDINTAS, Alfredas BUMBLAUSKAS,
Antanas KULAKAUSKAS, Mindaugas TAMOŠAITIS

Vilniaus
universiteto
leidykla
2013

REDAKCIINĖ KOLEGIJA:

Prof. dr. Raimundas Lopata – pirmininkas
Prof. dr. Alvydas Jokubaitis
Prof. dr. Vytautas Radžvilas
Dr. Inga Vinogradnaitė

Išleista Lietuvos Respublikos
užsienio reikalų ministerijos užsakymu

Antras leidimas

© Alfonsas Eidintas, 2013
© Alfredas Bumblauskas, 2013
© Antanas Kulakauskas, 2013
© Mindaugas Tamošaitis, 2013
© Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija, 2013

TURINYS

Santrumpos 8

Redaktoriaus žodis 9

I v a d a s

LIETUVA – VIDURIO EUROPOS DALIS 12

Geografinis Europos centras? 12; Lietuvos vardo kilmė ir sampratos likimas 13;
Pagrindiniai Lietuvos istorijos metmenys 16; Svarbiausios Lietuvos
istorijos datos 21

I s k y r i u s

SENOJI LIETUVA 22

SENOVĖS BALTAI IR LIETUVOS VALSTYBĖS ATSIRADIMAS 22
Pagonybė ir Lietuvos vardo paminėjimas 1009 metais 23;
Mindaugas sukuria Lietuvos valstybę. Mindaugo karūnacija 1253 metais 27;
Gediminaičių dinastijos iškilimas 31

PAGONIŲ VALSTYBĖ. LIETUVOS KRIKŠTAS 35

Algirdo didvalstybė 36; Lietuva stačiatikiškos Rusios erdvėse 39;
Lietuvos krikštas – Europos formavimosi pabaiga? 40

VYTAUTO IMPERIJA 43

Vytauto laikų permainos 44; Žalgirio mūšis 46; Šventasis valdovas 49

LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTIJA KELYJE VAKARŲ LINK 52

Christianizacija ir šv. Kazimieras. Gotika 53; Raštija 56;
Renesansas ir reformacija 60

II s k y r i u s

LENKIJOS IR LIETUVOS VALSTYBIŲ JUNGUVĖS 63

ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKA 64

Liublino unija 64; LDK Baroko epochos Europoje. Bajoriškoji demokratija 67;
Valstybinė religija ar dešimt konfesijų? 70; Tautos, kalbos, raštijos 72;
Vilniaus universitetas 78; Ryčiausia ir šiauriausia Europoje baroko
architektūra 82; Gaonas ir „Šiaurės Jeruzalė“ 83

ANKSČIAUSIA KONSTITUCIJA EUROPOJE IR JOS PANAIKINIMAS 85
 Apšvieta ateina į LDK 85; Gegužės trečiosios konstitucija ir Abiejų Tautų tarpusavio įžadas 91; Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos sunaikinimas 94

III s k y r i u s

RUSIJOS IMPERIJOS VALDOMA LIETUVA (1795–1915) 98

BUVUSIO VALSTYBINGUMO TRAUKOJE 99

Kultūrinė autonomija Napoleono šešėlyje 99; 1830–1831 metų sukilimas 104;
 Caro valdžia: „Čia nebus Lenkijos“ 106; 1863–1864 metų sukilimas 108;
 Vyskupo M. Valančiaus „kunigaikštystė“ 110

LIAUDIS VIRSTA TAUTA 114

Rusinimo politika 1864–1904 metais 114; „Lietuviais esame mes gimę“ 118;
 Kitokia Lietuva siekia autonomijos 121; Lietuva po 1905-ųjų –
 kultūrinė kova 123

IV s k y r i u s

LIETUVOS VALSTYBĖS ATKŪRIMAS 128

KOVA DĒL NEPRIKLAUSOMYBĖS 130

Lietuvos planai: nuo autonomijos iki nepriklausomybės 130;
 1918 metų Vasario 16 Aktas 135; Versalio sistemoje 138;
 1920 m. liepos 12 d. taika su Sovietų Rusija 141; Paskutinė federacijos su Lenkija galimybė 143; Steigiamasis Seimas ir jo nutarimai 147

TAUTOS TAPSMAS 151

Lietuva įgyja jūrų uostą – Klaipėdos prisijungimas 151; Kairės demokratija ir 1926 metų gruodžio perversmas 154; Prezidentas A. Smetona ir ministras pirmininkas A. Voldemaras 158; A. Smetonos ir J. Tūbelio tandemas 163;
 Lietuvos piliečiai žydai ir lenkai 167; Nepriklausomybės karta 171

TRIJŲ KAIMYNIŲ ULTIMATUMŲ ERA 177

Lietuva ir Lenkija: santykiai be santykį 177; Pirmasis Europoje procesas prieš nacius ir Klaipėdos praradimas 179; Neutralumo politika ir Molotovo–Ribentropo paktas 183; SSRS 1940 metų ultimatumas ir sovietų okupacija 186

V s k y r i u s**LIETUVA: SOVIETŲ IR NACIŲ OKUPACIJOS 189**

STALINO IR HITLERIO GNIAUŽTUOSE 189

Lietuvos sovietizacija 190; Represijos ir 1941 metų Birželio sukilimas 193; Lietuvos žydų sunaikinimas – Holokaustas 198; Nacių savivalda – lietuvių savisamauga 201

ATGAL Į SSRS 205

Nacių okupaciją keičia sovietinė 206; Karas po karo – ginkluota rezistencija 209; Ekonomikos susovietinimas 214; Kultūros suvienodinimas 220; Švietimas ir bandymai rusinti 222; Lietuvos diplomatinė tarnyba ir išeivija 224; Nesitaikstanti visuomenė 227

VI s k y r i u s**DAINUOJANTI REVOLIUCIJA 234**

SU SĄJŪDŽIU UŽ LIETUVĄ 234

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis 1988–1990 metais 234; Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas 239; Belaukiant tarptautinio Lietuvos pripažinimo 243; Vejantis Vakarų Europą 249; Santykiai su kaimynėmis ir transatlantinė integracija 255

Pabaiga arba išbarstyti Lietuvos veidai 264

Literatūra tolesniams skaitymui 267

Iliustracijų šaltiniai 269

Asmenvardžių rodyklė 270

SANTRUMPOS

AT-AS	Aukščiausioji Taryba-Atkuriamas Seimas
ATR	Abiejų Tautų Respublika
ES	Europos Sąjunga
KGB	Valstybės saugumo komitetas (SSRS)
LCVA	Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LDDP	Lietuvos demokratinė darbo partija
LDK	Lietuvos Didžioji Kunigaikštija
Ldk	Lietuvos didysis kunigaikštis
LDT	Lietuvos diplomatinė tarnyba
LGRTC	Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras
LKDP	Lietvių krikščionių demokratų partija
LKP	Lietuvos komunistų partija
LAF	Lietvių aktyvistų frontas
LLA	Lietuvos laisvės armija
LLKS	Lietuvos laisvės kovų sąjūdis
LLL	Lietuvos laisvės lyga
LLV	Lenkijos ir Lietuvos Valstybė
LPS	Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis
LSDP	Lietuvos socialdemokratų partija
LSSR	Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika
LV	Laikinoji vyriausybė
MGB	Valstybės saugumo ministerija (SSRS)
NKGB	Valstybės saugumo liaudies komisariatas (SSRS)
NKVD	Vidaus reikalų liaudies komisariatas (SSRS)
SSKP	Sovietų Sąjungos komunistų partija
SSRS	Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga
TS-LK	Tėvynės sąjunga–Lietuvos konservatoriai
VLIK	Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas

REDAKTORIAUS ŽODIS

Sveikiname Skaitytoją, verčiantį neeilinės (kitokių ne-būna) tautos istorijos puslapius. Ši nedidelė knygelė pateikia aiškų atsakymą į klausimą, kuris Lietuvos žmonėms yra vienas svarbiausiu, brangiausiu ir labiausiai įkvepiančiu: kaip gimė Lietuva ir kodėl mūsų valstybė yra ne atsitiktinumą ar šalutinių aplinkybių išraiška, bet šimtmiečius brandintas vaisius, teisėtu tautos apsisprendimu grįstas savarankiškumo kelias ir dėsningas, užtarnautas atpildas už kiekvieno lietuvio gyvenimą vardan tos?

Akimis vydamiesi knygos tekštą, Jūs tiesiogiai išgyvensite įspūdingas, nesuvaidintas, dažnai pamokančias mūsų tautos istorines patirtis. Jas įsimindami, savaime tapsite gyvais Lietuvos istorijos liudininkais ir sergėtojais. Suvokimas, kad be tautos atminties nebus ir tautos ateities, atispindi 1859 m. lietuvių švietėjo Mikalojaus Akelaičio žodžiuose lenkų literatui Juzefui Ignacui Kraševskiui (Józef Ignacy Kraszewski): „Tautos istorija turi būti kiekvieno piliečio lūpose, ir tuomet tauta bus nemirtinga.“ Būtent šis žinojimas įkvėpė Lietuvos šviesuolius (Simoną Daukantą, Joną Mačiulį-Maironį ir kt.) įamžinti savo šalies praeitį raštu.

Apibendrinamojo pobūdžio istorijos darbai paprastai gimsta lūžinių valstybės raidos etapais ir išskirtinėmis progomis. Kartais juos iniciuoja valstybės institucijos, kurių pareiga – užtikrinti, kad valstybės nueitas kelias būtų įamžintas ir įvertintas iš platesnės perspektyvos – patriotiniu, bet teisingu, skvarbiu, visumą apimančiu žvilgsniu. 1936 m. Lietuvos Respublikos švietimo ministerijos (viceministro Kazimiero Masiliūno) iniciatyva ir rūpesčiu grupė lietuvių istorikų parašė ir išleido plačios apimties Lietuvos istoriją, kurią redagavo Adolfas Šapoka. Tai bene žinomiausia tautinė Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos istorija, padariusi ir tebedaranti įtaką ir dabartinėms kartoms. Neramu laikotarpiu parašyto veikalo tikslas buvo ieškoti įkvėpimo lietuvių tautai tūkstantmetėje senovės Lietuvos istorijoje, plačiose senovės karžygių užkariautose erdvėse, autentiškoje baltų kultūroje, Europos

archaijiskiausioje ir savo grožiu išskirtinėje lietuvių kalboje bei po pasauly pasklidusių išeivių veikloje.

Ruošiantis 1939 m. pasaulei parodai Niujorke, Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija (ministras Stasys Lozoraitis) inicijavo ir, Magdalena Avietėnai vadovaujant, parengė specialų Lietuvos skyrių, atskleidusį meno, tautodailės, ekonomikos pasiekimus ir parodžiusį svarbiausius Lietuvos istorijos įvykius monumentaliose žymiausių mūsų dailininkų drobėse. Šiuo ir kitais atvejais mūsų intelektualai, akademikai, menininkai buvo skatinami telktis ir vieningai pristatyti Lietuvą ir jos istoriją visam pasauliui.

Šiandien yra bene geriausia proga šią gražią diplomatinę tradiciją pratesti ir sustiprinti. 1990 m. kovo 11 d. atkūrusi nepriklausomybę, 2004 m. tapusi visateise demokratinių NATO ir ES valstybių šeimos nare, 2013-aisiais Lietuva imsis istorinės pareigos pirmininkauti Europos Sąjungai – laisvų ir demokratinių Europos valstybių susivienijimui. Tai išskirtinė galimybė ne tik aktyviai prisidėti kuriant bendrą Europos ateitį, bet ir sustiprinti šalių solidarumą ir dėmesingumą žemyno tautų praeičiai ir, žinoma, dar kartą patiemis – iš šiandieninio požiūrio taško – pažvelgti ir visam pasauliui priminti, kas buvo, yra (ir bus) Lietuva.

Rengiantis Lietuvos pirmininkavimui Europos Sąjungai, Užsienio reikalų ministerija (ministras Audronius Ažubalis) kreipėsi į Vilniaus universitetą Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto mokslinkus, ne pirmus metus tiriančius istorijos politikos problemas (profesorius Raimundą Lopatą, Alvydą Jokubaitį, Vytautą Radžvilą ir kitus), prašydama parengti glaustą, lengvai skaitomą, tiesos ir atvirumo kriterijais grįstą Lietuvos istorijos veikalą. Jo paskirtis – kiekvienam Skaitytojui, visų pirma Europos Sąjungos piliečiams, aiškiai ir suprantamai atskleisti ilgą, pergalinę, kartais sunkų ar net tragišką mūsų valstybės istorinį kelią, kurį Lietuvos valstybės kūrėjai įveikė vedami šio krašto žmones per skirtinges laikotarpus, valstybės sankludas, okupacijų duobes ir atkurtos nepriklausomybės įkalnes bei nuokalnes – nuo pat pirmo valstybės vardo paminėjimo vienoje iš Europos kronikų 1009 m. iki Lietuvos virsmo visateise Europos Sąjungos nare 2004 m.

Knygos parengimo koordinacinis ir redagavimo darbas pavestas šių ei-licių autorui, autoriais pakviesti žinomi istorikai, parašę ne vieną studiją: senovės lietuvių valstybės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos raidą analizavo Vilniaus universitetu prof. ALFREDAS BUMBLAUSKAS (parašė I ir

II skyrius, jo plunksnai priklauso įvadas ir baigiamasis skyrius „Pabaiga arba išbarstyti Lietuvos veidai“), apie lietuvių gyvenimą Rusijos imperijoje 1795–1915 m. paraše Vytauto Didžiojo universiteto prof. ANTANAS KULAKAUSKAS (III skyrius), modernios Lietuvos valstybės atkūrimo procesą, 1918–1940 m. trukusį nepriklausomybės dvidešimtmetį apžvelgė prof. ALFONSAS EIDINTAS (IV šio darbo skyrius), o įvykius nuo 1940 m. okupaciją iki 2004 m. apibendrino Lietuvos edukologijos universiteto lektorius dr. MINDAUGAS TAMOŠAITIS (V ir VI skyriai). Knygą skaitė ir recenzavo garbūs filosofai, aktyvūs visuomenės veikėjai. Redaktoriui teko nelengvas uždavinys vienodinti keturis pasakojimo būdus, stilius, planuoti skyrių apimtis, paragrafus, suregzti sąsajas, intarpus, kad pasakojimas būtų vienodai sklandus, balansuotas kiekybe, neperkrautas nebūtiniais faktais ir kuo malonesnis skaitytojo akiai. Dėl ribotos šios istorijos apimties atsisakyta detalesnės ekonominės, socialinės ir kultūrinės raidos skirsnii. Skaitytojui jie būtų neabejotinai įdomūs ir pravartūs, bet tebūnie tai ta auka ir kaina, kurią šios knygos autoriai pasiryžo sumokėti, kad pasakojime kuo geriau išryškintų esminius Lietuvos istorijos verpetus, Lietuvos valstybės raidą, jos indėlių į regiono ir visos Europos istoriją bei ilgametį, tvirtą – nemirtingą – Lietuvos žmonių ryžtą kurti, saugoti ir puoselėti savo valstybę.

Redaktorius tikisi supratimo ir atlaidos, jei ne visiems Skaitytojams istorinis pasakojimas pasirodys vienodai priimtinas bei darnus, primindamas, kad tai pirmas bandymas nuo 1990 m. valstybės atkūrimo aprėpti visą Lietuvos istorijos distanciją iš nūdienos perspektyvos bendru, atsakingu ir taupiu žvilgsniu.

Nuoširdžiai dėkojame leidinio iniciatoriams, redakcinės kolegijos nariams, skaičiuosems pradinius tekstus, ypač Jauniui Petraičiui, taip pat dr. Vytautui Žaliui, Romanui Judinui, labai ačiū recenzavusiems šią knygą prof. dr. Zenonui Butkui ir doc. dr. Sauliui Kaubriui ir daugeliui kitų, prisidėjusių prie jos parengimo, iliustravimo, reikalingų žemėlapių atrinkimo.

ALFONSAS EIDINTAS,
redaktorius

I v a d a s

LIETUVA – VIDURIO EUROPOS DALIS

„Be abejonės, sanskrito giminingumas su lietvių kalba yra didesnis, negu su bet kuria kita kalba šioje žemėje“

Ir britų mokslininko ROBERT GORDON LATHAM
„Descriptive Ethnology“ („Aprašomoji etnologija“)

Geografinis Europos centras?

Europos žemėlapyje nubrėžus linijas, jungiančias Gibraltarą su šiaurine Uralo kalnų dalimi, Škotiją su Kaukazo kalnais, pietines Graikijos salas su Norvegijos šiaure, beveik visos šios linijos susikerta Lietuvoje, kurioje ir yra geografinis Europos centras. Visai neseniai Prancūzijos nacionalinis geografijos institutas atliko naujus skaičiavimus, pagal kuriuos iš 180 km aukščio geografiškai išvestas centro statmuo yra 25 km į šiaurę nuo Lietuvos sostinės Vilniaus. Europos centro koordinatės $54^{\circ}55'$ šiaurės platumos, $25^{\circ}19'$ rytų ilgumos. Lietuva yra toje pačioje geografinėje platumoje kaip į vakarus nuo Lietuvos esančios Pietų Švedijos, Danija, Škotija; toje pačioje geografinėje ilgumoje kaip į šiaurę – Suomija, į pietus – Rumunija, Bulgarija, Graikija.

Lietuva yra kryžkelėje tarp Vakarų ir Rytų Europos: per Lietuvą eina tiesiausias kelias iš Vokietijos į Rusiją, per Lietuvą vokiečiai veržesi į rytus, o rusai į vakarus. Todėl kai kas yra sakęs: „Jei Šveicarijai būdinga aukštū kalnai, Italijai – meno kūriniai, Suomijai – ežerai, o Lietuvą reikėtų pavadinti kraštu, kuriame labai pavojinga gyventi mažai tautai.“ Nors Lietuva yra geografinis Europos centras (o Kaunas buvo Hanzos miestas), ji dažnai laikoma Rytų Europos dalimi. Tokiais atvejais turima galvoje ne tiek geografinė, kiek geopolitinė krašto padėtis: XIX–XX a. Lietuva juk ne kartą buvo okupuota ir prisijungta Rytų kaimynės.

Tačiau civilizacijos požiūriu Lietuva priklauso Vakarų civilizacijos pakraščiams – Vidurio Europai. Lietuvoje, kaip ir Vidurio Europos šalyse (Lenkijoje, Čekijoje, Vengrijoje), skirtingai nei Rytų Europoje, nuo Viduramžių kūrėsi individualus valstiečių ūkis, o ne bendruomenė, formavosi bajorų pilietinė visuomenė, o ne rytiškas centralizmas ar despotija,

vyravo vakarietiška kultūrinė orientacija ir katalikybė, o ne stačiatikybė, nors buvo surastas integracijos modelis, pagimdęs lokalinės bažnytinės unijos idėją, o tai leidžia kalbėti apie Lietuvą kaip jungtį tarp lotyniškosios Vidurio ir bizantinės Rytų Europos.

Lietuvos vardo kilmė ir sampratos likimas

Lietuvos vardas pirmąkart paminėtas 1009 m., tačiau atsirado jis anksčiau: lietuvių gentis iš rytų baltų turėjo išsiskirti prieš kelioli-ka amžių. Kalbininkai yra nustatę, kad lietuvių kalba atsiskyrė nuo latvių apie VII a. Tačiau lietuviškai kalbantys žmonės nebūtinai save vadino lietuviais, o savo žemę – Lietuva. Iki šiol labiausiai paplitusi versija buvo Lietuvos vardą kildinti iš nedidelio upelio Lietaukos, įtekančio į Nerį netoli Kernavės, vardo. Tradiciškai manoma, kad Lietuvos valstybės branduolys – Lietuvos žemė siauraja prasme ankstyvaisiais istoriniais laikais buvo tarp Nemuno ir Neries upių. Taigi Lietaukos upelis, dešinysis Neries intakas, tekėjo Lietuvos žemės link, ir nebūtinai pačioje Lietuvoje. Tokiu atveju upelis pavadinimą turėjo gauti nuo žemės vardo, o ne atvirkščiai. Šie argumentai nuginčija paplitusią versiją, bet nepaaiškina, iš kur kilęs Lietuvos vardu. Šiandien mokslininkai, remdamiesi prielaida, kad Lietuvos vardu būti išvestas iš etnonimo „lietuvis“, atkreipė dėmesį į vietovardžius su šaknimis „leit-“ ir „liet-“ už Lietuvos ribų. Grindžiama mintis, kad Lietuvos valdovų (Vytauto, Gedimino, o gal ir Mindaugo) valstybės pakraščiuose, ne lietuvių, o senųjų rusų (arba rusenų), taip pat žemaičių gyvenamose teritorijose turėjo būti įkurdinti ištikimi žmonės iš Lietuvos. Šie žmonės aplinkinių buvo vadinami „leičiais“ (latviai iki šiol vadina lietuvius „leišiais“), o gal ir „liečiais“. Taigi, Lietuvos vardu turėjo atsirasti nuo etnonimo (susijusio su specifinėmis karinėmis funkcijomis) „liečiai“ ar „leičiai“.

Lietuvos ribos 1009-aisiais turėjo eiti kur kas toliau į rytus ir pietus nei šiandieninė Lietuvos pietryčių siena. Teritorija, kurioje lietuviai gyveno kurdami valstybę (iš esmės tai šiandieninė Lietuva), ir vadina etninėmis lietuvių žemėmis. Tačiau dalis etninės Lietuvos yra už šiandieninės Lietuvos ribų, antra vertus, Lietuvos vardu vadinamos į vakarus nuo etninių žemaičių esančios senųjų žemaičių, dalies jotvingių, sėlių, žiemgalų ir prūsų teritorijos. Ir tai dėsninga: Lietuvos valstybės formavimosi branduolys buvo „Lietuvos žemė“ (teritorija tarp Nemuno ir Neries),

Vytis iš I Lietuvos Statuto Lauryno nuorašo (1531 m.)
antraštinio lapo

tačiau jau Mindaugas jungė prie „Lietuvos žemės“ kitas lietuvių žemes, taip pat plėtė savo įtaką į giminingu genčių teritorijas. Manoma, kad jei ne vokiečių puolimas, slavų ekspansija, Lietuvos valstybė ir Lietuvos vardas būtų aprėpęs gerokai platesnes (gal net visas) baltų genčių žemes.

Tačiau lietuvių kalbos, o vėliau ir lietuviškos savimonės žmonių gyvenama teritorija rytuose ir pietuose siaurėjo, o Lietuvos vardas – priešingai: kartu su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos ribomis išplito labai tolį į rytus ir apėmė plačias rytų slavų žemes. Būtent visa šios valstybės teritorija (ne tik dabartinė Lietuva, bet ir Baltarusija) ilgainiui pradėta vadinti Lietuva, o šiandien ją vadiname istorine Lietuva. XVI–XVIII a. LDK bajorai, nesvarbu, kokios etninės kilmės, laikė save lietuviais. Net oficialioji valstybės raštų kalba (ja parašyti Lietuvos Statutai ir kt.), savo ištakomis siekianti dabartinių ukrainiečių ir baltarusių protėvių kalbą, vadinta lie-

tuviai kalba. Istorinės Lietuvos dainiumi tapo žymusis XIX a. lenkų poetas Adomas Mickevičius (Adam Mickiewicz), o paskutiniu LDK piliečiu save laikė Nobelio premijos laureatas Česlovas Milošas (Czesław Miłosz). Būtent šią tradiciją šiandien priskiriame vadinamiesiems „senalietuviams“, kuriems XIX–XX a. sandūroje pradėjo oponuoti „jaunalietuviai“, po poros dešimtmečių sukūrė Lietuvos Respubliką.

Lietuvos vardas tapo ir žydų savastimi. Visą istorinės Lietuvos laikotarpį joje gyvenę žydai vadino šią šalį „Lite“, o save – „litvakais“. Taigi Lietuvos vardą išplatino senoji Lietuvos valstybė – Lietuvos Didžioji Kunigaikštija. Ją panaikinus ir prijungus prie Rusijos, iki 1831 m. sukilimo dar egzistavo Lietuvos, vėliau – Lietuvos Vilniaus ir Lietuvos Gardino gubernijos.

Būta ir kito Lietuvos vardo plitimo kelio. Į dykra paverstas jotvingių, skalvių, nadruvių žemes iš Lietuvos XV a. pradėjo grįžti šių genčių palikuonys, o dar gausiau – lietuvių. Jie apsigyveno ne tik Lietuvos pusėje esančioje dykroje, bet ir anapus sienos (1422 m. tarp Lietuvos ir Vokiečių ordino nustačius sieną, Lietuvai atiteko tik dalis senųjų jotvingių teritorijos – Užnemunė). Ilgainiui lietuvius Vokiečių ordino valstybėje (vėliau pasivadinusioje Prūsijos hercogija, o dar vėliau – Prūsijos karalija) pradėta vadinti lietuvininkais, o jų žemes – Prūsų Lietuva arba Mažaja Lietuva (visa kita Lietuva vėliau – atrodo, XIX a. – pradėta vadinti Didžiosios Lietuvos vardu). Paradoksas – svetima valstybė, o lietuviškos raštijos kur kas daugiau nei pačioje Lietuvoje. Mažojoje Lietuvoje iškilo ir pirmasis reikšmingas lietuvių lietuviakalbės literatūros kūrinys – Kristijono Donelaičio poema „Metai“ (apie 1750). Nors XVIII a. Prūsijoje buvo net oficialiai vartojamas Lietuvos vardas – įsteigtas Lietuvos departamentas, kurio centras Gumbinė, – ilgainiui dėl germanizacijos ir savaiminio lietuvių vokietėjimo lietuvių kalbos vartojimas Prūsijoje siaurėjo, o po Antrojo pasaulinio karo, iš Prūsijos pasitraukus seniesiems gyventojams, lietuviškai kalbančiųjų nebėliko. Neliko ten ir Lietuvos vardo.

Kitaip klostési Didžiosios Lietuvos istorija. Rusijai sunaikinus senąją Lietuvos valstybę, Lietuvos vardas po 1831 m. sukilimo numalšinimo oficialiai nebebuvo vartojamas – ji pakeitė „Šiaurės Vakarų kraštas“. Lietuvos vardas įgijo naujų prasmų. Šalia istorinės Lietuvos (buvusios LDK) sampratos vis stiprėjo modernioji, Lietuvos vardą siejanti su lietuvių kalbos vartojimu. Šia samprata rėmėsi naujosios Lietuvos valstybės – Lietuvos Respublikos kūrėjai, siekę prie Lietuvos prijungti Mažają Lietuvą, bet atsisakę pretenzijų į nelietuviškai kalbančias istorinės Lietuvos žemes.

Modernioji Lietuvos samprata susidūrė su didžiule problema – etninės Lietuvos pietrytinėje dalyje XX a. pradžioje lietuvių kalba buvo užleidusi vietą lenkų ir baltarusių (žmonių vadinamoms „tutešių“) kalboms. Tiesa, nutautėjusioje Lietuvos dalyje kai kurie bajorai tebesivadino „litvinais“ arba „senalietuviais“, tačiau dauguma jų vis labiau integravosi į lenkų tautą, o Lietuvą laikė Lenkijos dalimi. Būtent ši samprata iškilo 1920 m. Lenkijos ir Lietuvos konflikto dėl Vilniaus metu, kai Vilniaus krašte buvo suformuota „Vidurinė Lietuva“. Remiantis tokia lenkiška Lietuvos samprata, Lietuvos Respublika buvo vadinama „Kauno Lietuva“, o žemaičių tarmė – lietuvių kalba. „Vidurinės Lietuvos“ prasmę galima suvokti tik turint omenyje, jog į rytus nuo jos senosios ruseniškosios LDK žemės vadinosi „Minsko“, arba „rusėnų“, Lietuva. Ši trijų dalių Lietuvos samprata, pasitelkiama neva siekiant atkurti LDK tradiciją, buvo tik deklaracija, nebeatitinkanti istorinės tikrovės. Iš tikrujų tai buvo lenkiška Lietuvos samprata: 1922 m. Lenkijos valia vykusiuose rinkimuose gen. Liucijano Želigovskio (Lucjan Żeligowski) užimtoje teritorijoje, vadinoje „Vidurinė Lietuva“ su Vilniumi, balsuota taip, kad ji taptų Lenkijos dalimi. Savo ruožtu lietuviai buvo apsisprendę kurti Lietuvos valstybę etniniais pagrindais, nebebeprendavo į „Minsko Lietuvą“, tačiau neįsivaizdavo savo valstybės be istorinės sostinės Vilniaus. Be to, moderniosios Lietuvos valstybės kūrėjai pretendavo į Mažosios Lietuvos žemes. Tiesa, Versalio taikos konferencija (1919) nuo Vokietijos atskyrrė tik dalį Mažosios Lietuvos – Klaipėdos kraštą, tačiau jo neatidavė Lietuvai. Beje, ne visi klaipėdiškiai lietuvininkai norėjo jungtis prie Lietuvos ir siekė „laisvojo miesto“ statuso (panašaus į Dancigo (dabar Gdanskas)).

Pagrindiniai Lietuvos istorijos metmenys

Taigi, bendriausias Lietuvos istorijos modelis būtų tokis: tarp miškingosios Rytų Europos prieistorinių archeologinių kultūrų 3–2 tūkstančiai metų prieš Kristą atsirado baltų kultūra. Nuo I a. po Kristaus ji jau patenka į Romos ir kitų civilizacijų akiratį. Paprastai manoma, kad iš šių proistorinių gelmių ateina tokios kultūrinės vertybės kaip lietuvių kalba, tautosaka ir folkloras, taip pat lietuvių pagoniškoji religija, nors šios išsikristalizavimas šiandien dažniausiai priskiriamas jau valstybės kūrimosi laikams. Valstybė – Lietuvos Didžioji Kunigaikštija – buvo sukurta XIII a. viduryje, jos pirmasis valdovas Mindaugas net

suspėjo krikštytis, o 1253 m. – karūnuotis karaliumi. Vis dėlto tai liko istorinis episodas, nors pagoniška valstybė pamažu tapo regionine didvalstybe arba imperija, užvaldžiusia didžiules stačiatikiškų žemų (buvusios Kijevo Rusios) erdves. 1387 m. Lietuva krikštijosi katalikišku krikštu, o jos dalis Žemaitija tapo paskutiniu Europoje apskrikštijimo regionu – šiaiš įvykiais baigė formuotis krikščioniškoji Europa.

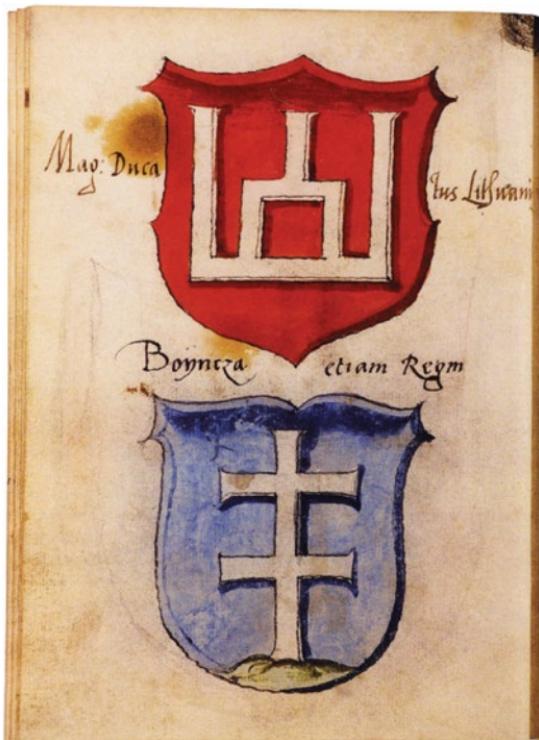
Lietuvos Didžioji Kunigaikštija dėl Voiečių ordino pavojaus pamažu stiprino ryšius su Lenkija, o XV–XVI a. perėmė krikščionišką Vakarų kultūrą. XVI a. viduryje buvo sudaryta unija su Lenkijos Karalyste ir susiformavo jungtinę valstybę – Abiejų Tautų Respublika. Paprastai moksles laikoma, kad ši valstybė Europos ir pasaulio civilizacijai XVII–XVIII a. davė labai reikšmingus fenomenus, kurių trumpha formulė būtų tokia – duona, tolerančija, demokratija, konstitucija, barokas. Taigi Abiejų Tautų Respublika:

- aprūpino Vakarus (per Gdanską į Amsterdamą) javais,
- sukūrė Vakarams tuomet beveik nežinomą religinės tolerancijos ir bajoriškosios demokratijos tradiciją,
- Vilnius XVI–XVIII a. tapo vienintele stovinčia ant dviejų pasaulių ribos Europos sostine, kurioje sugyveno dešimt konfesijų, o žydų pasauliui tai buvo Vilniaus Gaono miestas ir „Šiaurės Jeruzalė“,
- iškėlė plačiausios poveikio erdvės ir vieną seniausių Vidurio Europoje Vilniaus universitetą, turintį savitas misionierų, kankinių ir šventųjų, poetų, retorikų ir logikų tradicijas,
- išpuoselėjo europiniu mastu reikšmingą Vilniaus baroko architektūros mokyklą,
- sukūrė teisinę tradiciją, kuri XVI a. davė sistemingiausius Europoje teisės kodeksus – Lietuvos Statutus, o 1791 m. kartu su Lenkija – konstituciją, tapusią ankstyviausia rašytine konstitucija Europoje.

Abiejų Tautų Respublika buvo sunaikinta trimis XVIII a. pabaigos padalijimais, kuriuose dalyvavo Rusija, Austrija ir Prūsija. Tačiau ir tomis sudėtingomis sąlygomis iškilo Vilniaus romantizmo mokykla, kurios didieji atstovai buvo Adomas Mickevičius ir Julius Slovackis (Juliusz Slowacki), o Vilniaus universitetas tuo metu išlaikė pozicijas Europos universitetų

LDK herbas Vytis iš herbyno „Stemmata Polonica“ (saugomo Paryžiuje), XVI a. vid.

Gedimino stulpai ir Jogailos kryžius iš herbyno „Stemmata Polonica“ (saugomo Paryžiuje), XVI a. vid.

pirmajame šimtuke. Tai ištisas Abiejų Tautų Respublikos tradicijų pasaulis, kuris taip ir netapo Rusijos imperijos kultūros dalimi, priešingai – lenkų kultūrinėje tradicijoje jo atstovai ištvirtino kaip didieji pranašai, o tai savo ruožtu leido jų laiką Vilnių vėliau pavadinti lenkų kultūros sostine už etninės Lenkijos ribų. Vis dėlto Vilniaus, Lietuvos ir Abiejų Tautų Respublikos tradicijų naikinimas lémė, kad Rusija sugebėjo pasisavinti tokius iš LDK erdvę kilusius fenomenus kaip pirti ir „horilką“ arba „vodką“. Aišku, šis klausimas dar per mažai tirtas, bet pasauliui žinomas „Rusijos žydų“ fenomenas paaškinamas paprastai – Rusijos imperijoje žydai galėjo gyventi tik į vakarus nuo „sėslumo ribos“, o ši visiškai sutapo su buvusios LDK arba Abiejų Tautų Respublikos rytine riba. Ją nubrėžė Rusijos imperatorė Jekaterina II 1791 m., po ATR padalijimų išvardijusi net konkrečias gubernijas, kuriose gali gyventi žydai. Visa tai buvo ne kas

Ryčiausias (500 km nuo Vilniaus) Vilniaus baroko mokyklos ir garsiausio jos architekto J. K. Glaubitzo kūrinys – Basųjų karmelitų bažnyčia Mstislavlyje. A. Bumblausko nuotr.

kita, kaip ATR ir LDK erdvė, vadinas, „Rusijos žydai“ – tai LDK – Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos ir Lenkijos – žydai.

Kad ir kaip ten būtų, bet kaip tik šioje erdvėje gimė keturios moderniosios Naujuųjų laikų valstybės: Lenkija, Lietuva, Baltarusija, Ukraina. O kai kas priduria – ir... Izraelis, nes, kuriant šią valstybę, reikšmingiausius vaidmenis suvaidino iš šios erdvės kilę žydai, vadinęsi litvakais.

Lietuva po 1795 m. prijungimo prie Rusijos neprisklausomybę atkūrė 1918–1919 m. ir sukūrė valstybę, besirémusią naujais demokratiniais ir nacionaliniai pagrindais – Lietuvos Respubliką. Jos ištakose – ir didžiausios Lietuvos menininkas, dailininkas ir kompozitorius M. K. Čiurlionis, ir tautos Atgimimo dainius poetas Maironis, tautos patriarchas J. Basanavičius. O toliau – ištisa plejada modernaus meno, literatūros, architektūros kūrėjų, suspėjusių per du dešimtmečius pakeisti Lietuvos veidą ir krašto-

Vienas žymiausių M. K. Čiurlionio kūrinių
„Karalių pasaka“, 1909 m.

vaizdį. Šiandien istorikų jaunimas Lietuvos Respublikos civilizacinius pasiekimus įvardija labai trumpai – sviestas, ANBO ir krepšinis. O turima galvoje: žemės ūkio pažanga, lėktuvų projektavimas ir gamyba Kaune ir krepšininkų vyrų dukart – 1937 ir 1939 m. – iškovoti Europos čempionų titulai. Būtent šias vertybės ar prisiminimus nubraukė Sovietų Sąjunga, 1940 m. Lietuvą okupavusi, o 1944 m. – reokupavusi. Tačiau pergyvenusi didžiules netektis – Lietuvos žydų Holokaustą, masines Sovietų Sąjungos vykdytas deportacijas į Sibirą, emigraciją 1944 m. į Vakarus, Lietuva sugebėjo pakilti į ilgiausią „karą po karo“ – Lietuvos partizanų pasipriešinimą SSRS ištisą dešimtmetį po Antrojo pasaulinio karo (1945–1953), o tai kartais laikoma didžiausiu Lietuvos įnašu į Europos istoriją XX a. Vis dėlto šiandien į tokį vaidmenį pretenduoja ir 1988–1990 m. Lietuvos Sajūdžio, Baltijos kelio ir Lietuvos Neprisklausomybės kūrėjai, taip pat Sausio 13-osios (1991) herojai, kurie sugebėjo įveikti pusamžį trukusią

Sovietų Sąjungos aneksiją ir *perestroikos* bei naujo Atgimimo sąlygomis atkurti Nepriklausomybę.

Ir dar labai svarbu žinoti – 2004 m. Lietuva tapo ES ir NATO nare.

Svarbiausios Lietuvos istorijos datos

97 m. po Kr.	pirmas aisiaių (baltų) aprašymas.
1009	šv. Brunonas atranda Lietuvą, Lietuvos „karaliaus“ Netimero krikštas.
1253 VII 6	susikūrusios Lietuvos valstybės valdovas Mindaugas vainikuoja karaliumi.
1316–1341	Gediminaičių dinastijai vardą davusio Gedimino valdymas.
1323	Gediminas perkelia Lietuvos sostinę iš Trakų į Vilnių.
1385	Krėvos sutartis. Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila tampa Lenkijos karaliumi. Prasideda Lietuvos ir Lenkijos suartėjimas.
1387	Lietuvos krikštas.
1392–1430	žymiausio Lietuvos valdovo Vytauto valdymo metai.
1410	Žalgirio (Griunvaldo) mūšis. Lenkijos ir Lietuvos jungtinė kariuomenė sutriuškina Vokiečių ordiną, kėlusių grėsmę abiejų valstybių egzistencijai.
1569	Liublino unija. Susikuria jungtinė Lenkijos ir Lietuvos Valstybė – Abieju Tautų Respublika.
1795	Rusija, Austrija ir Prūsija galutinai pasidalija Lenkijos ir Lietuvos valstybę. Didžioji Lietuvos dalis atitenka Rusijai.
1918 II 16	Vokietijos okupacijos sąlygomis J. Basanavičiaus vadovaujama Lietuvos Taryba paskelbia Nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą .
1940 VI 15	realizuodama Molotovo–Ribentropo paktą, Sovietų Sajunga okupuoja ir aneksuoja Lietuvos Respubliką . Sudarius marionetinę vyriausybę netrukus paskelbiama, kad sukuriama Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika. Sovietinio teroro ir trėmimų pradžia .
1941–1944	nacių Vokietijos okupacija ir žydų Holokaustas Lietuvoje.
1944–1953	Sovietų Sąjungos organizuotų represijų, deportacijų, masinės kolektyvizacijos ir Lietuvos ginkluotos rezistencijos laikotarpis.
1976	susikuria Helsinkio grupė.
1988 VI 3	juriamas Lietuvos Persitvarkymo Sajūdis.
1990 III 11	Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba paskelbia Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą .
2004	Lietuva tampa ES ir NATO nare.
-

I s k y r i u s

SENOJI LIETUVA

SENOVĖS BALTAI IR LIETUVOS VALSTYBĖS ATSIRADIMAS

Moksle baltais paprastai vadinama grupė indoeuro-piečių genčių ir tautų, gyvenusių arba gyvenančių Baltijos jūros rytų pakraštyje ir kalbėjusių arba kalbančių giminiškomis kalbomis, kurios sudaro atskirą indoeuropiečių kalbų šeimos šaką. Šiandien šiai šakai atstovauja likusios gyvuoti tik lietuvių ir latvių kalbos. Baltai ir jų ainiai, lietuviai ir latviai, sésliai prie Baltijos jūros gyvena mažiausiai 4 tūkstančius metų. Dėl to kartais sakoma, kad tai vienos sésliausiu ir seniausiu Europos tautų. Baltų gentys pradėjo formuotis III tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje, kai čia atvykę indoeuropiečiai pajungė ir asimiliavo vietinius gyventojus. I tūkstantmetį po Kr. baltų genčių apgyvendintas arealas driekėsi nuo Vyslos iki Dniepro ir Okos baseinų rytuose. Vėliau, I tūkstantmečio antroje pusėje, prasidėjo slavų ekspansija, nulémusi ryti-nių baltų asimiliaciją. II tūkstantmečio pradžioje pradėjo formuotis prūsų, jotvingių, lietuvių ir latvių tautos. Tačiau susidarė tik lietuvių ir latvių tautos; prūsus ir jotvingius nukariavo bei asimiliavo Vokiečių ordinis ir vėliau įkūré Prūsijos valstybę.

Sėslus baltų gyvenimas, matyt, nulémė, kad baltų mitologijoje (jos elementų išliko tautosakoje) yra daug senųjų indoeuropiečių mitologijos bruožų. Susidomėjimas baltų mitologija vis didėja. Lietuvių kalba geriausiai iš visų gyvujų indoeuropiečių kalbų išlaikė senajį garsyną ir daugelį morfolo-ginių ypatybių, kurias turėjo seniai išnykusios arba dabar nebevartojamos kalbos – hetitų, senovės graikų, sanskrito. Žymus prancūzų kalbininkas Antuanas Mejė (Antoine Meillet, 1866–1936) yra sakęs: „Tas, kuris nori žinoti, kaip kalbėjo mūsų proseneliai, turi atvažiuoti pasiklausyti, kaip kalba lietuvis valstietis.“ Kadangi lietuviai krikščionybę priėmė palyginti vėlai, mūsų liaudies kultūroje ir tradicijose yra gausu archajiškų, iš pagonybės laikų išlikusių elementų. Jų yra ir krikščioniškų švenčių, pavyzdžiui, Kalėdų, Velykų ir kt., papročiuose. Galėtume sakyti, kad pagoniškos šventės yra tik „užsiklojusios“ krikščioniškuoju švenčių sluoksniu. Išlikę žilos senovės elementai lemia lietuvių tautosakos, folkloro ir tautodailės savitumą.

Pagonybė ir Lietuvos vardo paminėjimas 1009 metais

Daugiausia ginčytinų teiginių ir vertinimų yra pasakyta Lietuvos pagonybės tema. Taip atsitiko dėl prieštaros tarp pirmojoje XIX a. pusėje sukurto pagoniškos epochos kaip lietuvių aukso amžiaus mito ir istorijos šaltinių teikiamos informacijos skurdumo. Romantikai ieškojo antropomorfinių dievų įvaizdžių, stabų, rašto, žynių, šventyklų, taigi siekė rasti tai, kas būdinga iikrikščioniškai Romai ar graikų ir roménų religinėms sistemoms. Juos kritikuojantieji manė, kad lietuviai religinės sistemos neturėjo, o tik buvo sudievinę gamtą. Senieji lietuviai visur – dangaus skliaute su Saule, Ménuliu ir žvaigždėmis, žemėje, ugnyje ir vandenye – matė šventybės raišką. Toks gamtos reiškinį, ypač žemės, sudievinimas trukdė plėstis žemės dirbimui, todėl šventumas pamažu koncentravosi šventvietėse. Tai galėjo būti konkretus medis ar akmuo, tačiau, regis, ypatingomis laikytojas ažuolų giraitės, žalčiai ir alkakalniai.

Atsikirsdami kritikams romantikai pasitelkdavo XVI–XVII a. Prūsijos šaltinius, kuriuose kronikininkai kalbėjo apie prūsus dievus. Pasak Simono Grunau kronikos, prūsus dievų kulto centras – Rikojoto vietovė, kur auga žiemą vasarą žaliuojantis ažuolas, o po juo įsikūrusi prūsus dievų šventykla, papuošta trimis stabais, vaizduojančiais tris prūsus dievus. Svarbiausias iš jų Pakulas – požemio dievas, antrasis – Perkūnas – žaibų ir griausmų dievas, o trečiasis – javų dievas Patrimpas. Aprašomas šių dievų kultas ir kulto tarnų hierarchija, vaidilutės. Ilgainiui pasakojimas apie prūsus dievų trejybę papildytas naujomis smulkmenomis ar intarpais, iliustruotas piešiniais. Haličo-Voluinės (Ipatijaus) metraštyje prie 1252 m. minimi keturi dievai. Šią lietuvių pagonybę, kaip „pirminio grynuolio“, idėjų ir aukštąjį panteoną, kuriame keturi dievai, patvirtina lietuvių mitologinė geografija. Antai Lietuvoje daug objektų: vietovių, kalnų, miškų, medžių, akmenų, kurie turi Perkūno vardą. Pasitaiko objektų su Dievo vardu, pavyzdžiu, Dievo Stalo akmuo ar Dievo Kréslo kalnas. Ir pilna Laumės ar Laimės vardų. Šias „pirmines“ šventvietes turėjo sergėti žyniai (manoma, pavadinimas kilęs nuo žodžio „žinoti“), vaidilos ar raganos („regeti“).

Manoma, kad Lietuvoje pagonybė nesuspėjo suformuoti tikėjimo reikalams skirtų centrų – kitų visuomenės sluoksnių išlaikomų šventyklų, turinčių rašto ir švietimo institucijas, ir dvasininkų socialinio sluoksnio. Tačiau neatsižvelgiama į vieną aplinkybę – lietuviai XIII a. viduryje

Lietuvos giria iš A. Grottgerio piešinių ciklo
„Litwa“, 1864–1866 m.

pagaliau sukūrė valstybę. O valstybėje dėsningai atsiranda sąlygos susidaryti dvasininkų sluoksniui ir kulto reikalus tvarkančiai institucijai, nes veikia mechanizmas, leidžiantis visa tai išlaikyti. Antra vertus, pačiai valstybei reikėjo visuomenę vienjančios ideologijos. Kitų valstybių valdovai šiam reikalui pasitelkė krikščionybę. Iš mūsų pagonių valdovų laikysebos galima suprasti, kad pagonybė jiems buvo lygiavertė krikščionybei. Tai-gi valstybė iš viršaus lyg ir turėjo bandyti paspartinti pagonybės virtimo institucine religija procesą. Šio proceso ankstyvają apraišką reikėtų laikyti šaltiniuose minimą šventyklą – Nadruvoje esančią Romuvą ir jos krivi. Tai jau turėtų būti savarankiška institucija, matyt, išlaikoma iš dovanų. Kad būtų išlaikyta politinė pusiausvyra, žynys įsikūrė silpniausios genties (Nadruvos) teritorijoje; tai primena senovės graikų amfikcioniją – polių sajungą, sudarytą tarpgentinėje teritorijoje esančiai šventovei ginti. Romuvos pagrindinis kulto objektas buvo ugnis. Jos garbinimas susijęs su Lietuvoje išplitusiais Aukuro kalnais ir akmenimis. XIII a. susiformavo

Merkinės piliakalnis – vienas gražiausių Lietuvos piliakalnių, ant kurių stovėjusios medinės pilys buvo svarbiausi gynybiniai statiniai XIII–XIV a. M. Bumblausko nuotr.

mirusiuju kūnų deginimo mitologija. Valdovai buvo deginami iki pat krikšto: šaltiniuose išliko Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Algirdo ir Kęstučio palaikų deginimo aprašymai.

Daugelis tautų sukūrė epą, t. y. pasakojimus apie dievus, pusdievius ir didvyrius. Pasakojimai užrašyti vėliau, atsiradus raštui. Galėtume manysti, kad ir lietuvių epas buvo pradėjės formuotis. Visų pirmą atsirado herojinių dainų, bet jų žinoma labai nedaug. Šiandien pripažįstama, kad epinius pasakojimus atitinka keletas siužetų, užrašytų Lietuvos metraščiuose: Gedimino sapnas apie Vilniaus įkūrimą, Ldk Algirdo žygiai į Maskvą bei Birutės ir Ldk Kęstučio meilės istorija (Birutės istorija įdomi dar ir kitkuo – kunigaikščienė taip ir neigijo krikščioniško vardo, palaidota kaip pagonė, bet jos legenda nenutrūko ir įsigalint krikščionybei, o Birutės kalnas Palangoje buvo gerbiamas kaip šventosios). Visi minėti pasakojimai užrašyti XV–XVI a., tačiau jie turėjo istorinį pagrindą – tai patvirtina vienalaikiai rašytiniai šaltiniai. Besiformuojančio lietuvių epo dalimi reikėtų laikyti ir Šventaragio legendą. Tik ši istorija atskirtina nuo legendų, sugalvotų XV–XVI a., apie romėnišką lietuvių kilmę, apie Palemoną ir jo sūnus Kuną, Sperą ir Barką.

I mūsų eros tūkstantmetis – baltų diferenciacijos laikas. Jau Ptolemajas II a. žinojo prūsus gentį galindus ir jotvingius arba sūduvius. Anksstyvaisiais Viduramžiais Vakarų metraštinkinkai pradeda minėti prūsus, kuršius, žiemgalius. Lietuviai, gyvenę į rytus nuo šių genčių, natūralu, į metraščius nepateko, o ir rytų baltų diferenciacijos procesas vyko vėliau. Atrodo, kad lietuvių gentis I tūkstantmečio pabaigoje bene sparčiausiai vystėsi iš visų baltų genčių, todėl 1009 m. Vakarų misionierius, būsimasis šventasis Brunonas Bonifacijus iš prūsus specialiai vyko į Lietuvą. Čia apkrikštijo lietuvių vadą Netimerą, tačiau šiek tiek vėliau žuvo nuo šio brolio rankos. Netimero valdžios paveldimumo principo buvimas rodytų, kad Lietuva buvo pasiekusi bent jau *chiefdomo* (vadystės) stadiją. Šis faktas rodytų, kad tuo metu nebuvo ypač didelio atotrūkio tarp Lietuvos ir kitų Vidurio Europos ir Šiaurės Europos šalių (i kurias tuo pačiu metu taip pat buvo organizuojamos krikščioniškos misijos). Deja, 1009 m. šv. Brunono Bonifacijaus misija ir Lietuvos atradimas liko istorijos fragmentas, nes po to beveik 200 metų Lietuva neminima. Didžiausia tikimybė, kad tai nulėmė Kijevo Rusios valdovo Jaroslavo žygiai XI a. viduryje (XII a. pradžioje lietuvių minimi tarp genčių, kurios moka Kijevo Rusiai duoklę).

1009-ieji Lietuvai praneša ne tik apie kriminalą, bet ir kur kas daugiau – šv. Brunonas Bonifacijus atrado Lietuvą ir jos „karalių“ Netimerą, kuris įtikėjo ir krikštijosi. Šis pirmasis krikštas Lietuvoje tiesiogiai susijęs su krikščioniškosios Europos *Millenniumo* – tūkstantmečio idėja, kuri kildintina iš Šventojo Rašto Apreiškimo Jonui arba Apokalipsės. Iš čia motyvų pasitelkė misioneriai. *Millenniumas* – tai slenkstis, ant kurio laukiamas Paskutinio teismo. Taip baigiantis pirmajam Kristaus epochos tūkstantmečiui ir gimė milenaristinis sajūdis – krikščioniškosios misijos ir nauju šalių bei jų dalių krikštai apėmė būsimosios Vidurio, Rytų ir Šiaurės Europos regionus. Paminėkime tokią grandinę: Lenkijos valdovo Mieško krikštas (966), Kijevo Rusios valdovo Vladimiro krikštas (988), kankinyste pasibaigusi šv. Adalberto misija Prūsijoje (997), Norvegijos valdovo Olafo pradėta šalies christianizacija (997), Islandijos Altingo priimtas sprendimas apsikrikštyti (1000), pirmojo tikro krikščionio Vengrijos soste šv. Stepono karūnacija (1000), pietų Švedijos kunigaikščio Olafo krikštas (1008) ir štai – Lietuvos „karaliaus“ Netimero krikštas (1009).

Taigi nuo Tacito aisiai paminėjimo beveik tūkstantį metų reikės laukti Lietuvos vardo. Tačiau šimtmetį ieškojės pagoniškos baltų Atlantidžios mokslas taip ir nerado. Lietuviams reikėjo susiformuoti į savaran-

kišką etnosą, o Netimero vadovaujamiems pajudėti toliau nuo gentinės santvarkos į valstybę, į kurią būtų verta traukti misionieriams. Lietuva liko su lietuvių kalba, mistiškai skambančiomis sutartinėmis, sakmėmis ir pasakomis, su savo pagoniškais dievais. Su pagonišku veidu Lietuva dar gyvens 400 metų ir po Netimero – minėtus dievus matome ir Mindaugo laikais (Mindaugo krikštas ir karalystė taip pat liks epizodas), jie atėjo ir iki Ldk Gedimino, kuris bylos gal ne tiek apie pagonišką monoteizmą, kiek apie vyriausiąjį Dievą – „ir mes turime vieną Dievą...“ Aiškindamas Gedimino sapną apie staugiantį geležinį vilką pagonių žynys Lizdeika ir išpranašaus Vilniaus įkūrimą ir šlovę. Nors nebus nė vieno kunigaikščio, kuris nevestų derybų dėl krikšto, kryžiaus karų epochos Europa, nebeleisdama valstybėms savarankiškai krikštytis, pati tarsi atstums Lietuvą nuo krikščionybės. Lietuva liks savarankiška civilizaciniu monada, todėl tiek Gediminas, tiek Algirdas, nelaukdami pripažinimo ir karūnos iš sverutur, nemandagiai (Vakarų žvilgsniu) vadinsis karaliais. Tik Vytautas taps mandagesnis ir sieks įgyti karūnų ir pripažinimą iš Vakarų.

Mindaugas sukuria Lietuvos valstybę.

Mindaugo karūnacija 1253 metais

Aktyviausi ir karingiausi iš baltų genčių XI–XII a. atrodė kuršiai, o XII a. pabaigoje prasidėjo lietuvių karo žygiai. Žinoma, kad 1183 m. lietuviai surengė pirmajį savarankišką žygi į Rusios žemes, per kurį nusiaubė Pskovą, o pakeliui turbūt ir Polocką. Vėliau lietuvių žygiai padažnėjo – kasmet vyko po vieną–du žygius ir ne tik į rusų pusę, bet ir į Lenkiją bei Livoniją.

Plėšiamieji žygiai rodė didėjant lietuvių jėgą, jie tokių žygų skaičiumi pralenkė turtingus prūsus ar karingus kuršius. Matyt, lėmė genties vyrų gausumas, ypač svarbus karo žygiuose. Lietuvių genties iškilimas ir padėjo pagrindus santvarkos permanentoms ir greitai atsirasiančiai Lietuvos valstybei. 1219 m. Voluinės ir Lietuvos kunigaikščių sutartyje (sudarytoje taip pat ir dėl plėšiamujų žygų į Lenkiją) būsimasis Lietuvos valstybės kūrėjas Mindaugas paminėtas ketvirtuoju tarp penkių vyresniųjų kunigaikščių. Taigi matyti, kad 1219 m. Lietuva buvo dar ne valstybė, o tik žemų konfederacija, neturėjusi vieno valdovo. Žemė buvo to meto politinės organizacijos vienetas, žemų konfederacija – tai santvarka, kai atskirų žemų kunigaikščiai derina savo veiksmus, o iš šių kunigaikščių jau yra iškilę vyresnieji kunigaikščiai.

Vokiečių ordino riteris pagrobia vaiką.

Dail. J. Kossak, XIX a.

1219 m. Lietuvoje vyriausiojo kunigaikščio dar nėra, bet 1245–1246 m. vokiečių kronikininkas Mindaugą pavadinė „aukščiausiuoju karaliumi“. Vadinasi, Lietuva jau suvienyta. Kada tai įvyko? 1235 m. rusų metraščiai mini „Mindaugo Lietuvą“. Gal tai rodytų, kad Mindaugas jau yra pajungęs savo valdžiai kitus kunigaikščius? Tačiau jei yra Mindaugo Lietuva, tai gal būta ir, tarkim, „Živinbudo“ ar „Dausprungo“ Lietuvos? Todėl linksta ma prie apytikrės datos – Lietuvos valstybė susikūrė apie 1240 m.

Vienydamas Lietuvą, Mindaugas negalejo nekreipti dėmesio į tokią faktų grandinę: 1202 m. Dauguvos žiotyse susikūrė Kalavijuocių ordinės pamažu pradeda užkariauti lybius, latvius, estus, kuršius. Kovodamas prieš giminingų lietuviams pagonių prūsų gentis Mozūrijos kunigaikštis Konradas 1230 m. pakvietė kurtis Kulmo žemėje prie Vyslos Vokiečių ordinės riterius (kryžiuocius). Ši fatališka klaida daug kainuos lenkams ir lietuviams – Ordinas pajungė prūsus, o 1236 m. popiežius jau skelbia kryžiaus žygį prieš lietuvius. Nors žemaičiai Saulės mūšyje 1236 m. ši žygį

Mindaugo karūnacija.
Dail. A. Varnas, 1952–1953 m.

atlaikė, replės Lietuvą jau spaudė – 1237 m. Kalavijuocių ordiną tapo Kryžiuocių ordino vasalu.

Lietuvos valstybės atsiradimą pagreitino vokiečių riterių agresija ir jų kolonijinių valstybių kūrimasis prie Baltijos. Lietuvos valstybė atsirado pirmiausia kaip apsigynimo priemonė, tačiau ji turėjo remtis kokiu nors visuomenės sluoksniu – tas sluoksnis buvo Mindaugo kariauna, o vieno valdovo įsitvirtinimas yra ryškiausias išorinis valstybės atsiradimo požymis. Iš šių dienų perspektyvos galima sakyti – tauta galėjo apsaugoti tik sukurusi valstybę.

Tačiau Mindaugui dar reikėjo įtvirtinti valdžią. 1248 m. padėtis jam tapo labai grėsminga. Opoziciją pirmiausia sudarė artimiausiai giminaičiai – broļvaikiai, pagalbon pasitelkė ir svetimuosis – Livonijos ordiną ir Voluinę. Mindaugas įveikė šią kliūtį ne tik karo žygiais, bet ir diplomatija – pasinaudojės Livonijos vidaus prieštaravimais, patraukė į savo pusę Livonijos ordino magistrą Andrių Štirlandą. Per jį 1251 m. pavasarį (ar vasaros pradžioje) Mindaugas išsirūpino sau ir žmonai Mortai krikštą, o sau – karaliaus karūną.

1251 m. Mindaugas krikštijosi, mainais perleidęs didelę dalį Žemaitijos Livonijos ordinui. Svarbiausias tikslas, kurio siekta krikštijantis, – karūna. Tikslas buvo pasiektas 1253 m. liepos 6-ąją. Mindaugo vainikavimo dienai priklausė garbinga vieta mūsų kalendoriuje: juk Mindaugas – pirmas ir vienintelis vainikuotas Lietuvos karalius. Mindaugo vainikavimas

tarsi užbaigia valstybės susikūrimą, nes Lietuvą pripažino to meto pasaulis. Vien to pakaktų Mindaugą laikyti viena iš svarbiausių ir Lietuvai daugiausia nusipelnusių asmenybių. Mindaugas sukūrė didžiausią ankstyviosios Lietuvos istorijos kūrinį – valstybę, suteikusią galimybę išlikti lietuvių tautai ir vėliau perimti Vakarų civilizaciją. Lietuva įžengė į istorijos areną, kai Europa jau buvo pergyvenusi kryžiaus karų epochą (septintasis kryžiaus žygis vyko valdant Mindaugui, o paskutinis – aštuntasis neilgai trukus po jo mirties). Tačiau Mindaugas turėjo nuveikti daugiau negu kitų Vidurio Europos šalių valdovai prieš keletą amžių. Čekija karalyste tapo XII a., o savarankiška arkivyskupija buvo įsteigta tik XIV a., Lenkija karalyste tapo ir įsteigė savarankišką arkivyskupiją X–XI a. sandūroje, tačiau (kaip ir Čekija) tapo ne popiežiaus, o Šventosios Romos imperijos valdovo vasale. O Mindaugas, karūnavęsis per Vokietijos vasalą – Livonijos ordiną, tapo ne imperatoriaus, o popiežiaus vasalu ir iš karto gavo teisę į savarankišką, tiesiai popiežiui pavaldžią vyskupiją. Maža to, po keleto metų Mindaugas gavo karaliaus vainiką visai dinastijai – popiežius leido vainikuotis ir sūnui. Visa tai – Mindaugo politikos rezultatas. Mindaugas įžvalgiai pasirinko pagalbininką – Livonijos ordino broli kunigą Kristijoną, iš kurio gavo informaciją apie Katalikų bažnyčios organizaciją ir popiežiaus santykius su Europos valdovais, ypač imperatoriumi. Papirkęs magistrą Andrių Štirlandą, per savo pasiuntinį popiežiui išdėstė sąlygas, kurios buvo naudingos Lietuvai, o ne Livonijai. Livonijos delegatų nuostabai popiežius patenkino Mindaugo prašymą. Mindaugas pasiekė pirmą tarptautinę Lietuvos diplomatijos pergalę – apsisaugojo nuo politinių saitų su Šventaja Romos imperija. Šie svarūs diplomatiniai laimėjimai rodo, kad Mindaugas talentingai sugebėjo pakreipti įvykius sau naudinga linkme. Net savo prieš Mindaugas buvo vadinas išmintinguoju.

Paprastai Viduramžių Europa tapatinama su Vakarų Europa. Tai nėra visai teisinga. Vakarų Europa – tai tik Viduramžių Europos dalis, šiandien kartais pavadinama „senaja“ Viduramžių Europa (V–IX a.). Turima galvoje Karolio Didžiojo imperija, arba ant Romos imperijos griuvėsių sukurtą Europą, siekusi Elbę. Kartais išskiriama ir „nauoji“ Viduramžių Europa – Čekija, Vengrija, Kroatija ir Skandinavija, – susiformavusi X–XII a. Logiška būtų pratęsti šią grandinę ir XIII–XIV a. Viduramžių Europą, kur gyveno suomiai, estai, latviai, prūsai ir lietuviai, laikyti „naujausiaja“ Viduramžių Europą. Ankstyvaisiais Viduramžiais popiežiai maloningai priimdavo valstybių krikštus, ir šios tapdavo popiežiaus ar imperatoriaus vasalėmis.

Naujosios Europos tautoms buvo leidžiama krikštytis ir tapti imperatoriaus vasalėmis. O naujausiajai Viduramžių Europai, taip pat ir Lietuvai teisė savarankiškai krikštytis nepripažystama: Europoje jau vyko kryžiaus karai. Todėl suomiai, estai ir latviai buvo nukariauti, prūsai – išnaikinti, o Mindaugas ne tik sugebėjo sukurti valstybę, bet ir įeiti, nors laikinai, į Europos šalių sistemą. Jis buvo vienintelis naujausiosios Viduramžių Europos valdovas, sugebėjęs paversti savo tautą ir valstybę istoriniu subjektu.

Nalšios kunigaikštis Daumantas (iš kurio Mindaugas paveržė žmoną), veikęs išvien su stipriausiu Mindaugo varžovu Treniota, 1263 m. nužudė Mindaugą. Paprastai istorikai tai laiko pagonių reakcija prieš krikščionį valdovą. Žemaičiai, sutriuškinę jungtinę Vokiečių ir Livonijos ordinų kariuomenę prie Durbės 1260 m. liepos 13 d., tarpininkaujant Treniotai, iš tikrujų siūlė Mindaugui atsimesti nuo krikščionybės ir pradėti karą su Livonija. Mindaugas ryžosi kariauti su Vokiečių ordinu. Kartais teigiamas, kad Mindaugas atsimetė ir nuo krikščionybės. Tačiau praėjus keletui metų po Mindaugo mirties, 1268-aisiais, popiežius Klemensas IV bulėje Mindaugą vadina „šviesaus atminimo valdovu“. Mindaugo krikštas nepašalino ordinų pavojaus, be to, buvo prarasta etninės Lietuvos dalis – Žemaitija. Vadinasi, Mindaugui reikėjo kovoti dėl pagoniškos Žemaitijos su krikščioniškaja Livonija, o kartu Vakaru jėgų ir popiežiaus akyse išlaikyti krikščionio valdovo statusą.

Po Mindaugo nužudymo būta didžiulės sumaišties: per kelerius metus Lietuvoje nužudyti dar trys dėl valdžios kovoę kunigaikščiai, vienas išvytas. 1264 m. Mindaugo šalininkams nužudžius Treniotą, Lietuvos valdovu tapo Mindaugo sūnus Vaišelga, kuris yra pirmas žinomas Lietuvos istorijoje stačiatikybė priėmęs kunigaikštis. Taip pradėtas lietuvių kunigaikščių kūrimasis Rusios žemėse: lietuvių kunigaikštis priima stačiatikių tikėjimą, o žemės (šiuo atveju Naugardukas, kuriame Vaišelgą įkurdino tėvas) jungiamos prie Lietuvos valstybės. Antra vertus, Vaišelga vienintelis kunigaikštis, atsisakęs kunigaikštijos ir tapęs vienuoliu. 1264 m. jis įsitraukė į politinį gyvenimą ir, susidorojęs su Mindaugo priešais, sėdo į Lietuvos sostą.

Gediminaičių dinastijos iškilimas

XIII a. pabaigoje minimi dar šie Lietuvos didieji kunigaikščiai: Butigeidis, po jo – šio brolis Butvydas, dar vėliau – Butvydo sūnus Vytenis. Tai buvo naujas reiškinys Lietuvos istorijoje – sostą paveldi tos pačios giminės žmonės – broliai arba sūnūs. Taigi susiformavo sosto

paveldėjimo principas, o Viduramžiais tai buvo vienas iš svarbiausių valstybės stabilumo požymių. Mat besigviešiantys sosto jau turės pagrįsti savo teises, giminystę arba priklausomybę valdovų dinastijai. XIII a. pabaigoje į Lietuvos istoriją įžengė garsiausia lietuvių kilmės valdovų – Gediminaičių dinastija.

Dinastijai vardą davė garsiausias jos atstovas – Vytenio brolis Gediminas (valdės 1316–1341 m.). Gediminas nebuvo pirmas šios dinastijos atstovas, tačiau būtent jis istoriniu vaidmeniu užgožė savo pirmtakus. Valdant Ldk Gediminui susiformavo ankstyvoji, arba karinė, monarchija, turinti visus jai būdingus požymius, kaip antai: diarchija, ankstyvasis feodalizmas – ankstyvieji dvarai, Lietuvoje vadinti „kiemais“. Lietuva tuo metu jau turėjo sostinę, nuo Gedimino prasidėjo sosto paveldėjimo tradicija, mūro civilizacijos ištakos. Valdant Gediminui ar jo sūnui Algirdui buvo sukurta visa mūro pilii sistema aplink valstybės branduoli – sostinę: Medininkai, Krėva, Lyda, Trakai, atokiau esančios Gardino ir Kauno pilys. Lietuva tapo politinės sistemos centru, apie kurį telkėsi ne tik Mindaugo laikais prijungtos Juodosios Rusios ir Polocko žemės, bet ir Lietuvos politinėje įtakoje buvę Voluinė ir Haličas, Kijevas, Pskovas. Tai leido Lietuvai tapti didelių politinių kombinacijų dalyve ir vyraujančia regiono jėga – didvalstybe. Jos politika darėsi plataus regiono ar net Europos masto politika.

Reikšmingiausiu Gedimino politikos atspindžiu yra laikomi jo laiškai. Nors jie dažniausiai siejami tik su pirmu Vilniaus paminėjimu rašto šaltiniuose, kartu rodo, kad Gediminas kūrė nuoseklą Lietuvos europėjimo programą. Iš jų matyti labai platus (turint galvoje tarptautinę Lietuvos izoliaciją) Gedimino politinis akiratis. Gediminas kūrė stačiatikių metropoliją, ryžosi krikštytis pats ir įkurti katalikų arkivyskupiją. Šia bažnytinė politika jis sugebėjo sudominti popiežių Joną XXII, kuris jau tais laikais kėlė bažnytinės unijos idėją. Jam Gediminas ir siuntė laiškus, kuriuose pareiškė pageidavimą krikštytis: Lietuvos valdovai norėj priimti katalikų tikėjimą, bet priversti gintis nuo kryžiuočių, kuriems rūpis ne krikštas, o valstybės užkariaivimas. Gediminas taip pat išsiuntė laiškus Vokietijos miestams bei vienuolijoms, pranešdamas, kad laukia popiežiaus pasiuntinių tartis dėl krikšto. Jis kvietė į Lietuvą atvykti ir čia įsikurti vokiečių riterius, pirklius, amatininkus, valstiečius, žadėjo jiems tokias pačias veiklos sąlygas kaip Europoje. Tačiau 1323–1324 m. Gedimino krikšto akcija nepavyko dėl žemaičių ir stačiatikių dvariskių pasipriešinimo.

Krikšto atsisakymas nereiškė, kad Gediminas atsisakė ir kito tikslu – priartinti Lietuvą prie Vakarų Europos, kviesdamas atvykti vokiečių ko-

Gediminas stato Vilniaus pilį.
Dail. M. E. Andriolli, 1882 m.

lonistus. Apie atvykėlius vienuolius jau Gedimino laikais byloja mīslingoji pranciškonų kankinių istorija, davusi pradžią vienai ilgaamžiškiausių Vilniaus legendų. Nuo XIV a. žinoma istorija apie dviejų pranciškonų nužudymą Vilniuje Gedimino valdymo pabaigoje, o XVI a. pradžioje jų palaidojimo vietoje statoma koplyčia (prie kurios vėliau įskurs Bonifratrų vienuolynas).

Taigi pagoniška Lietuvos visuomenė ir jos ūkinė, socialinė, politinė ir dvasinė struktūra įgijo brandžiausią pavidalą valdant Gediminui. Tad XIII a. pabaigoje į Lietuvos istoriją įžengė garsiausia ir – tai svarbu – lietuvių kilmės valdovų – Gediminaičių dinastija, valdžiusi Lietuvą iki 1572 m. – Žygimanto Augusto mirties (po jo Lietuvą valdė svetimkilmiai valdovai). Dinastijai vardą davė garsiausias jos atstovas – Gediminas, istoriniu vaidmeniu užgožęs savo pirmtakus. Gediminaičių dinastijai priklausė žymiausi, labai svarbū istorinį vaidmenį suvaidinę Lietuvos didieji

Italo Aleksandro Gvanjini (Alessandro Guagnini) XVI a. piešti
jsivaizduojami Lietuvos valdovų portretai

Mindaugas

Gediminas

Algirdas

Vytautas

Kęstutis. Dail. A. Penkowskis, 1838 m.

Birutė. Dail. A. Penkowskis, 1838 m.

kunigaikščiai – Gedimino sūnūs Algirdas ir Kęstutis, Algirdo sūnus Jogaila ir iškiliausias dinastijos atstovas Kęstučio sūnus Vytautas Didysis (valdė 1392–1430). Tiesa, Europoje žinomumu jį aplenkė Jogaila: jam tapus Lenkijos karaliumi (1386), atsirado Gediminaičių šakos Jogailaičių dinastija. Ši Gediminaičių šaka vėliau (XV a. pab.–XVI a. pr.) pasiekė įtakos viršūnę. Jos atstovai vienu metu sėdėjo Lietuvos, Lenkijos, Čekijos (1471–1526) ir Vengrijos (1490–1506) sostuose.

Gediminaičių dinastijos valdymas susijęs su Lietuvos istorijos laikotarpiu, istorinėje tautos sąmonėje laikomu šlovingiausiu. Mūsų kultūroje ypač garbingą vietą užima žymiausių jos atstovų – Gedimino, Algirdo, Kęstučio, Vytauto – vardai, o dinastijos ženklas – Gediminaičių stulpai – yra vienas iš svarbiausių lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės simbolii.

PAGONIŲ VALSTYBĖ. LIETUVOS KRIKŠTAS

Po Mindaugo nebuvo nė vieno Lietuvos valdovo, kuris nebūtų vedęs derybų dėl krikšto, o kartu dėl karūnacijos – tai lémė karas su Vokiečių ordinais (XIII a. pabaigoje jau ir Vokiečių ordinatas, nukariavęs prūsus, pradėjo agresiją prieš Lietuvą). Suvokę, kad būti pakrikštytiems Ordino kainuos pernelyg brangiai, lietuvių valdovai ieškojo naujų krikšto variantų per Čekiją, Vengriją, Lenkiją (stačiatikiškas krikštas nebūtų išsprendęs ordinų agresijos problemos). Antra vertus, visi Lietuvos valdovai vadinosi karaliais (pvz., Gediminas laiškuose Vakarams *rex*; Algirdas laiškuose Bizantijos imperijai – *bazileus*). Taip juos vadino Vokiečių ordinų šaltiniai, skirtingai nei kitų genčių, neturinčių valstybių, vadus ar net rusų žemų kunigaikščius. Taigi, drįstume teigti, kad bent jau iki Jogailos tapsmo Lenkijos karaliumi 1386 m. Lietuva nusipelno būti vadina karalyste, tegu ir neturinti visų Vakarų pripažinimo atributų – savotiška arba nesisteminė karalystė. Juolab kad Lietuva iš tikrujų tapo unikali valstybė Europoje, kartais net laikoma savarankiška civilizacija, nepriskirtina nei lotyniškajai Vakarų Europai, nei bizantiškajai Rytų Europai. Tiesa, Lietuvoje formavosi individualus ūkis, o tai – Vakarų civilizacijos pagrindas, to nebuvo Rytų Europoje. Be to, ten, kur nereikėjo pripažinimo, kur užteko savo pačios galių, pagoniška Lietuva pamažu virto visam regionui reikšminga jėga arba didvalstybe (lenk. *mocartstwo*, rus. *deržava*, vok. *Grossmacht*), o nuo jos iki imperijos – jau tik žingsnis.

Lietuvos valdovas Gediminas, titulavęsis *Rex Lethowye* ir vedės intensyvias derybas dėl krikšto, savo laiškais Vakarų šalims ir miestams šalia krikšto kvietė į Lietuvą Vakarų pirklius ir amatininkus. Lietuvos antiizołiacinės pastangos ilgai nedavė rezultatų, o ordinų karinė agresija vertė Lietuvą visą energiją skirti karybai. Todėl kartais Lietuvos santvarka XIV a. apibūdinama kaip karinė monarchija.

Būtent karybos srityje Lietuva padarė pirmajį poveikį kaimynams – nuo Maskvos iki Čekijos žinomas ir naudojamas savitas „lietuviškas“ (arba „prūsiškas“) skydas. Kryžiaus karai prieš Lietuvą iš dalies paaiškina Lietuvos ekspansiją į mongolų nuteriotas Kijevo Rusios žemes ir jų pajungimą – taip buvo kaupiami ištekliai kovai Vakaruose. Valdant Ldk Algirdui (1345–1377) Lietuva ne tik tampa didvalstybe, bet ir išplečia savo teritoriją nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Tai nulėmė, kad Lietuva pasidarė dvilypė – apėmė etnines pagoniškas lietuvių žemes ir platesnes teritoriškai, gausesnes gyventojų stačiatikiškas senrusių žemes. Jose pamažu formavosi atskira nuo Maskvos rusų LDK slavų – rusenų tauta, iš kurios vėliau ir atsiras šiuolaikinės baltarusių ir ukrainiečių tautos. Šiose žemėse lietuviai atrado tai, ko neturėjo: bažnytinę sistemą ir raštiją. Abi šios aplinkybės lėmė svarbų stačiatikiškos kultūros vaidmenį ankstyvojoje Lietuvos istorijoje: tapę vietininkais senrusių žemėse sritiniai lietuvių kunigaikščiai priimdavo stačiatikybę, o besiformuojanti rusenų raštija virto oficialia LDK raštų kalba. Tai šiek tiek primena frankus Galijoje, t. y. germanų gentį, sukūrusią valstybę ir valdžios struktūras Galijoje ir perėmusią vietinių žmonių kalbą bei kultūrą.

Algirdo didvalstybė

Mongolų imperija XIII a. sudaužė Kijevo Rusią, o Lietuva pasinaudojo pergale ir pajungė kai kurias rusų žemes. Mindaugo laikais prie Lietuvos buvo prijungta Juodoji Rusia, Vytenio ir Gedimino laikais – Baltoji Rusia (Polockas – 1307 m., Vitebskas – 1320 m.) ir Voluinė (1340 m.) – taigi visa dabartinė Baltarusija ir dalis Vakarų Ukrainos. Kijevas galėjo būti prijungtas 1322 m., valdant Gediminui, tačiau labiau linkstama manyti, kad Kijevą prijungė Algirdas po pergalės prieš Aukso ordą prie Mėlynųjų Vandens 1362 m. ar 1363 m. Valdant Gediminui ir Algirdui išsiplėtė ne tik valstybės teritorija – Lietuva pasidarė reikšminga Vidurio ir Rytų Europos jėga. Akivaizdu, kad LDK niekada nebūtų galiėjusi užvaldyti Kijevo Rusios erdvę, jei ne mongolų invazija – Lietuva

Žemėlapis: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos plėtimasis XIII–XV a.

XIV a. labiausiai primena šešelines imperijas. Tokios imperijos susikuria žlungančių imperijų pasienyje arba periferijoje, kai žlugusios imperijos pavaldiniai, klientai arba sąjungininkai palydovai pajungia sau dalį jos teritorijos (kartu ir buvusią metropolinę sritį). Paprastai perimama ir žlugusios imperijos administracinė struktūra bei kultūros paveldas.

Rusų kunigaikštijos buvo patekusios Aukso ordos (suskilusios Mongolų imperijos dalies) valdžion ir turėjo jai nuolat mokėti duoklę. Nors Lietuva prisijungė nemažą dalį rusų žemių, bet ir Gediminas, ir Algirdas už teisę jas valdyti turėjo nuolat mokėti duoklę Aukso ordai (Ldk Vytautas nustojo mokėti mongolams duoklę). Panašu, kad LDK rusiškosios žemės buvo Lietuvos ir Aukso ordos kondominiumas – bendra

valda. Vis dėlto į mongolų nuteriotą erdvę pretendavo ir neprijungtos prie LDK senųjų rusų žemės. Iš jų viena stipriausia buvo Vladimiro-Sudalės žemė.

XIV a. pradžioje pagrindinėmis varžovėmis dėl jarlyko (chanų duoda-ma privilegija rinkti duoklę Aukso ordai iš kitų rusų kunigaikščių) tapo Tverė ir Maskva, kovą laimėjo pastaroji, įsitvirtinusi ir Vladimire. Rem-damas paskutinį Tverės bandymą atsiimti iš Maskvos prarastą pirmeny-bę, Algirdas net triskart – 1368, 1370 ir 1372 m. – surengė žygį į Maskvą, tačiau Kremliaus užimti nepajėgė. Taip liko neįgyvendintos Algirdo išsa-kytos pretenzijos, kad „savaime visa Rusia turi priklausyti lietuviams“, o Vilnius nevirto „antruoju Kijevu“. Tačiau būtent šių žygų į Maskvą metu 1371 m. laiške Konstantinopolio patriarchui Algirdas pasivadina „lietu-vių imperatoriumi“ („vasilea Letvon“), taip iškeldamas save virš Maskvos, Tverės ir kitų kunigaikščių ir prisilygindamas Bizantijos imperatoriui – Lietuvos valdovai puikiai orientavosi ne tik Vakarų, bet ir Rytų Europos politinėje sistemoje.

Senosios Rusios žemės savaime prie LDK kaip švelnesnio okupanto nelinko, lietuvių ekspansijoje būta visko: ir tiesioginio nukariavimo, ir įtakos skleidimo kitais būdais, nes istorija nežino „savanoriškų“ pasijun-gimų prie didvalstybių. Bizantijos šaltiniai apie jokį lietuvių taikumą ne-užsimena – atvirkšciai, kalba apie „narsią ir karingą tautą“. Net dinastinės vedybos vykdavo tiesioginiu kariniu spaudimu.

Lietuviai veikiausiai buvo tokie pat imperialistai kaip ir kiti, tik, užgro-bę svetimą kraštą, „nespausdavo“, t. y. iš pradžių nekeisdavo susiklosčiu-sios tvarkos. Tiksliausiai taktiką apibūdina lietuvių kunigaikščių posakis: „senovės negriauname, naujovių nejvedame“ – jie palikdavo senasias kunigaikštijų struktūras (tai vėliau išvirs į sritines privilegijas, šiuolaiki-niais terminais – autonomijas). Ukrainiečiai juokauja, kad lietuviai buvo geriausi grobikai jų istorijoje. Vargu ar tokių santykų priežastis galėjo būti lietuvių geraširdiškumas ir taikingas charakteris. Lietuva negalėjo primesti kitiems nei kalbos, nei kultūros, nei religijos dėl to, kad pago-nybė neįstengė konkuruoti su institucijas ir raštą turinčia stačiatikybe. Todėl kartais Lietuvos didvalstybė vadinama „aksomine imperija“. LDK pakraštių priklausomybė svyravo tarp įvairaus laipsnio siuzereniteto ir hegemonijos. Kuo toliau nuo centro – Vilniaus, tuo ten (o į šią kategoriją ir patenka visa Ukraina) valdė Gediminaičiai mažiau klausė Vilniaus bro-lių, pusbrolių ar dėdžių – didžiųjų kunigaikščių.

Lietuva stačiatikiškos Rusios erdvėse

Lietuvos valstybei užėmus senrusių žemes, tų žemiu vietininkais tapę lietuvių kunigaikšciai neretai priimdavo stačiatikybę. Vėliau iš šių periferinių sritinių žemų kunigaikščių kilo garsios vėlesnių laikų LDK giminės – Sanguškos, Čartoriskiai, Vyšnioveckiai, Sluckiai. Be to, stačiatikybę priėmė net ir valstybės branduolyje tévonijas turintys kunigaikšciai, kilę ne iš valdančiosios Gediminaičių dinastijos, pavyzdžiui, Alšėnų kunigaikšciai. Antra vertus, Lietuvai užėmus Rusios žemes, ne visi senrusių Riurikaičių dinastijos kunigaikšciai buvo ištumti iš politinio gyvenimo. Vélesniais amžiais LDK gyvenime rasis iš tokų kunigaikščių kilusių veiklių Lietuvos giminių.

Lietuviai Rusioje aptiko mūrines cerkes ir vienuolynus, juose – tapybą, bažnytinės dailės ir rašto rinkinius, o svarbiausia – raštyti mokančius vienuolius. Savaip rašyti Lietuva nemokėjo, lotyniškas raštas pasiekė vėliau ir buvo daug brangesnis, o valdiniai turėjo jau XI a. surašytas Ostro-miro ir Turovo evangelijas. Todėl su krikščionybe susijusios sąvokos, kaip antai „krešenije“ (krikštas) ar „božnica“ (bažnyčia), atėjo į lietuvių kalbą ne iš Vakarų, o iš Rusios.

Ryškiausiai dviejų visuomenių – pagoniškos ir stačiatikiškos – suartėjimas turėjo būti matomas valstybės sostinėje Vilniuje. Tai atispindi senojo Vilniaus istorijoje. Jame XIV a. turėjo būti susiformavusi „rusėnų pusė“, t. y. stačiatikių gyvenama miesto dalis. Gyvendami Lietuvos valstybėje iš senrusių jie pradėjo virsti nauja tauta – rusėnais, gerokai besiskiriančiais nuo Maskvos valstybės rusų. Vilniaus „rusėnų pusėje“ jau Gedimino laikais stovėjo cerkvės: stačiatikės visų pirma buvo kai kurios didžiųjų Lietuvos kunigaikščių žmonos, tačiau stačiatikių būta ir valdovo dvare – Algirdas toleravo stačiatikybę, jei tai neprieštaravo jo, kaip valdovo, interesams.

Valdovo dvariškiai stačiatikiai, rašto išmokę stačiatikių vienuolynuose, kūrė valdovo raštinę. Vienuolynuose rašoma bulgarų kilmės slavų bažnytine kalba, o LDK raštinėje pradėjo formuotis rusėnų kalba. Šia kalba, LDK raštinėje susiformavusia alternatyva „bulgariškai“ raštijos tradicijai, ir surašyti reikšmingiausi to meto raštijos paminklai – Lietuvos Metrika, Lietuvos metraščiai ir Lietuvos Statutai. Taigi politinis lietuvių elitas – stačiatikiškos kultūros užsakovai. Vakarinė LDK dalis – tarp Vilniaus ir Lucko – tai ne tik LDK vizitinė kortelė, kurioje dėl reprezentacijos bei artumo Krokuvai kurs rezidencijas didikai. Būtent čia, prie Bugo ir Narevo, susiformuos pagrindinis LDK javų ūkis, aprūpinęs

grūdais pagrindinį Europos duonos uostą – Gdanską. Intriguojantis klausimas – kur Rytų Europoje atsirado javų degtinė? Mat dominuoja istoriškai nepagrįsta tezė, kad javų ūkio epicentras Rytų Europoje XV a. buvo Maskva.

Kitą lietuvių vaidmens rusėnų visuomenėje aspektą slepia socialinė ekonominė sritis. Atejė iš ryškių individualią alodinę nuosavybės struktūrą turinčios visuomenės lietuvių bajorai ir individualiai ūkininkaujančios valstiečiai skyrėsi nuo rytinių slavų. Pastarujų erdvėje toliau į rytus (Maskvos valstybėje, vėliau Rusijoje) ryškėjo bendruomeninė žemévalda, tačiau rusėnų žemėse, priklausiusiose Lenkijai ir Lietuvai, išplito vakarietiška ūkininkavimo ir nuosavybės forma – alodas (individualus valstiečių ūkis). Dėl šio pažangesnio ūkininkavimo ir nuosavybės santykį būdo neatsitiktinai į XV–XVI a. Lietuvos Metrikos rusėnų kalbą pateko ir buvo vartojamos net Ukrainoje lietuviškos tokios to meto ūkio sąvokos: dalgio tipas „litovka“, dailidė („doilida“) ar jauja („jevje“), svirnas („sviren“), kluonas („klunia“), aruodas („orud“), priemenė („primen“). Pateko net lietuviškos „gerovės“ žodžiai: kumpis („kompa“) ar skilandis („skilond“).

Senieji lietuviai neturėjo rašto ir sunku pasakyti, kokia yra tautinė be-raštės visuomenės savimonė. Didieji kunigaikščiai, reikšdami teritorines pretenzijas, suvokė baltų erdvės gimininguą, o Vytautas kalbos bendru-mu grindė žemaičių priklausomybę Lietuvai. Antra vertus, kunigaikščiams visi buvo valdiniai – netgi labiau pasitikėta karaimais ir totoriais, kurie tapo artimosios sargybos tautomis. Nepasitikėta ir savų igūdžiais, todėl valdovai kvietė pirklius ir amatininkus iš svetur. LDK įsikūrė vokiečių, žydų ir arménų. Beveik visos šios bendruomenės (išskyrus vokiečius) tapo kunigaikščių kolektyviniais vasalais, turinčiais savo konfesiją ir raštą.

Lietuvos krikštas – Europos formavimosi pabaiga?

XIV a. antroje pusėje Vokiečių ordino agresija prieš Lietuvą pasiekė neregėtą mastą – po tris–keturis žygius per metus. Lietuvos jėgos išseko ir vertė ieškoti sąjungininko. Išeitis buvo 1385 m. sudaryta Krėvos sutartis su Lenkija, pagal kurią Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila tapo Lenkijos karaliumi. Viena iš sutarties sąlygų buvo Lietuvos krikštas, kurį Jogaila 1387 m., grįžęs iš Lenkijos, ir įgyvendino. Įvesdamas naujajį tikė-jimą, Jogaila naikino senojo tikėjimo apraiškas: šventąsias girias, žalčius, šventąją ugnį. Tačiau svarbiausios buvo politinės aplinkybės – krikšto nau-

da išryškėjo netrukus, kai popiežiai uždraudė Vokiečių ordinui kariauti su Lietuva. Nuo tada šio ordino agresija nebegalėjo tikėtis efektyvesnės Vakarų paramos. Krėvos sutarties nulemta sajunga su Lenkija leido pasiekti pergalę prie Tanenbergo ir Žalgirio. Lietuva, apsikrikštijusi ir nugalėjusi Ordiną, pašalino 200 metų grėsmę savo egzistencijai ir perėjo į naują savo istorijos stadiją – „europėjimo“ arba „kelio į Europą“ epochą.

1385 m. rugpjūčio 14 d. į Krėvos pilį atvyko lenkų delegacija. Lenkai, regis, jau turėjo parengtą sutarties dokumentą. Jogaila su šio dokumento turiniu sutiko, jis buvo priimtas ir į istoriją įėjo Krėvos sutarties vardu. Sutarties sąlygos: Jogaila ima žmona Lenkijos karalaitę Jadvygą, pažada įvesti Lietuvoje katalikų tikėjimą, atgauti prarastas Lenkijos žemes, paleisti lenkų belaisvius ir „prišlieti“ Lietuvą prie Lenkijos. „Prišlieti“ būtina rašyti su kabutėmis: mat iki šiol ginčijamas, kaip išversti lotynišką žodį *applicare*.

Sudarydamas Krėvos sutartį, Jogaila, kaip ankstyvasis monarchas, visą valstybę laikė savo nuosavybe ir manė galis elgtis su Lietuva kaip patinka. Tai epochos bruožas, o ne arrogantiška Jogailos laikysena: juk galima teigti, kad sutartį sudarė Lenkijos Karalystė ir Lietuvos didysis kunigaikštis. Kitaip nei Lenkijoje (jos valstybingumą greta monarcho įkūnijo valstybės taryba ir jau buvo pradėjės veikti bajorų seimas), Lietuvoje, be didžiojo kunigaikščio, kitos institucijos, kuri galėtų išreikšti Lietuvos valstybės vailią, nebūta. Tačiau Jogaila neatsisakė savo teisių į Lietuvą kaip į tévoniją ir Lietuva valstybingumo neprarado, tik tapo Lenkijos vasale. O tiksliau – Jogaila, Lietuvos didysis kunigaikštis, tapo Jogailos, Lenkijos karaliaus, vasalu. Tačiau didžiausias Krėvos sutarties minusas, kad viską palikta lemти ne teisiniams, o realiems valstybių santykiams – čia Lietuvai ir glūdėjo didžiausias pavojas. Iš pirmo žvilgsnio lyg ir egzistavo atsivérusiu naujos veiklos erdvę paritetas: Gediminaičiams buvo dalijamos kunigaikštijos Lenkijoje, o lenkų pareigūnai, gavę valdovo įgaliojimus, siunčiami Lietuvon, lietuvių kariuomenė talkino lenkams, o lenkų – lietuviams, bet pirmu atveju talkininkus kontroliavo Lenkijos valstybės institucijos, o antruoju – tai galėjo atliliki tik bendrasis valdovas, tačiau jis rezidavo Krokuvoje (kur, kitaip nei Vilniuje, buvo pripažintos Europos valstybės monarchas) ir jį supo Lenkijos valstybės taryba. Lietuvių pareigūnus įtraukus į Lenkijos valstybės institucijas, Lietuva darėsi provincija, personalinės unijos nulemta valstybių sąveika naikino Lietuvos valstybingumą.

Tokią Lietuvai nepalankią sutartį vertė sudaryti ypač įnirtingi vokiečių puolimai. Krėvos sutarties sudarymo išvakarėse Lietuvos jėgos sekė, todėl lenkai tapo jos sajungininkais. Nuo Krėvos sutarties Lietuvos

savarankiškumas mažėjo. Ar buvo galima eiti kitu keliu, ne per Lenkiją? Dviejų šimtų metų istorija parodė: per Vokiečių ordinus to padaryti nebuvovo įmanoma. Artimiausia Lietuvos kaimynė buvo Lenkija ir Krėvos sutartis atskleidė naują Lietuvos istorijos puslapį: Lietuva atsigrėžė į Lenkiją.

1387 m. Jogaila atvyko į Vilnių krikštyti lietuvių. Kilmingieji bajorai krikštytis kviečiami į Vilnių su šeimomis ir kiekvienas atskirai pašlakstytas vandeniu. Nekilmingiemis žmonėms karalius, kaip krikštatėvis, dalijo marškinius ir vilnonius drabužius, todėl atsirado norinčių krikštytis ne kartą. Panašiai krikštytos ir keltų bei germanų gentys. Dėl norinčių tapti krikščionimis gausumo teko juos krikštyti būriais išbridusius į upės vandenį. Įvesdamas naujajį tikėjimą, Jogaila naikino pagonybės apraiškas: šventąsiams girias, žalčius, šventają ugnį. Pastatyta katedra, iškilmingai pašvęsta Krokuvos vyskupo šv. Stanislovo garbei („kad abi lygiateisės tautos turėtų vieną globėją ir užtarėją“), o didysis jos altorius buvo toje vietoje, kur anksčiau degė pagonių amžinoji ugnis.

1387 m. vasario 17 d. Jogaila išleido privilegiją Vilniaus vyskupui, kurią buvo įsteigiamą ir aprūpinamą vyskupo instituciją. Ši privilegija yra svarbiausias krikščionybės įvedimo Lietuvoje aktas. Vasario 22-ąją Jogaila išleido raštą, kuriuo visus lietuvius prisiekė patraukti į savo pusę ar net jéga priversti priimti katalikybę. Jogaila, pavertęs Lietuvą krikščionišką šalimi, panaikino pagrindinę politinės izoliacijos priežastį. Politinė nauja atėjo netrukus: 1403 m. popiežius uždraudė Vokiečių ordinui kariauti su Lietuva. Krikštas tapo svarbiu Jogailos ir Vytauto diplomatinės kovos ideologiniu pamatu karinio konflikto su Ordinu išvakarėse.

Ryškiausios permainos po krikšto buvo išorinės. Su krikštu Lietuvos išplito pagonių visuomenei nežinomas institucijos – bažnyčios. Tai ne tik naujos architektūros paminklai, paveikslų, kitų bažnytinės dailės kūriinių ir bažnytinės knygų „saugyklos“, bet ir rašto bei švietimo įstaigos. Per šias institucijas į Lietuvą sklido naujos idėjos. Pasikeitė mirties samprata ir laidojimo apeigos. XIV a. pabaigoje labai sumažėjo pagonybei būdingų degintinių palaidojimų. Bažnyčios skleidžiamos vieno Dievo, prigimtinės nuodėmės ir Kristaus atpirkimo idėjos, be abejonės, veikė žmogaus sąmonė. Pagonybės išugdytam žmogui nauja turėjo būti ne tik atjautos ir labdaro, bet ir nuodėmės samprata, ypač tai, kad nusidėti galima ne tik veiksmais, bet ir mintimis. Savaip transformuota artimo meilės idėja atispindi senjoro ir pavaldinio santykioose, ypač tai pasakytina apie senjoro atsakomybę už pavaldinio išganymą. Vadinas, pavaldiniui nurodoma, kokį tikėjimą jis turi išpažinti. Taigi feodaliniai santykiai įgijo idėjinį pagrindą,

Lietuva paskutinė ir pésčia valstybė alegoriniame Europos šalių žygyje prie kryžiaus. Strasbūro Šv. Petro Naujosios bažnyčios freska, XV a. pr.

o aukščiausiam senjorui – valdovui buvo suteikta valdžios tēstinumo ir paveldimumo sankcija. Su *tripartitio christiana* (visuomenės skirstymas į karius, dvasininkus ir dirbančius žmones) samprata galima tiesiogiai sieti ir Viduramžių luomą idėją. O juk Lietuvos krikšto metu Jogaila suteikė privilegijas ne tik Vilniaus vyskupui, bet ir bajorams, patvirtindamas jų nuosavybę, ir Vilniaus miestiečiams, suteikdamas jiems savivaldą. Lietuvos krikštasis davė pradžią luominei visuomenei.

VYTAUTO IMPERIJA

Gedimino vaikaičio Vytauto valdymas 1392–1430 m. – epochinių permainų metas. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija 1392 m. buvo šalis be rašto ir mokyklų, be didelių miestų ir cechų amatų industrijos, be sunkiosios raitijos – smogiamosios jėgos mūšio laukė. Jos valdovas Jogaila tapo Lenkijos karaliumi ir buvo pripažintas tarpautiniu mastu, bet už tai LDK prarado suverenios valstybės statusą. Kryžiuočių kumštis grėsmingai tebekybojo ties Nemunu. O jau 1430 m. LDK buvo galinga kaip niekuomet – Vytauto galią jautė visas regionas, valdomas

imperiškai. Lucko suvažiavime 1429 m. Lietuva buvo paskelbta suverenia valstybe, ir tik atsitiktinumas sutrukdė jai pasidaryti karalyste. Kryžiuočių pavojus pašalintas. Šalyje sparčiai kilo amatai ir prekyba, susikūrė turtinę žemvaldžių, galinčių gerai apsiginkluoti, sluoksnis. Funkcionavo ištisas raštinių tinklas, atsirado pirmosios mokyklos, pradėti rašyti metraščiai. Ne vienas Vytautas, o visa Lietuvos visuomenė, ypač jos elitas, kûrė šį istorinį procesą, bet būtent Vytautas geriausiai sugebėjo pasinaudoti istorijos teikiamomis galimybėmis ir nutiesė kelius Europos kultūrai.

Vytauto laikų permainos

Vytauto permainų reikšmę suvokė jau amžininkai, jų komplimentai ar sureikšminimai nulémė, kad Vytautas pradėtas vadinti Didžiuoju. Visų pirma Vytautas nustojo mokëti duoklę mongolams, panai-kino senovinę dalinių kunigaikštijų sistemą, į tas kunigaikštijas paskyrė vietininkus ir suémė realią valdžią LDK į savo rankas. 1393 m. Luckas perėjo tiesiogiai Vytauto žinion, 1394 m. jis panaikino Kijevo kunigaikštiją (Kievą gavo Skirgaila), 1395 m. paskyrė savo vietininką Podolėje. Išliko tik mažesnės kunigaikštijos. Tačiau svarbiausios Vytauto politikoje buvo socialinės permainos – kuriamas žemvaldžių riterių sluoksnis. Ma-sinis valstiečių dalijimas bajorams reiškė, kad žemvaldžiais tampa ir patys Gediminaičiai užvaldytose erdvėse, žeme aprūpinami atvykėliai lietuviai pilėnai, o svarbiausia – sukuriamas lojalus vienos žmonių sluoksnis ir pri-pažįstami lojalūs vienos kunigaikščiai.

Po 1387 m. Lietuvos krikšto politiniam elitui perėjus iš pagonybės į katalikybę, kultūros svarstyklės tarp katalikiško valstybės branduolio ir stačiatikiškos periferijos (stačiatikiams uždrausta užimti aukščiausius postus valstybėje, o valstybės branduolyje uždrausta statyti stačiatikiškas cerkves)apsilygino. Politinės lietuvių įtakos ir stačiatikių kultūrinio pranašumo pusiausvyra neteko savo svertų – politinis elitas pradėjo igyti ir kultūrinio elito statusą, nes stačiatikiai neteko savo civilizaciniu pranašumu. Tačiau tai sukėlė naują – konfesinio dualizmo (pagonybė į tai negalėjo pretenduoti) problemą. Etninis „katalikiškas“ valstybės branduolys tesudarė 10 proc. teritorijos ir tik 20 proc. gyventojų. Aišku, branduolys buvo kur kas tankiau gyvenamas, iš jo į LDK kariuomenę ėjo vos ne pusė (kitomis interpretacijomis – daugiau nei pusė) raitijos, tačiau su tokiu didžiuliui kitos konfesijos valdinių svoriu nesusidūrė nė viena kita Europos valstybė. Todėl „vytautinės“ permainos kultūroje taip pat

Vytauto majestotinis antspaudas.
Dail. K. W. Kielisińskio rekonstrukcija, 1841 m.

radikalios – intensyviai kurdamas katalikiškų institucijų tinklą, valdovas atsigréžė ir į stačiatikybę. 1415 m. Naugarduke sušaukęs LDK stačiatikių vyskupų suvažiavimą, Vytautas įkūrė LDK stačiatikių metropoliją ir į ją paskyrė vieną žymiausių to meto stačiatikybės teologų Grigorijų Camblaką. Be to, „Kijevo ir visos Rusios“ metropolitas buvo tvirtai įkurdintas Vilniuje: jam pastatyta katedra ir rezidencija, Vilniaus „rusenų pusėje“ suformuota metropolito jurisdikcija, gyvavusi iki pat XVIII a. pabaigos, o G. Camblako vadovaujama LDK stačiatikių delegacija nuvyko į Katalikų bažnyčios susirinkimą Konstance, kur iškélė visuotinės bažnyčių unijos idėją (ji įgyvendinta vėliau – 1439 m. Florencijoje). LDK būtent Vytauto laikais pradėjo artėti prie imperijos, Vytauto reformos buvo radikalios, matuojant net tą laikų mastu. „Senovės nekeitimo“ tezė tėra istoriografinis mitas – Lietuvos ekspansija Kijevo Rusios erdvę reikšmingai perskélé į dvi dalis: Kijevo ir Maskvos, kurių istorija keliems amžiams nuėjo savarankiškais keliais.

Vytauto centralizacijos politika sutelkė plačios erdvės Rytų Europoje ištaklius. Labiausiai integruota į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos gyvenimą tapo Voluinė, kurią Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas émė

laikyti tévonijos dalimi. Véliau Voluiné apskritai tapo šalutinių Gediminiacių šakų įsitvirtinimo erdve – čia tévonijas sukûrė iš šių šakų kilę Sanguškos (Kovelis, véliau Slavuta), Čartoriskiai (Klevané), Vyšniveckiai (Vyšnivecis) ir kiti, tą patį daré čia valdas įgiję didikai Radvilos (Olyka) ir Chodkevičiai (Mlynivas), pagaliau iš Voluinés, iš Ostroho buvo nepaprastai reikšmingą vaidmenį suvaidinę riurikaitiškos, taigi „ukrainietiškos“ kilmés kunigaikšciai Ostrogiškiai.

Daugybè senovès imperijų žlugo palikdamos apie save tautų kalėjimų atminimą, o tos, kurios nežlugo, virto tautų lydymosi katilais. Tokie lydymosi procesai vyko ir LDK, ypač svarbus čia buvo lenkų kalbos veiksny. Tačiau šie procesai baigësi ne visuotine polonizacija, o kelių modernių tautų (lietuvių, baltarusių, ukrainiečių) susikûrimu. Todél LDK į istoriją įjéjo ne kaip tautų kalėjimas ar lydymosi katilas, o kaip tautų lopšys – tai svarbiausias LDK imperijos savitumas.

Žalgirio mūšis

Nors popiežius uždraudé Vokiečių ordinui kariauti su apsikrikštijusia Lietuva, Žemaitija vis dar priklausé jam. Ordinas tebebuvo galinga jéga, kélusi egzistencinj pavoju Lietuvos valstybei. Grësmingas jis buvo ir Lenkijai, nes tebevaldë Pamarj – vienintelj Lenkijos išéjimą prie jūros. Tačiau Lenkijai nebuvo taip sunku, kaip Lietuvai. Todél Vytautas per savo agentus Lenkijoje piršo nuostatą, kad kariauti su Vokiečių ordinu bùtina. Jogaila į karą su Ordinu nesiveržé, nes pralaimėjës galéjo prarasti Lenkijos sostą. Vytauto pastangos davé rezultatų.

1410 m. liepos pradžioje LDK kariuomenë prie Vyslos susijungë su Lenkijos kariuomene. Tačiau išvedus visą kariuomenę iš Lietuvos, liko neapsaugotos pilys ir staigus Ordino puolimas prie Nemuno galéjo baigës katastrofa. Vytautas apgavo Ordino vadus – davé žemaičiams įsakyti nuolat puldinèti jo pilis, taip dangstant jungtinës Lenkijos ir Lietuvos kariuomenës puolimo krypti. Apskritai Vytauto planas buvo įžulus ir netikëtas – paprastai karuose su Lenkija ar su Lietuva Ordinas bùdavo puolančioji pusë. O dabar įsiveržiama į Vokiečių ordino teritoriją ir žygiuojama tiesiai link sostinës, siekiant strateginio tikslø – susidurti su vienomis Ordino pajégomis.

1410 m. liepos 15 d. jungtinë Lenkijos (50 véliavų) bei Lietuvos (40 véliavų) ir Vokiečių ordino kariuomenës (51 vélava) sustojo viena priešais kitą laukuose šalia Žalgirio (Griunfeldo, dar Griunvaldas) kaimo.

Žalgirio mūšis. Centre – Vytautas Didysis.
Dail. J. Matejko, 1878 m.

Bendras Vokiečių ordino kariuomenės Žalgirio mūšyje skaičius – apie 15 000 karių. Sajungininkų kariuomenių dydžiai nežinomi, bet jų turėjo būti gerokai daugiau – 20–25 tūkst., išskaitant ir rusėnų žemiu pulkus.

Tos dienos rytą Jogailos ir Vytauto pozicijos skyrėsi. Vytautas troško lemiamo mūšio, o Jogaila laukė pasiūlymo derėtis – jis tėsė laiką, klaušydamas mišių ir šventindamas riterius. Jogaila sajungininkų kariuomenės dydžiu, žygio kryptimi, grėsmingu jėgos demonstravimu manė priversti Ordiną pradėti derybas ir jam padiktuoti savo sąlygas. Vytautas to, regis, labiausiai ir bijojo, nes suprato, kad yra proga ne šiaip sau pademonstruoti jėgą, o pasiekti kur kas daugiau – sutriūkinti Ordino jėgas. Lietuvai tai buvo gyvybinis reikalas, nes be Lenkijos ji šito padaryti negalėjo. Taigi Vytautas laukė Jogailos žodžio pradėti mūšį, o to žodžio nesigirdėjo. Jogailos atliekamos apeigos nervino Vytautą, murmėjo net lenkų riteriai. Todėl Vytautas surizikavo – pirmasis metė į mūšį Lietuvos kariuomenę.

Laikinu lietuvių vienišumu Vokiečių ordino vadovybė netruko pasinaudoti. Ordino kariuomenė, išrikiuota trimis pleištais, iš kurių du – vienas nukreiptas prieš lenkus, kitas – prieš lietuvius – sudarė frontą. Prasidėjus mūšiui, lietuvius užgriuvo stipresniojo, Ordino svečių ir samdinių, pleišto, vedamo didžiojo komtūro Kuno Lichtensteino, sunkiosios raitijos lavina. Lietuvos kariuomenė šios lavinos spaudimą atlakė valandą, bet patyrė didžiulių nuostolių. Susidarius kritinei padėčiai, Vytauto kariai émė trauktis. Viduramžių mūšiuose, susidūrus su galingu kontrsmūgiu, paprastai būdavo traukiamais ir, naudojantis savo judrumu, priešas puolamas iš šonų. Dabar lietuviams taip elgtis nebuvo galima, nes lenkai dar nestojo į mūšį,

jų sparno apnuoginimas galėjo būti palaikytas išdavyste. Todėl Vytautui reikėjo sulaukti momento, kai įsitrauks lenkų kariuomenė ir prikaustys dešiniji kryžiuočių sparną – tą valandą reikėjo pirkti žmonių gyvybėmis, Vytautas buvo priverstas stabdyti greičiau besitraukiančias vėliavas.

Laimei, kairiajame sajungininkų sparne kautynės pagaliau užvirė visu frontu. Paskutinę akimirką lietuviai sulaukė galimybės griebtis manevro ir Lietuvos kariuomenės dalis apsimetė bėganti. Šokę persekioti priešo, kryžiuočiai išsklaidė savo gretas ir netrukus patys turėjo bėgti nuo apsisukusių ir vėl stojuisių į mūšį lietuvių. Tačiau bėgantiems kryžiuočiams kelią atgal atkirto lenkai. Taip kairysis Ordino kariuomenės sparnas buvo visiškai sunaikintas. Tuo metu įsitraukusi į mūšį sunkioji lenkų raitija, pasinaudodama skaičiaus persvara, ėmė spausti dešinijį Ordino sparną. Ordino didžiajam magistrui Ulrichui von Jungingenui neliko nieko kito kaip su rezervu įsitraukti į mūšį, bet rezervų turėjo ir lenkai, ir lietuviai – jų rezervų smūgiai abiem Ordino flangams ir nulémė mūšio baigtį. Kryžiuočių kariuomenė buvo apsupta ir sunaikinta. Žuvo pats didysis magistras Ulrichas von Jungingenas, didžioji dalis vadovybės, per 200 Ordino ir daug kitų riterių, o tai reiškia, kad nuostoliai skaičiuojami tūkstančiais, nes krito ir su jais buvę tarnai.

Žalgirio pergalė pakeitė Lietuvos ir Lenkijos geopolitinę padėtį. Nors reikėjo dar dviejų karų, kad Žemaitija būtų iki galo pripažinta Lietuvai, būtent Žalgirio mūšyje buvo pakirsta Ordino hegemonija, jis nebekėlė egzistencinės grėsmės nei Lenkijai, nei Lietuvai. Žalgirio mūšis įėjo į istoriją kaip vienas didžiausių mūsių Viduramžiais, lenkai ir lietuviai pasidalijo grobį – belaisvius, Ordino komtūrų barzdas, vėliavas, taip pat Ordino teritoriją – taigi Lietuva – lygiavertė su Lenkija Žalgirio mūšio laimėtoja.

Tokios pergalės niekas nesitikėjo – nei kryžiuočiai, nei sajungininkai. Didžiulių nuostolių patyrė ir jungtinė Lietuvos ir Lenkijos kariuomenė. Į Lietuvą grįžo tik kas antras žmogus. Vytautas, 1410 m. liepos 15-osios ryтą neturėjės karvedžio šlovės, vakare tapo epochos masto kautynių nugalėtoju ir kartais statomas į vieną gretą su žymiausiais Europos karvedžiais – prancūzų maršalu Turenu, austrių karvedžiu Eugenijumi Savoječiu, prūsų karaliumi Frydrichu II, rusų maršalu Aleksandru Suvorovu. Vytauto kaip karžygio lyginimas su Aleksandru Makedoniečiu ir Julijumi Cezariu jau amžininkų laikais buvo viena iš dviejų svarbiausių Vytauto įvaizdžio dalių. Antroji – jo kaip šventojo valdovo tradicija.

Taigi Žalgiris ir Vytautas yra viena iš svarbiausių LDK tradicijos ir idėjinio paveldo dalių. Atlaikiusi 200 metų trukusią Vakarų agresiją LDK

sugebėjo įveikti tragišką egzistencinę koliziją, kai Vakarai jai bebuvo palikę barjero ar ribos tarp Rytų ir Vakarų vaidmenį. Tačiau Vytautas puikiai žinojo ko siekia – jis kovojo ne su Vakarais, o dėl vietas Vakaruose, ir taip padėjo pagrindus Lietuvos tapsmui Europos dalimi.

Šventasis valdovas

Vytautas tikėjo, kad viename pralaimėtame mūšyje buvęs išgelbėtas Švč. Mergelės Marijos – iškart po šio mūšio funduota Vytauto bažnyčia Kaune buvo pašvēsta Švč. Mergelei. Ir dauguma Vytauto funduotų bažnyčių pavadintos Švč. Mergelės Marijos vardu. Galima sakyti, kad Švč. Mergelės garbinimo tradiciją Lietuvoje pradėjo Vytautas, nors jo bažnytinę politiką Lietuvos krikšto akcijoje užgožė Jogaila, o pagrindinis Vytauto tikslas buvo pastatyti Lietuvą Europos katalikiškųjų šalių greton. Tai padaryti trukdė Vokiečių ordinai. Taip po Žalgirio mūšio atsirado Vytauto funduotos bažnyčios ir vienuolynai, buvo apkrikštysta Žemaitija (1413), įsteigta Žemaičių vyskupija (1417), o Vakaruose vykdyma plati žinių apie tai sklaidos kampanija, siekiant parodyti Lietuvą kaip katalikišką kraštą.

Be to, dar bandyta steigti atskirą Lietuvos katalikų bažnyčios provincią, sukurti Lietuvos stačiatikių metropoliją ar vyskupiją ir šią sujungti su Katalikų bažnyčia. Tačiau popiežiai labai atsargiai steigė arkivyskupijas ir bažnyties provincijas, o Rytų ir Vakarų bažnyčių neįstengė sujungti netrukus po Vytauto mirties įvykusi Florencijos bažnytinė unija (1439). Tačiau Vytauto bažnytinė politika padėjo pagrindus tolesniams Lietuvos krikščionėjimui.

Pagrindinis konfliktas su Vokiečių ordinu vyko dėl Žemaitijos. Šio konflikto esmę paaškina įdomi detalė: 1413 m. sausio 28 d. derybose Salyne (prie Kauno) su Vokiečių ordino pasiuntinybės vadovu maršalu Mykolu Kiuchmeisteriu fon Štenbergu įvyko įdomus pašnekesys. Kuchmeisterui pareiškus, kad Lietuva nesilaikanti Torunės sutarties sąlygų, kad turėtų sugriauti Veliuonos pilį ir šią žemę grąžinti Ordinui, Vytautas atkirtęs: „Jūs norite man išplėsti tévų palikimą ir Veliuonos pilį atimti; bet kol aš jums atiduosiu, ne vienas turės paguldyti galvą.“ Kuchmeisterui į tai atsakius, kad Ordinas šiemis savo reikalavimams turės „gerų laiškų ir įrodymų“, Vytautas supykęs ir pasakęs: „Ir Prūsai yra mano paveldėjimas, ir aš reikalausiu jų iki Osos, nes visa tai yra mano tévų palikimas.“ Vytautas dar ironiškai paklausęs maršalo: „O kurgi yra Ordino tévų palikimas?“

Vytautas, atremdamas Ordino pretenzijas į Žemaitiją, pasitelkė istori-

nius ir etninius argumentus – jo manymu, ankstesni Žemaičių užrašymų dokumentai, Lietuvai tapus krikščioniška šalimi, prarado juridinę galią. Savo tėvonija jis vadina beveik visas prūsus žemes iki dešiniojo Vyslos intako Osos, už kurios piečiau jau buvo tik Kulmo žemė, mozūrų kunoigaikščių dovanota vokiečiams. Čia Vytautas pakartoja ankstesnių Lietuvos valdovų nuostatą plėsti valstybę visoje baltų erdvėje. Tačiau vėliau jis pretendavo tik į visą Žemaitiją iki Nemuno (vadinasi, ir Klaipėdą) bei Užnemunę.

Taigi, net po Žalgirio mūšio pagrindinė Vytauto konflikto su Ordinu priežastis – Žemaitija. Žalgirio pergalė dar nepasiekta ideologiškai – Vakaruose skrido paskviliai apie „netikrą“ Jogailos ir Vytauto pergalę, nes jie nugalėjo pasitelkę pagonis, totorius musulmonus. Todėl 1413 m. Vytautas su Jogaila pradeda krikštyti žemaičius. 1418 m. Vytautas siunčia į Konstancą jau minėtą G. Camblako stačiatikių delegaciją, turėjusią pagrįsti sieki gyventi unijoje su Katalikų bažnyčia. G. Camblako ekumeninės mišios Konstanco katedroje amžininkams paliko tokį įspūdį, kad imtos išsamiai vaizduoti to meto kronikose, o Lietuva drauge su kitomis prie kryžiaus žygiuojančiomis Europos šalimis pateko į krikščioniškų šalių bendriją vaizduojančią Strasbūro freską.

Taigi, visa Vytauto politika buvo orientuota į bažnytinę politiką ir Lietuvos konversiją, kuri kartais perdėm formaliai užbaigiamą vadinamuoją Žemaičių krikštu. Atrodo, kad visa Vytauto politika orientuota į „švento valdovo“ įvaizdį – kaip prieš kelis šimtmečius Vengrijos valdovas Steponas įgijo aukštesnį statusą nei Didysis – tapo šventuoju Steponu. Kadangi Vytautui iš tikrujų teko didžiulė užduotis įvykdyti konversiją – ne tik atvesti į krikščionybę pagoniškas Lietuvos erdves, bet ir ieškoti sugyvenimo formulių su stačiatikiškaja arba graikiškaja tradicija, jo karūnacijos projektą reikėtų matyti Lietuvos christianizacijos ir europeizacijos kontekste.

Siekti karūnacijos Vytautas pradėjo išsprendęs savo politikos prioritetą – 1422 m. Vokiečių ordiną galutinai atsisakė pretenzijų į Žemaitiją ir grėsmės Lietuvai nebekélė. Atėjo metas Lietuvos ir Lenkijos santyklių problemai. XV a. trečiojo dešimtmečio pabaigoje Vytautas pradėjo elgtis kaip savarankiškas valdovas. 1427 m. žygiavo į Maskvą padėti vaikaičiui Baziliui (Vasiliui) II, tam užteko vien pademonstruoti jėgą. Grįžimas namo buvo ne karso žygis, o tik rytinių valstybės pakraščių patikrinimas – pajungiami Pskovas (1426 m.) ir Didysis Naugardas (1428 m.). Atrodė, jog trūksta tik karūnos, kad ir antrasis Vytauto politikos prioritetas – Lietuvos karalystė – būtų pasiektas. Kadangi ryškėjo Lenkijos, o ne Lie-

Luko suvažiavimas.
Dail. J. Mackevičius, 1934 m.

tuvos hegemonija regione ir santykiai su Lenkija po Melno taikos tapo svarbiausia politinė problema, pradėtas įgyvendinti Vytauto vainikavimo projektas buvo aktualus ir tarptautiniu mastu, nes be Lietuvos nebuvo galima išspręsti svarbesnių regiono klausimų.

Lietuvos ir Lenkijos valdovų – Vytauto ir Jogailos – susitikimui su Šventosios Romos imperijos imperatoriumi ir Vengrijos karaliumi Zigmantu I Vidurio ir Rytų Europos politikos problemoms aptarti ir buvo skirtas Lucko suvažiavimas, vykęs 1429 m. sausio 9–29 d. Suvažiavime taip pat dalyvavo Maskvos didžiojo kunigaikščio ir Tverės kunigaikščio pasiuntiniai, Riazanės, Odojevo, Didžiojo Naugardo, Pskovo kunigaikščiai, popiežiaus legatas, Vokiečių ordino, Aukso ordos, Moldavijos, Dañnijos karaliaus ir Bizantijos imperatoriaus pasiuntiniai. Lucko suvažiavimas rodė LDK ir Vytauto vaidmens svarbą regione, o į Lietuvos istoriją įėjo pirmiausia dėl Vytauto vainikavimo plano, kurį rémė Zigmantas I ir Vokiečių ordiną, siekdamas sukurti regione atsvarą Lenkijai. Vytauto apsisprendimas priimti imperatoriaus siūlomą vainiką ir pareiškimas, kad tai daro „niekieno neatsiklaudamas“, reiškė, kad jis tampa suvereniu valdovu.

Lucko suvažiavimas logiškai užbaigė sudėtingą Vytauto politinį kelią, numatytą XIV a. pabaigoje ir atvedusį į galutinį tikslą: Lietuvos monarchija turėjo įsitvirtinti Europos politinėje sistemoje. Nors Niurnbergo auksakaliai jau buvo pagaminę karūnas Vytautui ir jo žmonai Julijonai,

ceremonija neįvyko – Lenkijos ponų taryba privertė Jogailą atšaukti duotą sutikimą. 1430 m. Vytautas Jogailos sutikimą vėl gavo, reikėjo sulaukti tik lenkų didikų pritarimo, deja, Vytautas jo nesulaukė – 1430 m. spalio 27 d. mirė. Nors maksimalus planas nebuvo įgyvendintas, svarbiausią tikslą Vytauto politika pasiekė: atsilikusi ir izoliuota Lietuvos valstybė pašalino didžiuosius pavojus, įteisino savo egzistenciją, įžengė į Europą, pritapo prie jos ir joje išsilaikė.

Vytauto laikų Lietuva labiausiai priartėjo prie valstybės, kuri šiandien kartais pavadinama imperija. Vėliau Lietuva silpnėjo, todėl, ištikus ne-gandoms ir prieikus visuomenei susitelkti, Vytautas tapo mitu, teikiančiu stiprybę, žadinančiu orumą, ugdančiu patriotizmą. Vytauto kulto pradžia siekia jo laikus. Enėjas Silvijus Pikolominis (Enea Silvio Piccolomini) „Knigoje apie vyrus, garsius savo gyvenimu“ Vytautui skyrė tokius žodžius: „Koks didelis Tu ir kokia didelė Tavo tėvynė.“ Ypač Vytauto kultas pradėtas puoselėti XVI a., kai Lietuvos visuomenė suskato ieškoti ideologinės atspirties prieš Lenkijos (Jogailaičių) planą sukurti valstybių sajungą, kurios hegemonė būtų Lenkija.

LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTIJA KELYJE VAKARŲ LINK

Vytautui valdant buvo padėtas pagrindas Lietuvos vi-suomenės artėjimui prie Vidurio Europos, Lietuvos „civilizaciniam šuoliui“. Lietuva turėjo staigiai perimti iš Vakarų Europos ateinančias Viduramžių idėjas: trilaukį žemės ūkyje, feodalinę sistemą, luominės visuomenės ir monarchijos principus, cechus, bažnytinę sistemą ir mokyklas, raštą ir jo „industriją“.

Tokio šuolio nereikėjo atlikioti nė vienai Europos valstybei. Lietuvai tai pavyko padaryti per šimtmetį. Svarbų vaidmenį šiame procese suvaidino Lietuvos jaunimo studijos Krokuvos, o vėliau ir Vokietijos bei Italijos universitetuose. Šios studijos, o ir apskritai europinės kultūros įsisavinimas davė konkrečių rezultatų XV a. pabaigoje–XVI a. pirmoje pusėje. 1499 m. svetur išspausdinama pirmoji Lietuvoje paruošta knyga, apie 1500 m. pa-statomas gotikos šedevras – Šv. Onos bažnyčia Vilniuje, 1522 m. knygos pradedamos spaisdinti pačioje Lietuvoje (Pranciškus Skorina), 1529 m. paruošiamas teisės kodeksas – Lietuvos Statutas, savo sistemingumu ir renesansiniu „iiforminimu“ pralenkės to meto Europos teisės kodifika-

cijos lygi ir darės poveikį gretimų šalių – Livonijos, Maskvos ir Lenkijos – teisei. 1547 m. išspausdinama pirmoji lietuviška knyga. Epochos pabaigoje Lietuva jau operatyviai reagavo į reformacijos iššūkius (sajūdžio pradžia – 1539 m.) – tai rodo Lietuvą tapus europinės struktūros šalimi.

Epochos pobūdį lėmė Lietuvos suartėjimas su Lenkija. Su nedidelėmis išimtimis Lietuva, valdyta tų pačių valdovų (personalinė unija) kaip ir Lenkija, nors valstybės buvo atskirose. Lenkijos ir Lietuvos sostuose sėdėjo lietuviškos kilmės Jogailaičių dinastija (iki 1572 m.), XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje užėmusi taip pat Čekijos ir Vengrijos sostus. Taigi, šios epochos rytinė Vidurio Europa buvo tapusi „jogailaičių Europa“, o jogailaičių dinastija – pagrindine Habsburgų dinastijos konkurentė. Jogailaičių Europa pradėjo vaidinti „krikščionybės forposto“ vaidmenį, tieša, nevienodai sėkmingai. Lietuva, Lenkijos padedama, atsilaikė prieš stačiatikišką Maskvą mūšio prie Oršos pergalę 1514 m., o Vengrija 1526 m. patyrė katastrofą Mohačo mūšyje su turkais ir dingo iš Europos žemėlapio. Čekijai „atkritus“ nuo Jogailaičių dinastinės sistemos, joje, kaip ir anksčiau, liko tik Lenkija ir Lietuva.

Nepaisant kultūrinijų praradimų (nesuspėta suformuoti lietuviakalbio raštijos modelio), XVI a. LDK visuomenė tampa europinė ir įsilieja į Vakarų civilizaciją. Nuosavybės santykiuose susiformuoja leno teisė, socialinėje ūkinėje struktūroje – riterio dvaras (feodas) ir baudžiava, politinėje ir socialinėje struktūroje – bajorų luomas ir luominė monarchija, miestų ūkyje – cechai, edukacijoje – europinė švietimo sistema (katedrinės mokyklos ir jų triviumas, kolegijos ir universitetas). Krikščioniškasis mentalumas įsigali bent jau tarp visuomenės elito (*antemurale christianitatis* – krikščionybės forposto – idėja nukreipta prieš stačiatikišką Maskvą), susiformuoja bajorų tauta, turinti istorinę savimonę ir kilmės kroniką.

Christianizacija ir šv. Kazimieras. Gotika

Lietuvos (1387) ir Žemaitijos (1413–1417) krikščionystės pradžioje žengtas tik nedidelis žingsnelis į krikščioniškąją visuomenę, nes sunaikintos tik svarbiausios pagoniškos šventvietės. Lokalinių kultų vietas turėjo gyvuoti toliau. Nors pagoniškosios šventvietės egzistuoja kaip alternatyva katalikų bažnyčioms, ir jos jau yra bendros su krikščionybė plėtotės rezultatas. Bažnyčia siekė integruoti pagoniškuosis tikėjimus, nors katalikų šventieji labai iš léto stumė pagonių dievus, kurie žmonių sąmonėje dar ilgai gyvavo kartu. Vis dėlto XVI a. pradžioje krikščionybė

jau apėmė visą bajorijos sluoksnį, o valstietiją pasiekė tik XVII a.

Lietuvos krikščionėjimo simboliu tapo šv. Kazimiero (1458–1484), Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero sūnaus, garbinimo tradicijos klostymasis. Jau XVI a. pradžioje karalaitis Kazimieras garbintas Vilniaus apylinkėse, o šv. Kazimiero kultas ėmė išstumti Lenkijos globėjo šv. Stanislovo kultą. Karalaitis Kazimieras paskelbtas šventuoju, kai po mirties pradėjo garsėti kaip stebukladaris, nes tikėta, kad jis išgelbėjęs Lietuvą kruose su Maskva – 1518 m. padėjęs Lietuvos kariuomenei įveikti priesą prie Polocko, o 1519 m. laimėti mūšį prie Dauguvos. Šv. Kazimiero kultas rodė, jog Lietuvoje susiformavo stipri, į Vakarų Europą orientuota religinė savimonė. Po kanonizacijos (1604) šv. Kazimieras tapo svarbiausiu Lietuvos bei Vilniaus globėju ir pagrindiniu šventuoju, o Kaziuko mugės – tai iki šių dienų iš LDK laikų ateinanti tradicija.

Lietuvos europėjimas neįsivaizduojamas be bažnytinės organizacijos sukūrimo. Tuoj pat po krikšto LDK šalia jau veikusių stačiatikių vyskupijų buvo suformuotos keturios katalikų vyskupijos (Vilniaus, Žemaičių, Lucko ir Kijevo), steigęsi vienuolijos. Iki XVI a. vidurio susikūrė septynios vienuolijos (žymiausios – pranciškonų ir bernardinų), turinčios 18 vienuolynų – keturi įsikūrė Vilniuje, po du Kaune ir Gardine. Statomos puošnios vienuolynų bažnyčios su prabangiais altoriais, jose – daugybė paveikslų, skulptūrų bei freskų, o nuo XV a. pabaigos – ir vargonai. Visur, net ir toliausiai nuo vyskupijų centrų, kurtos parapijos ir statytos bažnyčios. XVI a. viduryje parapijų tinklas jau aprėpė beveik visą Lietuvą.

G o t i k a – Europos architektūros ir dailės stilius, atsiradęs XII a. ir suklestėjęs apie XIII a. vidurį. Vertikalios gotikinių bažnyčių linijos ir kylančios į dangų bokštai simbolizavo žmogaus veržimąsi Dievo link. XIV a. pabaigoje, kai gotika tik pradėjo rastis Lietuvoje, Europoje šis meno stilis turėjo jau pusantro šimto metų tradiciją, perėjo į brandujį etapą ir pakeikė visas žmogaus kūrybinės veiklos sritis. Susiklostė atskirų Europos regionų gotikinio meno ypatumai, bene ryškiausiai matomi sakralinių pastatų architektūroje. Vakarų ir Šiaurės Europoje pastatai buvo mūriami iš akmens, o kraštuose, kurie neturėjo tinkamo statybai akmens, pagrindine statybina medžiaga tapo plytos. Taigi išsiskyrė du ryškūs akmenų ir plytų (raudonosios) gotikos regionai ir tipai. I Lietuvą atėjo plytų gotikos stilius.

Gotokinės architektūros plitimą pirmiausia paskatino valstybės krikštas ir po jo pradėta įgyvendinti Vytauto mūrinų bažnyčių statybos programa (Vilniuje katedra, Šv. Jonų, pranciškonų Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į

Ryčiausias Europoje gotikos šedevras –
Vilniaus Šv. Onos bažnyčia. A. Baltėno nuotr.

dangų bažnyčios, Kaune Šv. apaštalu Petro ir Povilo, Šv. Jurgio, Šv. Gertrūdos, Šv. Mikalojaus bažnyčios). Bene geriausiai išlikusi yra Vytauto bažnyčia Kaune. Lietuvos gotikinės architektūros ypatumas – gynybinis pobūdis: net ir sakraliniai pastatai turėjo gynybinius bokštus ar šaunamąsias angas – Vytauto laikais daugiausia statyta būtent gynybinių statinių. Vytautas perstatydino ar pastatė mūrines pilis Vilniuje, Trakuose, Kaune, Gardine, Naugarduke ir Lucke. Trakų salos pilies menė su gotikiniais kryžminiais skliautais rodo, kad gotika buvo atėjusi ir į gynybinę architektūrą.

Tikra gotikos revoliucija įvyko, atrodo, XV a. pabaigoje–XVI a. pirmame trečalyje, kai buvo pastatyti reikšmingiausi paminklai Kaune ir ypač Vilniuje, gotika pradėjo plisti gyvenamujų namų statyboje, pasiekė provinciją (Kėdainiai, Zapyškis), įsivyravo net stačiatikių sakralinių pastatų architektūroje. Lietuvos gotikinė architektūra perėmė pagrindinius šio stiliaus bruožus – aukštas erdves (Vilniaus Bernardinų bažnyčios centrinė nava) ir grakštumą (Vilniaus Šv. Onos bažnyčia). Tiesa, šias bažnyčias statė aukščiausios klasės meistrai iš užsienio. Taigi architektū-

roje reiškėsi bendriausios europėjimo epochos tendencijos – pagrindiniai dalykai buvo „importuojami“. Vietos meistrai taip pat įsitraukė į kūrybos procesą, tačiau jų pastatai dar toli gražu neprilygo tuo pačiu metu statytai Šv. Onos bažnyčiai. XVI a. viduryje naujas madas atneš Vilniaus Žemutinių pilies renesansas, tačiau gotikos tradicija, perimta vietos meistrų, dar reikšis iki pat XVII a. pradžios.

Jau Vytauto laikais išryškėjo Lietuvos gotikos epicentras – tai Vilnius, Trakai ir Kaunas, pilis imta statyti ir toli nuo etninės Lietuvos, rusėniškoje LDK žemėse: Juodojoje Rusioje (Gardinas, Naugardukas), Palenkėje (Melnikas, gal Brasta) ir net Voluinėje (Luckas). Konfesijų paribio ar net stačiatikių erdvėje atsirado ir gotikinių katalikų bažnyčių. Čia gotika tapo net ir stačiatikių ar būsimųjų graikų katalikų cerkvii stiliumi.

Gotikos stiliumi perstatydinės Vilniaus ir Naugarduko cerkes, Konstantinas Ostrogiškis gotiką nunešė iki savo tévonijos – Ukrainos Voluinėje. Gotikinių LDK cerkvii stilius turi analogų ir rezidencijų architektūroje (Myro pilis prie Nesvyžiaus), o kartu, atrodo, yra fenomenalus visos Europos kultūroje – tad labiausiai į rytus nutolusi gotika yra istorinėje Lietuvosje, tai yra europinės reikšmės riba. Maskva XV–XVI a. gyveno bizantine tradicija, o jei Vakarai ir darė poveikį – tai tik fragmentišką, ir tai jau buvo ne gotikos poveikis (italų renesanso meistrai Kremliuje XV a. pabaigoje).

Raštijos

Formuojantis luominei LDK visuomenei ir susidarius sudėtingam valstybės valdymo aparatui, XIV–XV a. sandūroje skubiai prireikė rašto. Šio visuomenės raidos etapo rašto poreikius Vakarų Europoje tenkino vienuolijos, tačiau Lietuvoje jų trūko, o rašto poreikis sparčiai didėjo. Raštinės tapo kultūrinės produkcijos gamintojomis, kaupėjomis ir raštininkų mokyklomis. Jų veikla gerokai prisidėjo prie to, kad raštas įskverbė į LDK bajorų ir miestiečių buitę. XV–XVI a. pradžios Lietuvos kultūra kartais apibūdinama kaip raštinių kultūra.

XIV a. pabaigoje atsirado ir geriausius rašto mokovus sutelkė nuolatinė institucija – didžiojo kunigaikščio raštinė. Iki tol raštiniai dokumentai naudoti tik tvarkant reikalus su kitomis valstybėmis. Diplomatinius raštus surašydavo vienuoliai, mokantys lotynų kalbą. Vidaus gyvenime didžiųjų kunigaikščių nurodymai skelbtų žodžiu. XV–XVI a., intensyvėjant valstybės vidaus gyvenimui, didėjant administraciniams šalies aparati, plėtėsi ir didžiojo kunigaikščio raštinė bei jos personalas. Raštininkai

lydėjo didžių kunigaikštį ir kelionėse, jų metu didžiojo kunigaikščio išduodamus dokumentus grįžę įtraukdavo į raštinės knygas. Šios knygos jėgo į istoriją Lietuvos Metrikos vardu. Raštinėje sukurti ir kiti LDK raštijos paminklai – Statutai ir metraščiai, o pirmieji literatai, pavyzdžiu, Mykolas Lietuvius, buvo raštininkai.

Plečiantis centrinės valdžios funkcijoms, pirmojoje XV a. pusėje įsteigtos LDK kanclerio (kanceliarijos viršininko) pareigos, jam pavesta prižiūrėti Lietuvos Metriką. Šis pareigūnas saugojo valstybės antspaudus, prižiūrėjo, kad didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje nebūtų parengtas joks raštas, prieštaraujansas valstybės įstatymams. Atskira LDK raštinė, prižiūrima Lietuvos kanclerio, išliko ir po Liublino unijos 1569 m.

Lietuvos Metrika – tai Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinėje nuo XIV a. pabaigos iki 1794 m. susidaręs archyvas, apimantis visus LDK vardu siunčiamus ir gaunamus dokumentus. Didžiojo kunigaikščio raštinėje buvo saugomi ir į Lietuvos Metriką pateko ir valstybinio pobūdžio, ir atskiroms LDK sritims bei miestams skirtos privilegijos, bajorystės patvirtinimo, įvairių žemėvaldos sandorių aktai, inventoriai, testamentai, teismų sprendimai, vietas ir tarptautinė korespondencija rusenų, lotynų, vokiečių (Prūsijos ir Livonijos), arabų ir čekų kalbomis. Taigi Lietuvos Metrikos dokumentai – tai LDK politikos, visuomenės, ūkio, teisės, kultūros istorija, svarbiausias LDK istorijos šaltinis. Atsidūrusi Maskvoje ir iki šiol ten saugoma, ji tapo Lietuvos paveldo išbarstymo ar išgrobstymo simboliu, senosios Lietuvos valstybės likimo ženklu.

Pagrindinė Lietuvos metrikos, o ir apskritai LDK rašto kalba buvo rusenų – LDK stačiatikių (baltarusių ir ukrainiečių protėvių) kalba. Tai lémė spartus raštijos poreikių didėjimas Vytauto laikais. Lietuvių kalba raštijos tradiciją nebuvo sukūrusi, o stačiatikiai valdiniai jau turėjo kelių šimtmecių bažnytinę rašto tradiciją nuo Kijevo Rusios laikų. LDK stačiatikių vienuolynuose rašyta bulgarų kilmės slavų bažnytinė kalba, o LDK raštinėje pradėjo formuotis rašto tradicija, kuri skyrėsi nuo minėtos bažnytinės kalbos. Aiškiai ją skyrė amžininkai. Rusenų / baltarusių spaustuvininkas Bazilijus Ciapinskis antrojoje XVI a. pusėje netgi spausdino raštus dviem stulpeliais: viename viena kalba, kitame – kita. Ji kartais vadinama „vakarų rusų“, kartais „senaja ukrainiečių“, kartais – „senaja baltarusių“, o Lietuvoje – „LDK slavų kanceliarine“ kalba (nors ji išėjo ir už kanceliarijos, ir už LDK ribų – į Lenkiją bei Vengriją, ir, svarbiausia, skyrėsi nuo kitų LDK slavų – lenkų kalbos). Joje iš pradžių XV a. pradžioje būta daugiau „ukrainizmų“, vėliau – „baltarusizmų“. Amžininkai Maskvos rusai ją aiškiai skyrė ir vadino „lietu-

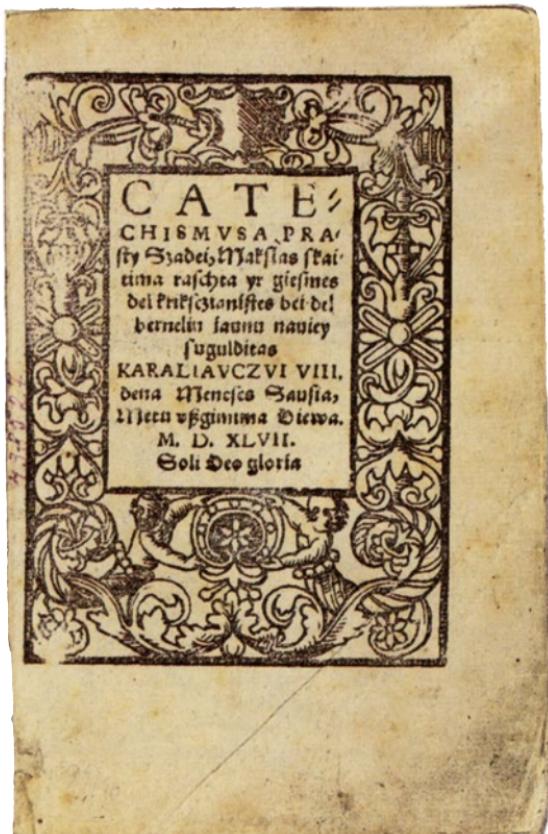
vių“ kalba, nes Maskvos valstybėje iki pat XVII–XVIII a. slavų bažnytinė kalba buvo vienintelė. Šiandien ši Lietuvos Metrikos kalba pavadinama net „senalietuvių“. Tai istorinis požiūris. Filologų manymu, LDK raštinėse vyravusią raštijos kalbą reikėtų vadinti rusenę kalba, o rusenais – LDK ir Lenkijos valstybėse gyvenusius rytų slavus. Juk pusė senosios Kijevo Rusios valstybės pateko į Lietuvos ir Lenkijos sudėtį, ir nuo XIV a. senrusių bajorijos, kunigaikščių savimonė buvo veikiamai šiose valstybėse vykstančių procesų. XVI a. rusenai pasijuto visai atskira tauta, kitokia nei Maskvos valstybės rusai. LDK rytų slavai Rusijos žmones vadino maskvėnais, o maskvėnai savo ruožtu LDK rytų slavus – lietuviais. Patys LDK slavai save vadino rusais, save suvokė kaip vieną etninę grupę, o Lietuvos valdovą laikė savu valdovu. Taigi rusenai atsiskyrė nuo Rusijos rusų. Tik XVII a. rusenai skilo į dvi tautas: ukrainiečius – pietuose ir baltarusius – šiaurėje.

Iš rusenų kultūrinės aplinkos buvo kilęs ir pirmasis Lietuvos spaustuvininkas – Polocko pirklių šeimoje gimęs Pranciškus Skorina (Franciscus Skorina, 1490–1541), Paduvos universiteto absolventas, īgijęs ten medicinos daktaro laipsnį, 1517–1519 m. Prahoje parengęs ir išspausdinęs psalmyną ir 22 Senojo Testamento knygas bendru pavadinimu „Rusenų Biblia“. 1522 m. jis įkūrė spaustuvę Vilniuje.

Dar po ketvirčio amžiaus, 1547-aisiais Lietuva pribrendo pirmai knygai lietuvių kalba – tai garsusis Martyno Mažvydo „Katekizmas“: išspausdintas emigracijoje Karaliaučiuje, bet skirtas lietuviams ir Lietuvai. LDK visuomenė tuo metu nebuvo pribrendusi lietuviakalbei knygai.

Lietuvoje (Brastoje) dar vieną spaustuvę 1553 m. įkūrė Mikalojus Radvila Juodasis. Tai reformacijos nulemtas įvykis. Po dešimtmečio čia pasirodė įspūdingas leidybos kūrinys – „Brastos Biblia“. Vėliau Radvila Juodasis įkūrė spaustuvę ir Nesvyžiuje (1562), o 1569 m. su Radvilomis ėmė konkuruoti ir Chodkevičiai: jie įsteigė spaustuvę Zabłuduve ir priglobė pirmajį Maskvos spaustuvininką Ivaną Fiodorovą, nulėmusį stačiatikišką jos pobūdį. Prasidėjus kontrreformacijai į knygų spausdinimą įsitraukė katalikai – Mikalojaus Radvilos Juodojo sūnus Mikalojus Kristupas Radvila-Našlaitėlis, grįžęs į katalikybę, Brastos spaustuvę 1575 m. perkėlė į Vilnių ir atidavę besikuriančiam jézuitų universitetui. Knygų spausdinimas Lietuvoje virto nenutrūkstamu procesu.

Perimant Vakarų kultūros idėjas, visuomenėje susipažinta su kronikų rašymo tradicija, atsirado poreikis pažinti savo istoriją, perimtas ir Renesanso laikais Europoje paplitęs mitas apie valdovų kildinimą iš kito krašto. Salygos susidarė labai palankios: senesnės istorijos nežinota, lie-

Pirmaoji lietuviška knyga – Martyno Mažvydo „Katekizmas“. Karaliaučius, 1547 m.

tuviu ir lotynų kalbos panašios, taigi sukurta lietuvių kilmės iš roménų teorija, patekusi ir į Lietuvos metraščius (Bychovco kroniką). Legendojе kalbama apie kilmingų roménų atvykimą į Lietuvos žemę, užsimenama, kad krašte gyvena ir žmonės, nemokantys lotynų kalbos – tai yra viskas, ką sužinome apie nekilmingus vietas gyventojus. Kronikos autorui tauta – tik kilmingieji krašto gyventojai. Legendojе nekeliamas ir kalbos problema: tuo metu kalba nebuvo svarbiausias tautos bruožas, nes tada egzistavo ne etninė, bet politinė lietuvių tauta, kurios pagrindinis požymis – priklausymas kilmingiesiems LDK gyventojams. Būtent šių žmonių kilmė ir istorija pasakojama Lietuvos metraščiuose. Kilmės iš roménų teorija, susipynusi su lotynu – „roménų“ kalbos vartojimu per visą XVII–XVIII a., buvo tam tikras atsvaros savaiminiam lenkėjimui

ženklas, o būdvardis „palemoniškas“ proginėje literatūroje funkcionavo kaip žodžio „lietuviškas“ atitikmuo, Vilniaus universitetas vadintas „Palemono universitetu“, Vilnius – „Lietuvos palemoniškųjų miestų sostine“.

Kitas Lietuvos bajoriškosios visuomenės istorinės sąmonės siužetas formavosi iškeliant Vytautą ir jo laikus. Jau pirmoji Lietuvos poema, tikras renesansinis kūrinys, 1523 m. išleista Mikalojaus Husoviano poema „Giesmė apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę“ būtent ir siekė Vytauto laikus parodyti kaip idealą savo laikų visuomenei. Šias idėjas randame ir Mykolo Lietuvio svarstymuose apie valstybės tvarką („Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“, apie 1550), kurioje Vytauto laikų papročių rigorizmas ir asketizmas yra priešpriešinamas savo meto visuomenės išglebimui, girtuoklystei ir netvarkai. Mykolas Lietuvis siūlo ir kalbos permainas – atsisakyti rusenų kalbos ir pereiti prie roménų, t. y. lotynų. Tačiau viską nulėmė dar viena aplinkybė – didžiausią įtaką Lietuvos kultūrai darė lenkiškoji civilizacija. Jos poveikis reiškėsi įvairiais pavidalais: bažnytinės sistemos organizavimu, studijomis Krokuvos universitete, administracinės sistemos perėmimu, ūkio reforma. Lenkija buvo LDK mokytoja. Lietuvos bėda, kad ji dažnu atveju nesuspėjo ar neturėjo galimybių pasiekti „gilesnę“ Europą ir europeizacija baigdavosi lenkėjimu. Ši aplinkybė išryškėjo reformacijos metu, kai buvo pradėta kelti gyvujų kalbų reikšmę.

Renesansas ir reformacija

Humanistinio išsilavinimo žmonių būta jau XV–XVI a. sandūroje didžiojo kunigaikščio Aleksandro dvare, tačiau lūžis įvyko Žygimantui Senajam 1519 m. vedus Milano kunigaikštystę Boną Sforcą (Bona Sforza). Tai ji atsivežė į Lenkiją ir Lietuvą italių architektų, dailininkų ir muzikų, išugdė Renesanso dvasia Žygimantą Augustą, kartu su juo pastatydino Vilniaus Žemutinę pilį, įdiegė daug naujų dalykų: nuo „itališkų pasivaikščiojimų“ – pokylių šokių – iki... šakutės, tuo metu nežinotos ne tik Lietuvoje, bet ir Skandinavijos šalyse. Pamažu „itališką madą“ perėmė ir Lietuvos diduomenė. Renesanso knygų jau galima rasti ne tik Žygimanto Augusto, bet net ir bajorų ir miestiečių bibliotekose. Ankstesnės lietuvių kilmės iš roménų idėjos pagrindu formuoja samprata, kad lotynų kalba – tai tikroji, arba gimtoji, lietuvių kalba.

1517 m. Martyno Liuterio (Martin Luther) pradėta reformacija laikoma viena iš reikšmingiausių Naujuju amžių apraiškų. XVI a. ji apėmė visą Europą, suskaldė Katalikų bažnyčią ir subrandino naują krikščionybės kryptį.

tj – protestantizmą. Lietuva katalikybę priėmė 1000 metų vėliau nei Vakarų Europos šalys, o reformacija vėlavo tik 22 metais: 1539 m. Vilniuje ją pradėjo liuteronas Abraomas Kulvietis. Tokia įvykių seka rodė ne tik tai, kad Lietuva tapo europinės struktūros šalimi, bet ir A. Kulviečio asmenybės mastą. Vilniuje A. Kulvietis įkūrė mokyklą kilmingai jaunuomenei, kurioje mokėsi 60 mokiniai, sakė pamokslus, kritikuojančius Katalikų bažnyčią, ir patraukė į savo pusę daug žmonių, o 1542 m. turėjo emigruoti į protestantiškąją (nuo 1525 m.) Prūsiją, kur jį priglobė kunigaikštis Albrechtas. A. Kulvietis, pasinaudodamas reformaciją, iškėlusia giimtosios kalbos svarbą bendraujant su Dievu, suformulavo tokią kultūrinę programą, kuri lietuvių kalbą turėjo padaryti visos švietimo sistemos pagrindu, pakelti šią kalbą į valstybės interesų lygį ir taip išugdyti lietuvių inteligentiją. Šią programą A. Kulvietis bandė įvykdyti emigracijoje, kur kartu su Stanislovu Rapolioniu tapo pirmaisiais ką tik (1544) įkurto Karaliaučiaus universiteto profesoriais, o jų programos dalimi ir reikia laikyti 1547 m. išleistą Martyno Mažvydo „Katekizmą“. A. Kulvietis gerai suvokė probleminę kultūros situaciją: Lietuvos diduomenė, neišplėtojusi lietuviškų raštijos tradicijų, o kartu atsisakydama rusenų rašto kalbos, rinkosi lenkų kalbą ne tik raštijai, bet ir bendrauti: lietuviakalbės raštijos sureikšminimui ir oficialaus statuso suteikimo projektui Lietuvos visuomenė nebuvo pasirengusi.

Antruoj etapu į reformaciją įsitraukė didikai, kurie pasirinko kitą protestantizmo kryptį – kalvinizmą: jis geriau atitiko jų planus susilpninti Bažnyčios autoritetu besiremiančio didžiojo kunigaikščio valdžią ir pačios Katalikų bažnyčios įtaką. Lietuvos reformacijos ryškiausia ir įtakin-giausia protestantų figūra – LDK kancleris, Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila Juodasis (1515–1565), 1563 m. išleidęs lenkiškai „Brastos Bibliją“. XVI a. šeštajame–septintajame dešimtmetyje beveik visi didikai buvo perėję į reformaciją ir sekularizavę savo pačių funduotas bažnyčias – tai sudarė pusę visų bažnyčių. Kalvinizmas vėliau pradėjo nykti, tačiau išliko iki šių dienų. Apie Biržus gyvenantys evangelikai reformatai yra tiesioginiai kalvinistinės reformacijos, kuriai po Radvilos Juodojo mirties vadovavo jo pusbrolis Mikalojus Radvila Rudasis, palikuonys.

Reformacija tapo nauju lenkėjimo postūmiu. Radvila Juodasis 1563 m. teigė, kad Bibliją reikia versti į lenkų (o ne į kokią kitą) kalbą dėl to, kad „būtų liaudžiai suprantama“. Nors radosi ir lietuviakalbė raštijos tradicija, LDK visuomenės politinis elitas lietuviakalbės kultūrinės programos nesulaukė ir rinkosi lenkakalbę. Lietuvių kalbą išlaikė tik smulkioji bajorija, o tvirčiausiai – valstiečiai. Nepaisant nuostolių lietu-

Mikalojus Radvila Juodasis iš Jacobo Schrencko
„Armamentarium Heroicum”. Insbrukas, 1603 m.

vybei, XVI a. LDK visuomenė tampa europinė ir įsilieja į Vakarų civilizaciją. Nuosavybės santiukuose susiformuoja leno teisė, socialinėje ūkinėje struktūroje – riterio dvaras (feodas) ir baudžiava, politinėje ir socialinėje struktūroje – bajorų luomas ir luominė monarchija, miestų ūkyje – cechai, edukacijoje – europinė švietimo sistema (katedrinės mokyklos ir jų triviumas, kolegijos ir universitetas).

LENKIJOS IR LIETUVOS VALSTYBIŲ JUNGTUVĖS

Europėjanti Lietuva XVII–XVII a. tapo Vidurio Europos dalimi. Tiesa, šiaurinė Vakarų Europa šiais amžiais spėriai judėjo link moderniosios visuomenės, kapitalizmo ir Apšvietos, o Vidurio ir pietinė Vakarų Europa liko agrarinė, feodalinė, ryškiai katalikiška ir barokiška. Todėl ir Lietuvos XVII–XVIII a. istoriją apibūdiname Baroko epochos sąvoka, suteikdami jai tokį patį turinį, kokį Vakarų Europoje teikiame Renesanso ir Apšvietos epochoms. Epochos simbolinė pradžia galėtume laikyti 1569 m. jézuitų ordino pasiodymą Lietuvoje. Jézuitai, atnešę į Lietuvą atsinaujinančią katalikybę, valstybės palaikomi pakėlė Lietuvos švietimo lygi į naujā pakopą – sukūrė aukštėsniųjų mokyklų – kolegijų tinklą, o šios sistemos viršūnėje – Vilniaus universitetą (įkurtas 1579 m.). Lietuvos siekis būti integralia Vidurio Europos dalimi lémė solidžią ir originalią karinės inžinerijos mokyklą, kurios reikšmingiausiu darbu tapo Kazimiero Semenavičiaus veikalas „Artis magnae artilleriae“ („Didysis artilerijos menas“) (1650). Jame randame šiuolaikinės artilerijos ir net kosmonautikos ištakas – veikale išdėstyta daugiapakopų raketų teorija.

XVII–XVIII a. barokinį kraštovaizdį architektūroje ir dailėje taip pat nulémė jézuitai. Tik XVII a. vyravo „importinis“, ypač itališkas, barokas, o XVIII a. buvo sukurta originali, vadinamoji Vilniaus baroko mokykla, kurios pagrindinis architektas Jonas Kristupas Glaubicas (Johann Christoph Glaubitz) turėtų būti drąsiai įvesdintas į Europos baroko istoriją.

Visuomenės agrarinis pobūdis ir miestų silpnumas lémė, kad Lenkiijoje ir Lietuvoje susiformavo originali luominės monarchinės santvarkos atmaina – Bajorų respublika arba net anarchija. Pagal *liberum veto* teisę bajoriškojo parlamento – Seimo sprendimai turėjo būti priimami vienu balsu, o tai ypač kontrastavo su Vakarų Europos absolutistinėmis santvarkomis ir trukdė stiprinti bei centralizuoti valstybę. Antra vertus, tokia, moderniuoju žvilgsniu atrodanti anachronistiška, santvarka leido visuomenėje šalia katalikų egzistuoti įvairiomis etnokonfesinėmis bendrijomis: kalvinistams, liuteronams, stačiatikiams ir unitams, dar vėliau – iš Rusijos atsikeliantiems sentikiams, be to, nuo Vytauto laikų gyvuojan-

tiems karaimams, totoriams ir žydams.

Civilizaciniam Lietuvos judėjimui barokine Europos „šalikele“ trukdė milžiniški kaimynų smūgiai: valdant švedų kilmės Vazų dinastijai (1587–1668), Lietuvą ir Lenkiją ištiko „tvanas“ – Rusijos ir Švedijos invazija (1654–1667), o valdant Saksų dinastijai (1697–1763) Lietuva tapo Šiaurės karo (1700–1721) tarp Rusijos ir Švedijos kovų arena. Šio karo pasekmė – tiesioginis Rusijos kišimasis į Lenkijos ir Lietuvos vidaus reikalus, galų gale privedės prie Lenkijos ir Lietuvos Valstybės padalijimų ir panaikinimo.

ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKA

Liublino unija

1386 m. Jogailos ir Jadvygos vedybomis prasidėjo Lietuvos ir Lenkijos suartėjimas. „Šventos santuokos“ metafora dažnai taikoma visam unijų procesui, kurio padarinys – 1569 m. sudaryta Liublino unija, sukūrusi jungtinę valstybę – Abiejų Tautų Respubliką. Tai buvo originalus valstybių junginys, kuris šiandien kartais laikomas net Europos Sajungos pirmatku. Be Lenkijos ir Lietuvos suartėjimo ir kariuomenių sajungos nebūtų buvo Žalgirio pergalės, o sėkmingos Livonijos karo baigties XVI a. – būtent be Liublino unijos.

Lenkijoje gyvuoja tradicija Lietuvą net iki Liublino unijos laikyti Lenkijos dalimi, o Liublino unijos sukurtą valstybę vadinti ne Abiejų Tautų, o Lenkijos Respublika. Galima su šypsena žiūrėti į tradicinės lenkų istorinės minties nelogiškumą: jei unija – „šventa santuoka“, tai kur santuokos partneris? O gal tai visai ne unija, o tik Lenkijos civilizacinės misijos idėja, gal Lenkijai rūpėjo tik inkorporuoti Lietuvą? Štai kodėl tradicinėje lietuvių istorinėje atmintyje neigiamas lenkų „civilizacinės misijos“ įvaizdis užgoždavo unijos pozityvą. Ten, kur tradiciškai lietuviai matė Lietuvos valstybės ir kultūros eroziją, lenkai įžiūrėjo Lenkijos civilizacinię pergale.

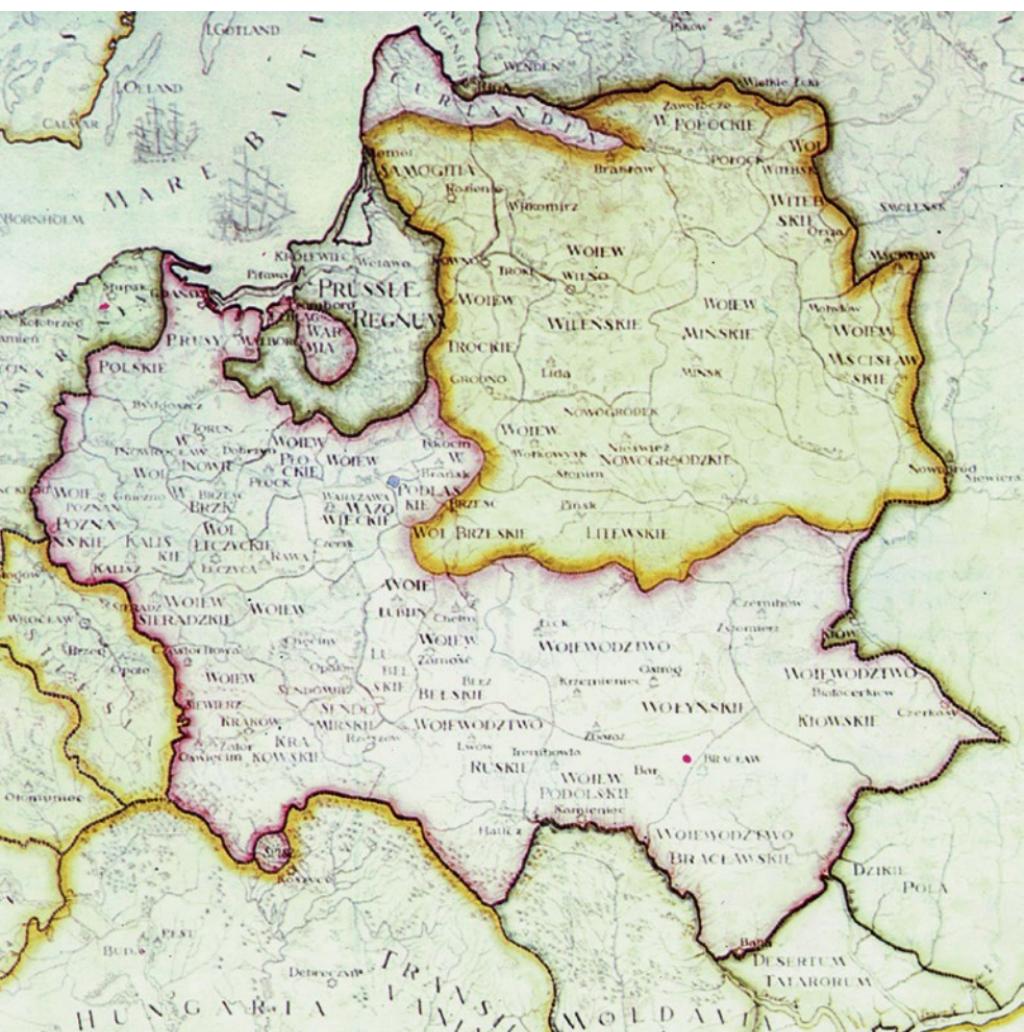
Lietuvos Didžiajai Kunigaikštijai sunkiai sekési atlaikyti ryty frontą Livonijos kare. Tai matyti ir iš to, kad 1562 m. Vitebsko „karų lauko“ seimas siuntė Žemaičių seniūnų Joną Jeronimaitį Chodkevičių į Lenkiją prašyti karinės pagalbos, kartu unijos. Tai parodė ir 1563 m. Polocko praradimas – Lenkijos paramos reikėjo. 1569 m. lietuvių ir lenkų delegacijos nuo vasario derėjos Liubline susirinkusio Lenkijos seimo akivaizdoje. Lietuviai pateikė savo – dviejų lygiateisių valstybių sajungos – projektą, o lenkai siekė

prijungti Lietuvą. Nesusitarus Lietuvos delegacija kovo 1 dieną išvyko iš Liublino. Tada Lietuvai buvo suduotas skaudus smūgis – karalius Žygimantas Augustas, palaikydamas Lenkiją, savo aktais prie jos prijungė beveik pusę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijos (Palenkę ir Voluinę, Kijevo ir Podolęs (Braclavo) vaivadijas). Prijungtų sričių bajorai turėjo prisiekti Lenkijai, o jų atstovai dalyvauti Lenkijos Seime. Iš neprisiekusių buvo atimtos žemės – Lietuvai grėsė suvereniteto praradimas.

J. J. Chodkevičius suprato tragišką dilemą: arba Lietuva susisaisto su Lenkija, arba Lietuvą užkariauja Rusija. Jis pasirinko pirmajį kelią, tačiau stengėsi išsiderėti kuo palankesnes sąlygas. J. J. Chodkevičius Liublino seime 1569 m. birželio 28 d. priėmė unijos ir net vieno antspudo, taigi – Lietuvos prijungimo prie Lenkijos – idėją. Tai buvo žiaurus kompromisas. Kreipdamasis į Žygimantą Augustą jis teigė: „Jūsų Didybės įsakyti mes čia su didžiu skausmu ir širdgėla buvome priversti nusileisti. Bet kaip mums skaudu, to negalime išreikšti žodžiu. Nes mes, kaip ištikimi savo tėvynės sūnūs, esame įpareigoti rūpintis jos labu, kiek pajégdami. Jei dabar mes negalime jos apginti, tai todėl, kad esame priversti nusileisti prieš kliūtis, likimą ir laiką.“

Po šių žodžių lietuvių su ašaromis puolė ant kelių prieš karalių, tai pravirkdė netgi lenkus. Atrodo, kad J. J. Chodkevičiaus ašaros taip pat buvo diplomatijos išraiška. Derybų procese žaisdamas dviprasmybėmis, Žemaičių seniūnas sugebėjo susiaurinti unijos klausimą iki antspaudų klausimo: valdovo raštai antspauduojami vien Lenkijos (o tai reiškia, kad Lietuva prijungiamą ir geriausiu atveju tampa Lenkijos autonomine provincija), ar ir Lietuvos antspaudais. Lyg ir sutikdamas su lenkų nuomone, pritardamas vienam bendram antspaudui, jis čia pat prašė nepanaikinti ir Lietuvos antspaudų. Tai akivaizdus prieštaravimas. Apgindamas LDK antspaudus, J. J. Chodkevičius pasiekė, kad konkretūs Lenkijos ir Lietuvos ryšių nustatymo ar net unijos sudarymo klausimai būtų sprendžiami ne Liublino seime, bet vėliau, todėl liko galimybė išsaugoti Lietuvos valstybingumą. Taip ir padaryta, pareikalavus iš vėlesnių Respublikos valdovų pripažinti Lietuvos antspaudus. Taigi J. J. Chodkevičius surado išeities keliaus ten, kur, atrodė, jų néra.

Žinoma, lenkai ir Žygimantas Augustas darė spaudimą Liublino unijos metu – siekė panaikinti valstybingumą, atplėsti teritoriją, tačiau net ir toks Liublino unijos rezultatas buvo kompromisas, kurį, nors ir per ašaras, LDK atstovai priėmė, tačiau šio kompromiso pagrįstumu rimčiau nesuabejota dar du šimtmečius. Liublino unijos nauda pasireiškė jau ne trukus. Lenkijos ir Lietuvos valdovu tapus Transilvanijos kunigaikščiui

XVIII a. vidurio Lenkijos ir Lietuvos Valstybės žemėlapis, kuriame matyti ir LDK sienos (Varšuvos karalių pilis)

Steponui Batorui (valdė 1576–1586 m.) pasiektos lemiamos pergalės Livonijos kare prieš Maskvą ir šios pavojujus atitolintas daugiau nei pusamžiui (1609–1611 m. Lenkija ir Lietuva net buvo užémusi Maskvą). Tačiau svarbiausias Liublino unijos kompromiso rezultatas – Abiejų Tautų Respublika, kuri egzistavo dar du amžius. Ir ne tik egzistavo, o davė Europai duoną, toleranciją, bajoriškąją demokratiją, baroko meną ir konstituciją.

LDK Baroko Europoje. Bajoriškoji demokratija

Kur XVII–XVIII a. dingo Renesanso civilizacijos lyderės – Italijos didybė? Po didžiųjų geografinių atradimų ir turkų ekspansijos Viduržemio jūra prarado ekonominę svarbą. O kas nutiko didžiųjų geografinių atradimų pionierėms Portugalijai ir Ispanijai? Juk pastarajai ir XVI a. geopolitiniu požiūriu Europoje neprilygo nė viena valstybė – Ispanijos valdose nenusileisdavo saulė. Viena priežasčių, dėl kurių Ispanija ir Portugalija neteko lyderių pozicijų, – per geras gyvenimas: iš Lotynų Amerikos plukdomas auksas neskatino plėtoti savų miestų ir jų ekonomikos. Ispanijos galybės saulėlydį ženklino Nenugalimosios armados nesėkmė 1588 m. Nors jai išsilaiptinti Anglioje sutrukė atsitiktinė audra, žygio Ispanija nekartojo.

XVII–XVIII a. senoji Vakarų Europa skilo į dvi dalis – pietinę katalikiškąją ir šiaurinę protestantiškąją. Katalikybė buvo prielaida Italijos ir Ispanijos baroko kultūrai plisti Vakarų Europos katalikiškose šalyse – Prancūzijoje, Bavarijoje, Flandrijoje, ypač šių šalių monarchų ir aristokratų dvaruose (Flandrijoje subrendo bene žymiausias baroko dailininkas Peteris Paulius Rubensas).

Protestantizmas lėmė, kad viena Viduramžių periferija – Šiaurės Europa (Skandinavija) pritapo prie šiaurinės – dinamiškosios Vakarų Europos dalies (Olandija, Anglija) ir per XVII–XVIII a. pralenkė katalikiškąją Vidurio Europą. Ši, silpnėsių miestų ir silpnėsnio raštingumo poreikio (palyginti su protestantizmu) katalikiškoji Vidurio Europa šliejosi prie katalikybė išpažinusios pietinės Vakarų Europos (Italija, Ispanija, Portugalija). XVI–XVII a. tai neatrodė bloga išeitis – Roma, Madridas ar Lisabona tebespinduliao katalikybę ir barokinės architektūros bei dailės šviesą iki pat Meksikos, Paragvajaus. Kitas šio pasaulio pakraštys, labiausiai nutolęs į šiaurę, buvo Lietuva.

Epochos pradžią galima sieti ne tik su Liublino unija, bet ir su jėzuitais, kurie atvykę į Lietuvą 1579 m. įkūrė Vilniaus universitetą. Barokinė Nesvyžiaus jėzuitų kolegijos bažnyčia pradėta statyti 1586 m., o barokinės architektūros manifestu paprastai laikoma Vilniaus Šv. Kazimiero bažnyčia. Baroko menas, jėzuitai ir Vilniaus universitetas – svarbiausi epochos kultūros dėmenys. Įvairūs saitai juos siejo su 1566 m. įsigalėjusia luomine bajorų santvarka ir Valakų reformos suformuotu lažiniu palivarkiniu ūkiu, o tai ir leidžia vartoti barokinės santvarkos ir barokinio ūkio sąvokas.

Baroką pamažu keitė klasicizmas, tačiau šis stilius suklestės tik pačioje XVIII a. pabaigoje. Antano Tyzenhauzo reformos (1767 m.), Povilo Ksavero Bžostovskio įkurta Paulavos respublika (1769 m.), jézuitų ordino panaikinimas ir Edukacinės komisijos sukūrimas (1773 m.) – šie įvykiai kartais laikomi Apšvietos epochos pradžia.

Baroko epocha valstybės istorijos požiūriu – tai Lenkijos ir Lietuvos sąjunga, sukurta Liublino unijos. Oficialus jungtinės valstybės pavadinimas – Abiejų Tautų Respublika (net ir lietuviai kartais ją pavadina Žečpospolita: plg. lenk. *rzeczpospolita* – respublika; mes Lenkijos ir Lietuvos Valstybę sutrumpintai vadinsime LLV). Pavadinimas tarsi reiškė, kad tai – lygiateisė dviejų valstybių sąjunga. Iš tikrujų šioje sąjungoje vyravo Lenkija. Aukščiausia (šalia valdovo) valdžios institucija – bendras Seimas, susidėjęs iš Senato ir Atstovų rūmų ir rinkęs karalių. Seime Lietuva turėjo tik 1/3 vietų, mat buvo prilyginta vienai Lenkijos provincijai (jos buvo dvi – Didžioji Lenkija su Poznane ir Mažoji Lenkija su Krokuva).

Išliko ne tik atskiras LDK valstybės titulas ir teritorija, bet ir atskira vykdomoji valdžia – kancleris, iždininkas, etmonas ir kt. (tik antrojoje XVIII a. pusėje ēmė rastis ir bendrų vykdomosios valdžios institucijų), atskiras iždas, kariuomenė, teismai ir teisinė sistema, kurią įformino Trečiasis Lietuvos Statutas 1588 m. Taigi Abiejų Tautų Respublika – ne unitarinė valstybė, o federacija, kurioje bendros yra tik aukščiausios valdžios institucijos – valdovas ir Seimas. Antra vertus, sudarant Liublino uniją Lietuvos diplomatai pasiekė, kad būtų išlaikytas didysis Lietuvos antspaudas, be kurio Lenkijos karaliaus sprendimai neturėjo galios Lietuvoje. Be to, prieš vykdami į bendrus seimus, Lietuvos atstovai surengdavo savo „seimavimus“ bendrai pozicijai aptarti. LLV seimuose ilgainiuui įsigalėjo *liberum veto* teisė (sprendimai turėjo būti priimami vienbalsiai), todėl bendras Seimas niekaip negalėjo primesti Lietuvai savo valios. Taigi lenkai norėjo unitarinės valstybės, tačiau teoriškai buvo sukurta federacinė, o realiai – konfederacinė valstybė, abi sajungos narės vykdė bendrą užsienio politiką.

Šią teisinę ir politinę situaciją keitė LDK elito lenkėjimas. Nors egzistavo ruseniškasis, lotyniškasis ir lietuviškasis kalbiniai kultūros modeliai, vis labiau plito lenkiškasis, kurį skatino integracinių procesų viešajame gyvenime. Bene svarbiausias lenkiškojo modelio pradžios taškas buvo 1582 m. lenkų kalba išspaudojinta Motiejaus Strijkovskio „Lenkijos, Lietuvos, Žemaičių ir visos Rusios kronika“, tapusi parankine Lietuvos bajorių knyga. Lietuvos lenkėjimo procesas yra vienas svarbiausių Baroko

Vienas didingiausių ir puošniausių LDK baroko interjerų – Vilnius Šv. apaštalu Petro ir Povilo bažnyčios interjeras (XVII a. antra p.). A. Baltėno nuotr.

epochos reiškinį. Perimama ne tik kalba, bet ir kultūra bei gyvensena. Dėl šio proceso ir Lietuvos to meto kultūra vadinama „antraja lenkų kultūros laida“. Tokio reiškinio analogijos – angliskosios kultūros laida Ai-rijoje (ką jau kalbėti apie JAV ir Australiją), daniškosios – Norvegijoje, prancūziškosios – Kanados Kvebeke, ispaniškosios kultūros laidos Meksikoje ar Argentinoje.

Lietuvos Statutai apibrėžė ir įteisino bajoriškąją santvarką. Vienintelis privilegiuotas visuomenės luomas – bajorai, turėjė politines teises ir siuntę savo atstovus į Seimą. Kadangi šie atstovai rinkdavo net valdovą, gali susidaryti įspūdis, jog ir santvarka – jau nebe monarchija, o respublika (juo labiau kad oficialiai valstybė taip ir vadinosi). Tai reikštų, kad

LLV santvarka artima Naujiesiems laikams, prilygsta Olandijai (pradėjusiai kurti respublikinę santvarką antrojoje XVI a. pusėje) ir pralenkia Anglijos konstitucinę monarchiją, įsigalėjusią 1689 m. Tačiau tai, kad LLV santvarka remiasi tik 7 proc. visuomenės (tieki buvo bajorų), rodo luominį jos pobūdį – valdovas, nors ir renkamas bajorų „tautos“, suverenią valdžią gauna iš Dievo. Taigi 1566–1795 m. Lietuvos „bajoriškoji demokratija“ – tai luominė monarchija, ją dera gretinti su XIII–XV a. Anglijos ir Prancūzijos santvarkomis. Deja, šioje santvarkoje būta daugiau anarchijos nei tvarkos – amžininkai net sakydavo: „Valstybė netvarka remiasi.“ Mat LLV seimuose susiformavo *liberum veto* teisė ir kiekvienas Seimo narys galėjo vetuoti jo sprendimus, paralyžiuoti veiklą. Nuo 1573 m. iki 1763 m. posėdžiau 137 seimai ir 53 iš jų išsiskirstė, nepriėmę jokių sprendimų, nes kai kuriuos tokiai seimų nutraukė pavieniai atstovai.

Vakarų šalyse luominį monarchijų atsvara bajorijai buvo miestiečiai, o Lenkijoje ir Lietuvoje dėl miestų silpumo ji virto anarchija, dar tiksliau – feodaline decentralizacija, arba susiskaldymu. Dėl miestiečių luomo negausumo Lenkijos ir Lietuvos valstybės santvarka neigijo absoliutizmo, panaikinančio luominį atstovavimą, bruožą.

Nuo seno didžiuojamas Lietuvos Statutais, iš tikrujų sistemingumo lygiu pralenkusiais Vidurio Europos šalių teisines sistemas, bei jų kūrimo iniciatoriais Albertu Goštautu ar Leonu Sapiega. Tačiau politinėmis teisėmis naudojosi tik bajorų luomas (bet net XIX a. konstitucingoje ir modernioje Didžiojoje Britanijoje tokiomis teisėmis besinaudojančių piliečių procentas nebuvo didesnis). Aišku, bajorų luomo egoizmo būta daug, tačiau dėl to negalima nematyti jų konsensusinės politinės kultūros, kuri kartais leisdavo liesti net iš savo kišenė – kilus pavojuj apsimkestinti. Aišku, šios kultūros XVIII a. kuo toliau, tuo buvo mažiau, tačiau be tokios politinės kultūros tradicijos neįmanoma paaiškinti bajorų reformų.

Valstybinė religija ar dešimt konfesijų?

Istorikai XVI–XVII a. Lenkijos religinę toleranciją yra apibūdinę kaip neturinčią analogo Europoje, o Lenkiją – kaip didžiausią Europoje tolerancijos uostą. Daugiakultūriškumas ir daugiakonfesiškumas kartais laikomi didžiausiu Lenkijos įnašu į Europos kultūrą. Nuo 1387 m. LDK yra katalikiška, kaip ir Lenkija, tačiau Lenkijoje apie 1500 m. buvo tik

trys stačiatikių vyskupijos, o LDK – šešios, ir visos jos buvo pavaldžios tai pačiai metropolijai Kijeve, o metropolitas reziduodavo ne tik Kijeve, bet ir Naugarduke bei Vilniuje. Taigi Lenkijos stačiatikiai buvo valdomi iš LDK, kurios stačiatikių svoris nulémė, kad bent jau bažnytinės unijos įgyvendinimo klausimu LDK, o ne Lenkija buvo aktualiausia erdvė. Todėl XV–XVI a. būtent LDK koncentravosi gausūs bažnytinės unijos bandymai, galutinai nulémę Brastos bažnytinę uniją 1596 m. Nuo Brastos bažnytinės unijos graikais katalikais tapo dauguma Lenkijos ir Lietuvos valstybės stačiatikių. Tačiau Graikų katalikų bažnyčios metropolitai vėlgi buvo Kijevo metropolitai, tik jau nuolat reziduojantys Vilniuje. Taigi tiek stačiatikiai, tiek graikai katalikai LDK vaidino svarbesnį vaidmenį nei Lenkijoje.

Liuteronybė, prasidėjusi 1539 m., – ankstyviausia reformacijos kryptis Lietuvoje, vėliau ji vis labiau sutapo su vokiečiais, todėl liuteronų bendruomenės buvo pradėtos vadinti „vokiečių bendruomenėmis“. Tiesa, ši kryptis Lietuvoje buvo silpnesnė nei Lenkijoje, kur gyveno daugiau vokiečių kolonistų. Tačiau Lietuvoje formavosi labai gausi Evangelikų reformatų bažnyčia, gerokai stipresnė nei Lenkijoje. Tai nulémė, kad LDK didikai (aukščiausias visuomenės sluoksnis) parėmė būtent evangelikų reformatų tikėjimą. Beveik visi didikai katalikai, taip pat dalis ortodoksų perėjo į kalvinistų tikėjimą ir sekularizavo beveik 50 proc. katalikų bažnyčių. Tiesa, kalvinizmas pamažu pradėjo menkti.

LDK taip pat išsiskyrė kitomis krikščioniškomis ir nekrikščioniškomis konfesijomis, kurių čia buvo jau nuo XIV a. Visų pirma – tai „tarpininkaujančios mažumos“ – katalikai arménai ir judėjai žydai. Aišku, šios mažumos iš LDK persikelė iš Lenkijos ir galbūt iš Vengrijos, todėl natūralu, kad čia jų būta mažiau. Tačiau XVII–XVIII a. bent jau Vilnius prilygo, o gal net pradėjo lenkti (Vilniaus kaip „Lietuvos Jeruzalės“ idėja) tokius žydų kultūros centrus kaip Krokuva, Liublinas ar Lvovas. Taigi net jei žydų, o ypač arménų, vaidmuo LDK buvo menkesnis nei Lenkijoje, pastarojoje nebuvo tokų ryškių musulmonų totorių ir karaimų bendruomenių, kurias Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas apgyvendino LDK. Būtent iš LDK karaimų bendruomenės iškilo žymiausias, tolerancijos tyrėjų dažnai minimas Isaakas ben Abrahamas iš Trakų (1525–1586). Lenkijoje nebuvo ir sentikių, atsiskyrusių nuo stačiatikių dėl liturgijos ir persekiojamų Rusijoje – antrojoje XVII a. pusėje jie kėlėsi į LDK. LDK kultūrinę įvairovę didino etninis aspektas: nors kai kurios konfesinės ir etninės ribos sutapo (žydų, totorių, karaimų, iš dalies ir sentikių), dažnai konfesijos apėmė įvairias etninės kilmės bendruomenes.

LDK iki unijos su Lenkija savo kultūrine ir konfesine įvairove lenkė Lenkiją ir jungtinėje valstybėje šią įvairovę padidino (pavyzdžiu, turėdama totorių musulmonų, kurių iki tol Lenkijoje nebuvo). LDK, turinti dešimt skirtingų konfesijų, XVI a. šiuo požiūriu yra lyderė, palyginti su margiausiomis Europos šalimis – Lenkija ir Transilvanija. LDK išskiria iš Vidurio Rytų Europos regiono daugiakonfesiškumo legitimavimo ar juridinio įforminimo sparta. Lenkijoje tai įvyko tik po Liublino unijos – būtent 1573 m. vadinamojoje Varšuvos konfederacijoje. Lietuvoje tai padarė 1563 m. Žygimanto Augusto privilegija, sulyginusi visų krikščioniškų konfesijų teises, tai tapo ir Antrojo bei Trečiojo Lietuvos Statutų teisine norma. Jau Pirmasis Lietuvos Statutas (1529), dar nežinant reformacijos, skiriamas ne tiktais katalikų, bet ir ortodoksių bajorai. Nors šis įstatymų garantuotas lygiateisiškumas tiesiogiai nelietė nekrikščioniškų konfesijų (judėjų, karaimų ir musulmonų totorių), jų etninės bendruomenės ir religija toleruojamos nuo XIV a. pabaigos. Vėliau tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje tolerancijos ribos vis siaurėjo, bet pokyčiai vyko lėtai ir be prievertos, o daugiakonfesiškumas išsilika iki pat XX a. Vakaru Europos situaciją XVI a. apibūdina Baltramiejaus naktis Paryžiuje (1572), tapusi religinio nepakantumo simboliu Europos istorijoje. Ar viso to, kas pasakyta, nepakanka padaryti išvadą, kad Lietuva XVI a. viduryje buvo Europos tolerancijos lopšys?

Tautos, kalbos, raštijos

Pradékime nuo lietuviakalbės raštijos. Visų pirma – tai Abraomo Kulviečio ir Martyno Mažvydo kultūrinė programa, pateikusi pirmą lietuvišką knygą, o ir pradėjusi lietuviakalbės raštijos tradiciją, tačiau ji buvo kuriama emigracijoje – Prūsijoje, ir jos neprireikė LDK elitui.

1595 m. Mikalojus Daukša, parengęs pirmąją lietuvišką knygą LDK – „Katekizmą“, o 1599 m. kitą lietuvišką leidinį – „Postilę“, kurios pratarmėje kreipėsi į Lietuvos visuomenę, ragindamas kurti raštiją lietuvių kalba: „Kurgi, sakau, pasaulyje yra tauta, tokia prasta ir niekinga, kad neturėtų šių trijų savų ir tarsi įgimtų dalykų: tėvų žemės, papročių ir kalbos?“ Juk „taja kalba paprastai visi rašo įstatymus, jaja leidžia savosios ir svetimų tautų istorijas, senas ir naujas, ja aptaria visus valstybės reikalus, ją gražiai ir padoriai vartoja visokiais atvejais Bažnyčioje, tarnyboje, namie.“ M. Daukšai rūpi ne kasdienės lietuvių kalbos vartojimas, o būtinybė šia kalba sukurti oficialųjį kultūros modelį. Unikali M. Daukšos veikla pa-

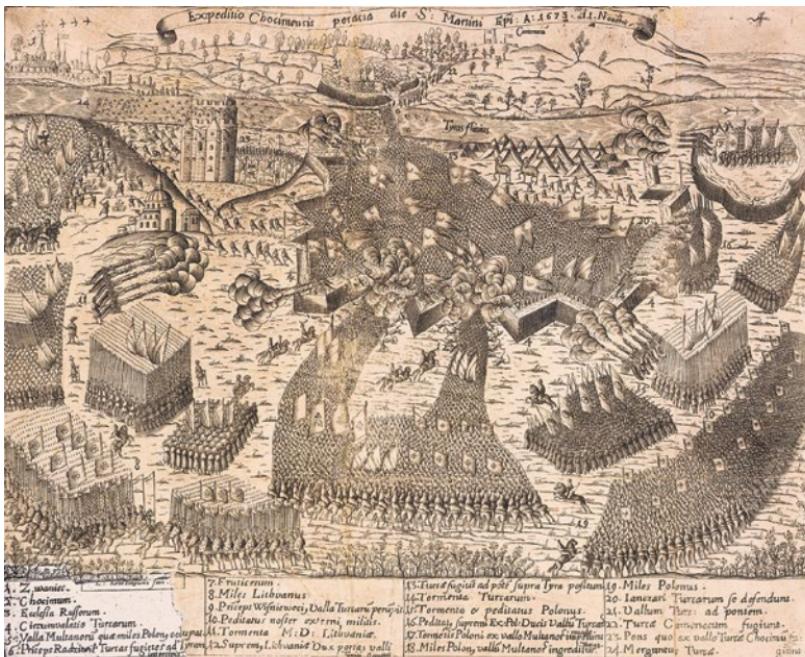

a.	χ.	β.	η.	γ.	δ.	ε.	θ.	α.	φ.	τ.	γ.	ο.	ρ.	α.	π.	σ.	ζ.	ι.	λ.	τ.	μ.	ν.	ψ.	ς.	τ.	τ.	ζ.	χ.	
a.	Б.	π.	κ.	δ.	ε.	θ.	φ.	γ.	τ.	η.	κ.	λ.	ι.	ο.	π.	ρ.	σ.	ζ.	ι.	λ.	τ.	μ.	ν.	ψ.	ς.	τ.	τ.	ζ.	χ.
z.	β.	γ.	υ.	δ.	ε.	θ.	φ.	γ.	τ.	η.	κ.	λ.	ι.	ο.	π.	ρ.	σ.	ζ.	ι.	λ.	τ.	μ.	ν.	ψ.	ς.	τ.	τ.	ζ.	χ.
a.	δ.	β.	γ.	ε.	θ.	φ.	γ.	τ.	η.	κ.	λ.	ι.	ο.	π.	ρ.	σ.	ζ.	ι.	λ.	τ.	μ.	ν.	ψ.	ς.	τ.	τ.	ζ.	χ.	

Excusa prostat in Officina Komaniana.

Žemėlapio fragmentas su pirmosiomis „Tėvė mūsų“ eilutėmis visomis Europos kalbomis ir lietuvių kalba (pažymėta raudona linija). Niurnbergas, 1741 m.

vadinta „šauksmu tyruose“, nes vėlesni jo darbo tėsėjai nebekėlė tokios tikslų. Nors sporadiškai lietuviškų knygų leidimas nenutrūko per visą Baroko epochą, jų būta gerokai mažiau nei lenkiškų ar lotyniškų. Iškalbingas yra Konstantino Sirvydo veikalo pavadinimas – „Trių kalbų žodynas“ (1620). Jame, skirtame studijuojančiam jaunimui, lenkų kalbos žodžiai

Chotyno mūšyje Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė sumuša turkus 1673 m. (Iš Vilniuje spausdinto J. Benneto veikalo „Viešpaties dešinės galybė“, 1674)

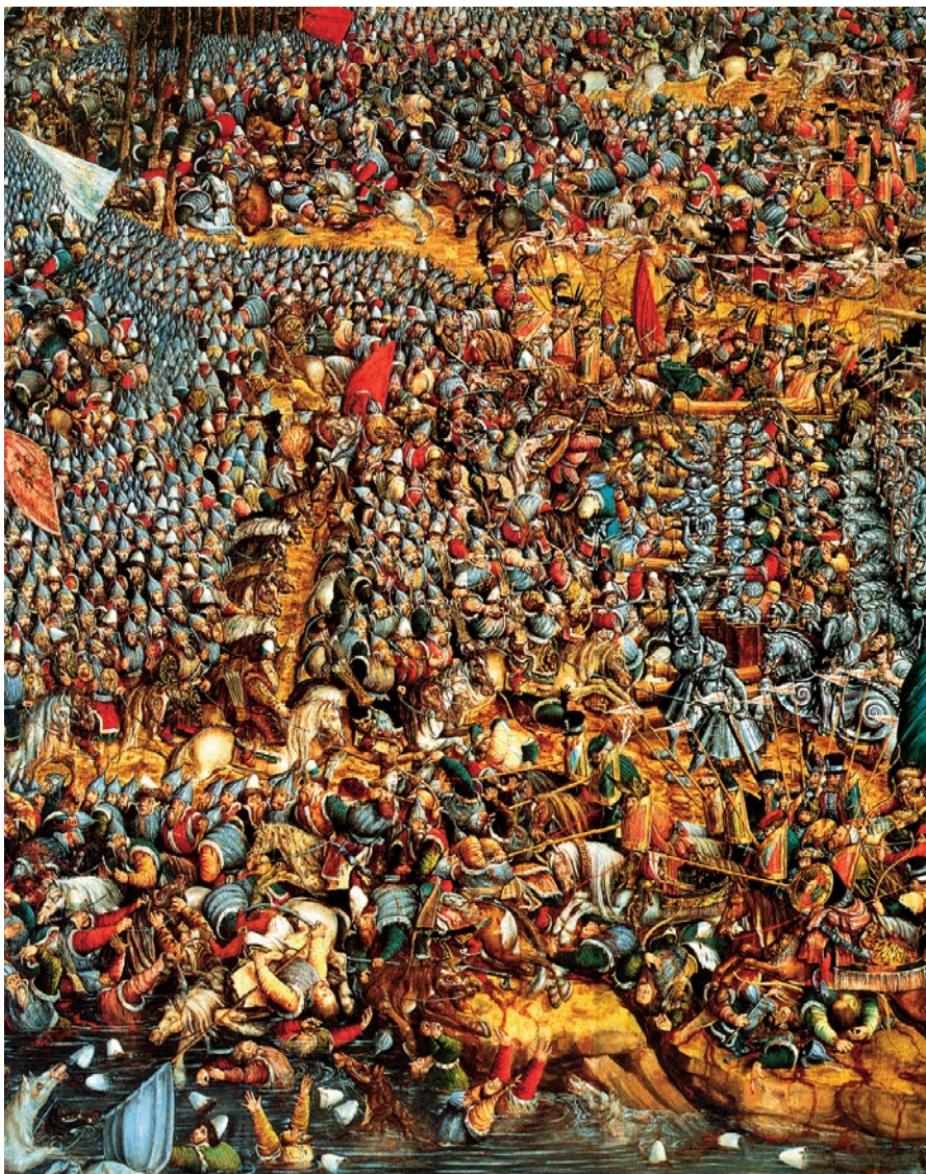
aiškinami lotyniškai, o tik paskui lietuviškai. K. Sirvydo lietuviški pamokslai, vėlesni giesmynai (Saliamono Slavočinskio „Giesmės“ 1646 m.) ar gramatikos (1737 m. lietuvių kalbos gramatika) rūpinosi tik lietuvių kalbos funkcionavimu kasdieniu – Bažnyčios ir mokyklos – lygmeniu. Todėl M. Daukšos lietuviakalbė programa nebuvo įgyvendinta. Gyvenimas reikalavo vis daugiau lietuviškų žodžių, bet, užuot juos kūrus, buvo pasisavinami lenkiški. Taigi lietuvių kalbą, nesuspėjant kurti naujadaru pagal gyvenimo poreikius, pradžioje lenkė rusenę kalba, o vėliau lenkų, tapusi LDK bajorijos integracine kalba ir Vakarų kultūros sklaidos rusenų žemėse priemone.

Nors Lietuva ir toliau bandė rašyti ir lotyniškai, ir net lietuviškai, lenkėjimo procesas pamažu apėmė visą jos politinį ir kultūrinį elitą. Len-

kų kalbos vaidmenį Lietuvos kultūroje apibendrino vienas iš Radvilų savo laiške, rašytame 1615 m.: „Nors lietuviu esu gimęs ir lietuviu teks man mirti, tačiau turime vartoti mūsų tėvynėje lenkų kalbą.“ Lenkų kalba pamąžu įsigalėjo – 1697 m. Seime jai suteikiamas oficialios raštinių kalbos statusas vietoje anksčiau vartotos rusenų raštų kalbos. Taigi lenkų kalba buvo įteisinta pačių Lietuvos bajorų reikalavimu, tai buvo Lietuvos visuomenės pasirinkimas, o ne polonizacija. Lietuviakalbės raštijos formavimasis natūraliai sustingo.

XVII–XVIII a. formavosi ir bendra Abiejų Tautų Respublikos kaip Lenkijos savimonė, tačiau šioje Lenkijoje aiškiai skiriant ir „kitą Lenkiją“. Ir vis dėlto net ir šiais vėlyvais amžiais gyvavo „lietuvių nacija“, LDK „politinė tauta“. Tai patvirtina sudėtingos dvilypės savimonės formulės. Pavyzdžiui, „gente polonus, natione lituanus“, ir „Ліцвіны грэцкага закону людзі“ arba „Ліцвіны рус'кага рода“. Bendras vidaus politinis gyvenimas, bendri seimai ir seimeliai, susiformavusi LDK teisė Lietuvos Statutuose (tai trys teisynai – 1529, 1566, 1588) ugdė sampratą, kad lietuvis yra ne tas, kuris kalba lietuviškai, o tas, kuris gina laisvę ir vadovaujasi Lietuvos Statutais. LDK politinės tautos prielaidas kūrė LDK karinės pergalės Žalgiryje, Klecke, Oršoje, Kirchholme (dab. Salaspilis), Chotyne, kuriose lietuviai kovojo petj su rusenais.

Iš įtakingiausių XVI a. giminių lietuviškos kilmės yra tik Goštautai ir Radvilos, o visos kitos – Chodkevičiai, Sapiegos, Valavičiai, Tiškevičiai, Oginskiai ir kt. – rusenai, tačiau laikantys save LDK piliečiais. Tačiau rusenų kilmės giminės (Chodkevičiai ar Sapiegos) net kurdavo legendas apie savo lietuvišką kilmę. Taigi politinės tautos genezės jau galima ieškoti XVI a. ar net XV a., kai Lietuvos bajorija bendrai pradėjo save kildinti iš roménų. Lietuvos metraščiuose sukurta atvykusio iš Romos Palemono ir jo ainių legenda tapo pagrindu ne tik lietuvių, bet ir rusenų bajorijai vesti savo kilmę Palemono tradicija arba sieti save su realia Gediminaičių dinastija. Taip įvairiakilmė ponija formavo bendros savimonės „lietuvių nacijos“ ponų sluoksnių. Tokie žmonės pagal kilmę buvo rusenai, pagal tikėjimą – graikai katalikai, pagal politinę savimonę – lietuviai, o kalbėjo lenkiškai.

Lietuvos ir Lenkijos kariuomenė, vadovaujama Konstantino Ostrogiškio, 1514 m. rugsėjo 8 d. sutriūškina Maskvos kariuomenę prie Oršos

Vilniaus universitetas

Sakoma: aidint patrankoms, mūzos tyli. Tačiau Steponas Batoras Livonijos karo metu rūpinosi mūzų prieglobščio – Vilniaus universiteto – kūrimu. Aišku, aukštostos mokyklos poreikis brendo visuomenėje, tokios mokyklos kūrimąsi labai paskatino reformacijos ir kontrreformacijos konkurencija. Lietuvos katalikai – ir pats Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius – stengési užbėgti už akių protestantų ketini-mui įkurti kolegiją. Todėl 1569 m. Vilniuje vyskupo kvietimu pasirodę jėzuitai gavo lėšų savo kolegijai, ateityje buvo numatę ją pertvarkyti į universitetą. Oficialiai kolegija buvo atidaryta 1570 m. liepos 17 d. Kuriamam Vilniaus universitetui jėzuitai kėlė didelius tikslus – skleisti mokslą ir katalikybę ne tik Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje bei gretimuose kraštuose, bet ir Skandinavijoje, tolimuosiuose Rytų kraštuose (net Kinijoje!).

Steponas Batoras įsteigia Vilniaus universitetą.

Dail. V. Smakauskas, 1828 m.

Vilniaus universiteto Didysis kiemas ir Šv. Jonų bažnyčia
iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Dail. Ph. Benoist, A. Bayot, 1850 m.

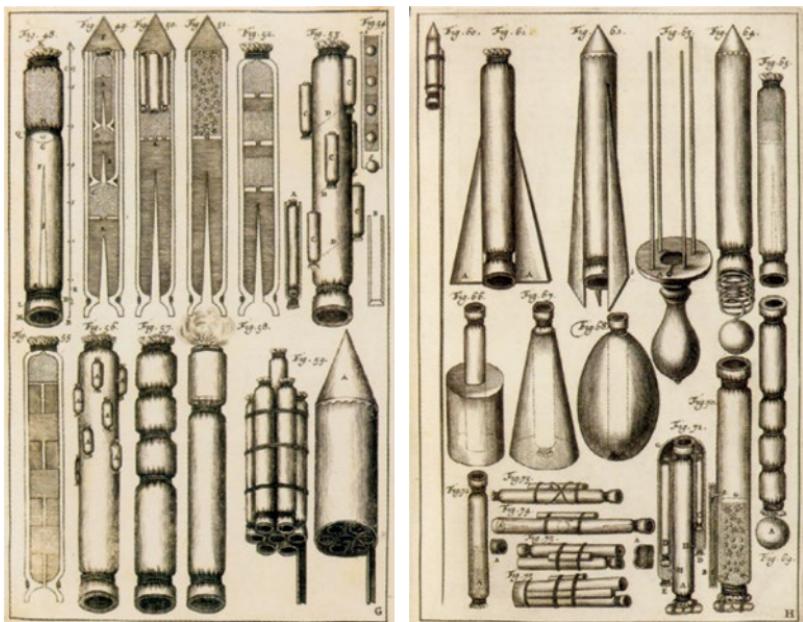
Paversti kolegiją aukštaja mokykla reikėjo nemažų lėšų ir pakankamai kvalifikuotų dėstytojų, būtinai – popiežiaus pritarimo (1577 m. Grigaliaus XIII pritarimas buvo gautas). Tačiau svarbiausia buvo valdovo parama. 1579 m. balandžio 1 d. karalius Steponas Batoras, paremdamas vyskupo Valerijono Protasevičiaus sumanymą ir pastangas, išdavė

Žymiausio LDK karo inžinieriaus, daugiapakopij raketų teorijos kūrėjo K. Semenavičiaus veikalo „Artis magnae artilleriae“ frontispisas, 1650 m.

Vilniaus akademijos atidarymo privileginį raštą. 1579 m. spalio 29 d. popiežius Grigalius XIII išleido bulę, patvirtinusią Vilniaus kolegiją universitetu. Naujoji mokykla vadinosi *Academia et Universitas Vilnensis Societatis Iesu* – Vilniaus Jézaus draugijos akademija ir universitetas.

Vilniaus universitetas iki pat uždarymo 1832 m. buvo ne tik pagrindinė Lietuvos mokykla, bet ir svarbiausias kultūros centras. Baroko epochos kultūros turinį nulémę jézuitai skleidė savo idėjas per Vilniaus universitetą. Manoma, kad studijų lygis senajame universitete nebuvo menkesnis nei Prahos, Krokuvos, Vienos ar Romos universitetuose. Iš šių ir kitų Vakarų bei Vidurio Europos katalikiškųjų universitetų atvykę pro-

K. Semenavičiaus raketų brėžiniai. Amsterdamas, 1650 m.

fesoriai atnešė susiformavusius, katalikiškosios reformos paveiktus mokymo principus ir didelius reikalavimus, intensyvaus mokymo sistemą, o vilniečiai skleidė įtaką ne tik Lietuvoje (visų pirma lituanistinai K. Sirvydo ir Alberto Vijūko-Kojalavičiaus darbai), bet ir toli už etninės Lietuvos ir daugiatautės bei daugiakonfesės LDK. Jėzuitiškojo Vilniaus universiteto reiškiniai darė poveikį visai Europai – tai pasakytina apie teologijos, filosofijos, logikos, retorikos ir poetikos mokyklas. Vilniaus universiteto profesorių veikalai pasiekė net protestantiškąją Angliją – pavyzdžiu, Martyno Smigleckio „Logika“ (1618 m.) remėsi ne tik Sorbonos, bet ir Oksfordo daktarai, o Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus poezija 1646 m. buvo išversta iš lotynų į anglų kalbą ir skaitoma Europos universitetuose vietoje įprasto Horacijaus.

Vilniaus universitetas – vienas iš seniausių universitetų Vidurio Europoje – už jį senesni tik Prahos, Krokuvos, Pečo, Budos ir Karaliaučiaus universitetai. Tačiau Vilniuje universitetas įkurtas praėjus vos dviejų šimtams metų po valstybės krikšto, o labiausiai pažengusioje Čekijoje – praėjus 400 metų po krikšto. Yra ir kitas senojo Vilniaus universiteto istorinės reikšmės aspektas. Nuo XIV a. ryčiausias Europoje du amžius

buvo Krokuvos universitetas, o XVI a. dyiem amžiams (iki Maskvos ir Sankt Peterburgo universitetų įkūrimo) ši vaidmenį perėmė Vilniaus universitetas. Kad toks universiteto vaidmuo nėra vien formalus, buvo aišku jau akademiją steigusiems jézuitams. Vienas jų tada rašė: „Reikia taip pat neužmiršti, kad čia mums plačiai atsiveria durys į Maskoviją, o iš jos per tutorius galėsime pasiekti ir Kiniją. Be to, reikia neužmiršti Švedijos ir Livonijos.“ Šios ambicijos nebeatrodo geografiškai tokios naivios, kai prisimename Vilniaus universiteto auklėtinį Andrių Ruda-miną, nunešusį Jėzaus draugijos idėjas iki Kinijos, kur misionieriavo 1626–1634 m. ir rašė asketikos veikalus kinų kalba. Šiauriausias katalikiškas ir ryčiausias Europos universitetas – tai svarbiausia senojo jézuitų universiteto reikšmė.

Ryčiausia ir šiauriausia Europoje baroko architektūra

Baroko savoka, kaip minėjome, atėjusi iš meno, ypač iš architektūros, istorijos, o pats žodis „barokas“ siejamas su isp. *barrueco*, port. *barroco*, reiškiančiu netaisyklingos formos perlą. Lietuvoje barokas geriausiai matomas architektūroje, ypač bažnyčių. Jis perėjo keletą raidos tarpsnių – nuo kuklaus, dar Renesanso veikiamo baroko prie velyvojo, rafinuotai puošnaus baroko ir rokoko, nuo „importo“ etapo prie labai savitos Vilniaus baroko mokyklos ir provincijos medinio baroko, nuo visuomenės elitui kurto meno prie pačios liaudies barokinės kūrybos. Baroko interjerai įsiveržė į ankstesnių stilių mūro bažnyčias, barokas tapo reikšmingu skulptūros ir tapybos stiliumi, atsirado nauja meno šaka – teatras, išplito iki kasdienybės dalykų – baldų, indų, drabužių, knygų. Su baroku susiję didieji liaudies meno reiškiniai – stogastulpiai su rūpintojėliais, pietomis ir šventujų skulptūrelėmis. Susiformavo barokinis kraštovaizdis, kuriam būdinga bažnyčios, vienuolynai, kalvarijos, koplyčios, koplytstulpiai, kryžiai – „šventasis peizažas“, organiškai pritapęs prie natūralios aplinkos, o kryždirbystė išliko vienas svarbiausiu lietuvių liaudies meno atpažinimo ženklų.

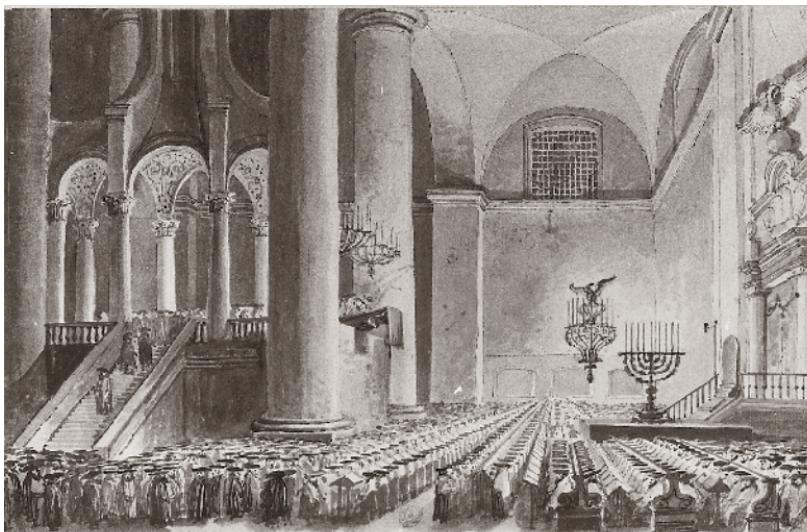
Nuo 1586 m. Nesvyžiaus jézuitų bažnyčios iki Vilniaus katedros fasado skulptūrų, sukurtų 1784–1787 m. du šimtus metų Lietuva gyveno baroko dvasia. Sukurti europinės reikšmės kūriniai: Vilniaus katedros Šv. Kazimiero koplyčia, Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčia ar Pažaislio vienuolyno ansamblis prie Kauno. Pirmojoje XVIII a. pusėje susiformavo savita Vilniaus mokykla, kurios stilistikos formuotojas, produktyviausias XVIII a. ar-

chitektas ne tik Vilniuje, bet ir visoje LDK buvo iš vokiškų žemų atvykės liuteronas Jonas Kristupas Glaubicas (apie 1700–1767 m.). Jis puikiai pritapo daugiakonfesiame Vilniuje, kuri ne tik savo bendruomenei – liuteronams, bet ir katalikams, graikams katalikams, stačiatikiams, žydams. J. K. Glaubicas suformavo baroko architektūrinio stiliaus atmainą, neturinčią analogo – Vilniaus baroko mokyklą. Mokykla išsiskiria dekoratyvių, kompozicinių ir architektūrinį elementų deriniu. Ryškiausias ypatumas – ypač aukštū ir liekni pagrindinio fasado bokštai. Bažnyčios su dviem grakščiais, skirtingai dekoruotų tarpsnių bokstais tapo neatskiriamu katalikiškojo peizažo bruožu, žymėjo rytinę katalikybęs, kartu ir Vidurio Europos ribą. J. K. Glaubico kūrybos trisdešimtmetis (1737–1767 m.) yra vienas ryškiausių senosios Lietuvos civilizacijos reiškinį, priklausomybės Vakarų civilizacijai ženklas. Tai leidžia pakelti J. K. Glaubicą į pačių reikšmingiausiu Lietuvos istorijos asmenų rangą, nes prieš jo nuopelnus nublanksta epochos valdovų darbai.

Gaonas ir „Šiaurės Jeruzalė“

Vilnių išgarsino Vilniaus Gaonas ben Saliamonas Zalmanas Elijas (ben Šlomo Zalman Elijahu, 1720–1797) – viena iškiliausių asmenybių pasaulio žydų istorijoje. Jo istorinis vaidmuo neatsiejamas nuo didžiulų poveikį visiems žydams turėjusios akcijos – reformistinio sajūdžio – chasidizmo sustabdymo. Aplinkinėse valstybėse ir LDK pietrytinėje dalyje iki Vilniaus išplitusio chasidizmo šalininkai siūlė reformuoti ortodoksinį rabinizmą – sureikšminti individą ir nuoširdų jo tikėjimą, sušvelninti griežtus buitį normuojančius įstatymus. Nors chasidizmas buvo liberalesnė ir demokratiškesnė judaizmo atšaka, atsisakydamas griežtų religijos, dorovės ir apskritai gyvensenos normų, kėlė pavojų pačiam žydiškumui išlaikyti. Vilniaus Gaonas ne tik iniciavovo akcijas prieš chasidizmą ir paskelbė chasidus esant eretikus, bet ir savo autoritetu ir pastangomis sustabdė chasidizmo plitimą Lietuvoje. Taigi riba tarp ištikimo tradicijai rabinizmo ir liberalesnij jo reformavimą skelbiančio chasidizmo éjo būtent per LDK teritoriją. Nors chasidai šiandien sudaro apie pusę pasaulio žydų, ir ortodoksinio rabinizmo gyvybingumas gerai iliustruoja, kokia reikšminga žydams yra tradicija. Tai kartu paaiškina ir Vilniaus Gaono autoritetą.

Vilniaus Gaono siūlymu buvo pertvarkytas žydų teologijos dëstymas ješivose (religinėse mokslo įstaigose) ir jose patobulintos Talmudo studijos jidiš kalba. Jis sukūrė beveik visų to meto žydų mokslo sričių veikalų: nuo Šventojo Rašto komentarų iki hebrajų kalbos gramatikos ir biblinės

Vilniaus Didžiosios sinagogos interjeras.

Dail. P. Smuglevičius, 1786 m.

geografijos. Didžiausias Gaono nuopelnas – Babilono Talmudo redagavimas ir komentavimas.

Vilniaus Gaono autoritetas, atrodo, lėmė, kad Lietuvos žydai – litvai – pradėti laikyti ypač iškiliais žydais, besiskiriančiais nuo kitų griežtu religinės tradicijos laikymusi, intelektualiu racionalumu ir pagarba išsimokslinimui. Ne veltui skrido gandai, kad visi Vilniaus išminčiai atmintinai mokėjo visus 64 Talmudo tomus. Be to, Talmudas buvo studijuojamas jidiš kalbos tarme, susiformavusia Lietuvoje ir vadinama litviš. Maža to, ilgainiui būtent litviš tarmė tapo norminės jidiš kalbos pagrindu. Ir šiandien vartojama sąvoka „litvakas“ susijusi su gyvenamosios vietas pavadinimu – tai žydas iš Lietuvos (turima omenyje istorinė Lietuva – LDK po Liublino unijos). Tačiau kartu litvakais imta vadinti žydus, kuriems būdinga savita gyvensena, išlikusi ir po LDK sunaikinimo.

Taip Vilnius XVIII a. tapo žydų gyvenimo pastovumo ir kultūros klestėjimo simboliu ir buvo pavadintas „Lietuvos Jeruzale“ (*Jerusalaim de Lite*). Šiandien mokslas XVIII–XIX a. sandūros Vilnių priskiria pirmam žydų pasaulinių kultūros centrų dešimtukui (šalia Amsterdamo, Londono, Varšuvos, Lvovo, Salonikų, Stambulo, Tuniso ir Bagdado).

ANKSČIAUSIA KONSTITUCIJA EUROPOJE IR JOS PANAIKINIMAS

Rusijos įtakos stiprėjimas lémè 1772 m. pirmajį Respublikos padalijimą, kuriame dalyvavo ir Austrija bei Prūsija. Ši aplinkybė, taip pat Apšvietos idėjų plétra vedé prie reformų, kuriomis bandyta stiprinti valstybę atsisakant akivaizdžiai į politines realijas nesugebančios atsakyti „bajoriškosios demokratijos“ santvarkos. Šių bandymų viršūne tapo 1791 m. gegužės 3 d. Lenkijos ir Lietuvos Seimo priimta konstitucija, kurioje naikinamas valdovų elekcijos principas ir skelbiamas sosto paveldimumas, tačiau monarchas yra tiktais tautos valios reiškėjas.

Gegužės trečiosios konstitucijos projekto apmatai parašyti pagal Prancūzijos revoliucijos metu (1789) priimtą Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją. Taigi Lenkijos ir Lietuvos reformatoriai akivaizdžiai orientavosi į Prancūzijos didžiąją revoliuciją. Ne veltui 1791 m. vasarą Lenkijos ir Lietuvos valdovas Stanislovas Augustas Poniatovskis rašė Prancūzijos steigiamajam susirinkimui, kad, be Prancūzijos, „yra dar viena tauta Europoje“. Iškalbingi žodžiai absolutizmų apsuptyje. Lenkijos ir Lietuvos konstitucijos konstruojama santvarka turėjo lygiuotis į Angliją prieš 100 metų įvestą santvarką, tiesa, taip ir nesulaukusių rašytinės konstitucijos. Tokia pirmoji pasaulyje buvo priimta JAV – 1783 m. konstitucija. Taigi, LLV Konstitucija buvo antroji pasaulyje ir pirmoji Europoje, keliais mėnesiais aplenkusi Prancūzijos konstituciją.

Pasauliu, net kai kuriems lietuviams ligi šiol ši konstitucija yra tik Lenkijos konstitucija, nors Lietuvos astovai 1791 m. rudenį padarė esminę Spalio 20-osios pataisą, Lietuvai užtikrinančią pusę visų pareigybų valstybės institucijose.

Apšvieta ateina į LDK

Nuolatiniai karai su turkais, ypač Maskvos didžiaja kuni-gaikštyste (vėliau – Rusija) dėl rytinių teritorijų, bandymai išeiti į Baltijos jūrą ir įsitvirtinti Livonijoje kėlė konfliktus tarp ATR ir Rusijos bei XVII a. kariškai sustiprėjusios Švedijos. Livonijos karuose 1558–1583 m. Lietuva ir Lenkija gavo didžiąją Livonijos dalį, kartu ir Rygą. Tačiau Švedija émė siekti viešpatauti Baltijos jūroje (*dominium maris Baltici*). Dėl to įsiliepsnojo Švedijos ir Lietuvos ir Lenkijos bei Švedijos ir Rusijos karo veiksmai.

1605 m. mūšyje prie Kirchholmo netoli Rygos J. K. Chodkevičiaus vadovaujama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kariuomenė (kairėje), turinti 3 tūkst. raitelių, nugali 12 tūkst. švedų.

Dail. P. Snayrs, apie 1620 m.

XVII a. ATR kariavo su Švedija du karus: 1600–1629 ir 1655–1660 m. Karę komplikavo tai, kad švedų kilmės Vazų dinastijos ATR karaliai reiškė pretenzijas į Švedijos sostą. Kova dėl Livonijos daugiausia buvo suinteresuota didesnio uosto neturėjusi Lietuva, nes Lenkija turėjo Gdansko uostą. 1605 m. Lietuvos kariuomenė pasiekė didelę pergalę prieš švedus Salaspilio (Kirchholmo) mūšyje, bet ilgainiui bekariaujant Švedija atėmė Rygą ir užvaldė Baltijos pakrantes.

1655–1660 m. švedai kariavo jau Lietuvos ir Lenkijos teritorijose, o Lietuvos magnatai 1655 m. netgi sudarė Kėdainių sutartį su Švedija, tačiau švedams įsitvirtinti Lietuvoje nepavyko. Iškylanti Rusija Šiaurės karo metu (1700–1721) sutriuškino Švedijos karaliaus Karolio XII kariuomenę, užėmė visą Livoniją ir ėmė valdyti Baltijos pakrantę nuo Vyborgo iki Rygos. Lietuva ir Lenkija šiame kare ekonomiškai ir politiškai nusilpo, jų teritoriją nuniokojo svetimos ir savos kariuomenės, atsirado anarchijos

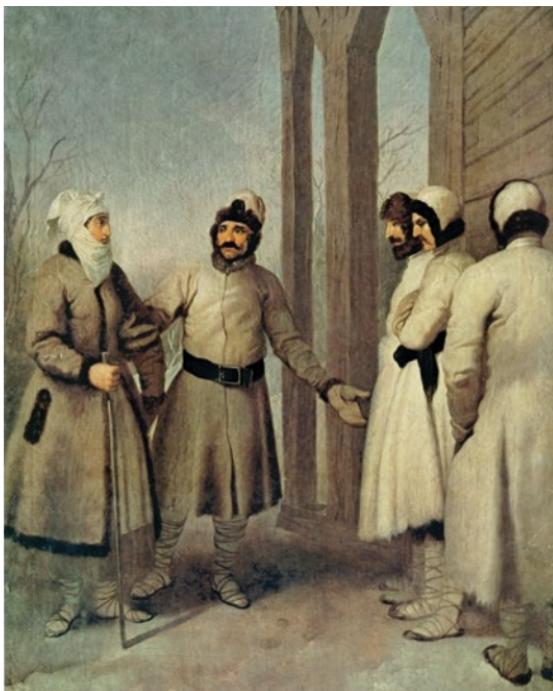
apraiškų ir magnatų tarpusavio kovų, be to, švedai sugriovė nedidelius Lietuvos uostus Palangoje ir Šventojoje. Kovos su švedais paliko gilų pėdsaką lietuvių liaudies atmintyje, tai rodo įvairūs padavimai ir pasakojimai apie švedus, „švedkapius“ ir švedų buvimą Lietuvoje.

Lenkijai ir Lietuvai grasino ne tik stiprėjanti Petro I Rusija, bet ir 1701 m. karalyste tapusi Prūsija – šios centralizuotos valstybės ilgainiui nulems tolesnį ATR likimą.

Žlugus Saksų dinastijai, 1764 m. LLV valdovu buvo išrinktas Stanislovas Augustas Poniatovskis. Nors jis ne iš tų valdovų, kurie lemia istorijos vyksmą, būtent jo valdymo laikas (1764–1795) tapo istorine epocha – tai ir permainų ir reformų bandymų, ir baroko saulėlydžio bei valstybės agonijos ir sunaikinimo epocha.

Beveik vienu metu iškilo du nauji Lietuvos kultūros reiškiniai – 1759 m. išleistas pirmasis lietuvių kalbos elementorius, o 1760 m. pradėjo eiti pirmieji Lietuvos laikraščiai – „Kurier Litewski“ ir „Wiadomości literackie“. Reikšmingiausias įvykis – Edukacinės komisijos (pirmininku tapo Vilniaus vyskupas Ignatas Masalskis) įkūrimas 1773 m. Tai pirmoji Europoje švietimo ministerijos tipo įstaiga, turėjusi perimti panaikinto jėzuitų ordino švietimo sistemą. Edukacinė komisija ėmėsi permainų ir stengėsi sukurti vienitį švietimo sistemą. Valstybė buvo padalyta į Lenkijos ir Lietuvos švietimo provincijas, o šios – į apygardas. Lietuvos provincijos švietimą tvarkė reformuotas Vilniaus universitetas. Edukacinė komisija sumoderino ir supasaulietino mokymo programą (ivedė privalomą rašymą ir skaičiavimą, bendrojo lavinimo elementus ēmė jungti su praktinių žemės ūkio, amatų įgūdžių ugdymu), įvedė gamtos ir tiksliųjų mokslo disciplinas. Esminių permainų įvyko Vilniaus universiteto mokslo ir studijų srityse. Formavosi nauji fizikos, biologijos ir medicinos mokslai, astronomija tapo atskira specialybė. Nors lietuvių kalba buvo mokoma tik pradinėje mokykloje, o vidurinė mokykla ir universitetas perėjo nuo lotynų kalbos prie lenkų, vis dėlto naujoji švietimo sistema griovė luomų barjerus.

Su politinėmis permainomis ir pirmaisiais Apšvietos žingsniais sutapo Antano Tyzenhauzo veiklos, atnešusios didelių permainų į Lietuvos ūkį, pradžią. Karališkosiose ekonomijose jis ēmėsi radikalų reformų: steigė palivarkus, vietoje činšo reikalavo dviejų dienų lažo per savaitę, buvo pradėta naujai rūšiuoti žemę, įvertinant jos kokybę, pradėti melioruoti laukai, tiesiami keliai, auginamos naujos (olandų) gyvulių veislės. A. Tyzenhauzas siuntė jaunimą mokytis agronomijos į Angliją, įkūrė matininkų, buhalterių, statybininkų, veterinarų mokyklas Gardine. Jis

Lietuvos valstiečiai.
Dail. P. Smuglevičius, 1800 m.

įsteigė tekstilės, popieriaus, galanterijos, ginklų, vežimų manufaktūras Gardino ekonomijoje. A. Tyzenhauzo reformos buvo vienas iš svarbiausių XVIII a. pabaigos Lietuvos gyvenimo reiškiniių.

Apšvietos žingsniais Lietuvos ūkyje reikia laikyti valstiečių paleidimo iš baudžiavos, suteikiant jiems asmeninę laisvę, atvejus. Ryškiausiu iš jų laikytina P. K. Bžostovskio įkurta Paulavos respublika. Jos įstatus 1791 m. patvirtino Ketverių metų seimas, parodydamas savo prielankumą tokiam „eksperimentui“, kuriuo buvo bandoma diegti respublikonišką gyvenesnį. Tuo metu buvo sakoma, kad valstybėje yra trys respublikos: Lenkijos, Lietuvos ir Paulavos. Šis posakis rodo, kokią ypatingą reikšmę visuomenė teikė Paulavai. Reiškinys neturėjo precedento Vidurio Europoje, tai buvo viena iš radikaliausių antrosios XVIII a. pusės valstiečių reformų Lenkijos ir Lietuvos Valstybėje.

Klasizmas Europoje buvo laikomas madas diktuojančios Prancūzijos stiliumi. Lietuvoje Apšvietos ir klasizmo žingsniai iš esmės buvo to paties istorinio proceso dalys. 1769 m. vienas iš klasizmo architektūros

Vilniaus katedra iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Dail. I. Deroy, 1847 m.

pradininkų Lietuvoje Martynas Knakfusas (Marcin Knackfus, apie 1740–1821) tapo būsimojo pirmojo Edukacinės komisijos pirmininko Vilniaus vyskupo Ignoto Masalskio architektu ir pradėjo statyti vyskupo rūmus Verkiuose, vieną iš ryškiausių klasicizmo paminklų. 1769 m. nugriuvo Vilniaus katedros bokštas, tuo pačiu metu pasviro ir Vilniaus rotušės bokštas. Pats gyvenimas padėjo klasicizmui tapti svarbiausiu Vilniaus pastatų stiliumi. Žymiausias Lietuvos klasicizmo kūrėjas lietuvis Laurynas Gucevičius (1753–1798) 1782 m. pradėjo Vilniaus katedros, o 1786 m. – Vilniaus rotušės rekonstrukciją. Ir nors priekiniams katedros fasadui dar buvo kuriami paskutiniai baroko kūriniai – skulptūros ir timpanas, 1786 m. jau stovėjo portalų kolonada – Lietuvos klasicizmo simbolis. O 1792 m. buvo baigtos Lietuvos globėjo šv. Kazimiero, Lenkijos globėjo šv. Stanislovo ir šv. Elenos skulptūros ant katedros frontono.

Vilniaus katedros ir rotušės statyba sutapo su didžiosiomis Ketverių meto seimo nulemtomis permainomis. Ginti Gegužės trečiosios konstitucijos stos ir pats L. Gucevičius, T. Kosciuškos sukilio metu tapęs Vilniaus gvardijos vadu. L. Gucevičius savo gyvenimu suvienijo ne tik Apšvietos ir klasicizmo idėjas – Lietuvos istorijoje jis vienas ryškiausių menininkų, savo likimą susaisčiusių su krašto likimu.

Gegužės trečiosios konstitucija ir Abiejų Tautų tarpusavio įžadas

Nuo 1788 m. pradėjės posėdžiauti didysis Ketverių metų seimas priėmė Gegužės trečiosios konstituciją. Prieš tai Seimas émési labai svarbių socialinių reformų – pirmą kartą bandyta miestiečių luomui suteikti beveik lygias teises su bajorais ar bent pradéti šį procesą. Miestiečių teises ir įformino Gegužės trečiosios konstitucija. Joje pirmąkart užsiminta ir apie tai, kad valstybė teikia globą valstiečiams jų santykiose su dvarininkais. Taigi konstitucijoje vartojamas terminas „tauta“ jau nereiškė tik „bajorų tautos“, o apémė lygiai bajorus, miestiečius ir valstiečius. Konstitucija, aptardama valstybės politinę santvarką, rémési Šarlio Monteskjė (Charles de Montesquieu) valdžią padalijimo principu. Įstatymus turi leisti Seimas. Panaikinama *liberum veto* – bajorų teisė protestuoti prieš Seimo nutarimus ir žlugdyti jo darbą. Nors Seimui pirmininkauti turi karalius, jo įstatymų leidybos galios yra ribotos, o karaliaus vaidmuo didėja vykdomojoje valdžioje. Atšaukiama karalių renkamumo tvarka, dėl kurios Lenkija ir Lietuva nusirito į anarchijos liūną, valstybė skelbiama paveldima monarchija. Tvardyti valstybės reikalus valdovui turi padéti vyriausybė, vadina Teisių sargyba, į kurią, be karaliaus, įėjo naujai kuriamą bendrų Lenkijai ir Lietuvai centrinių valdžios institucijų – iždo, karo, policijos komisijų – pirmininkai (ministrai). Konstitucija baigiamā tautos kaip valstybės vientisumo ir suverenumo idėja. Ne monarchas su kariuomene, bet kiekvienas valstybės pilietis privalo ginti savo tautos laisvę. Taigi LLV gavo naujujų laikų dvasią ir pilietinės visuomenės principus atitinkantį pagrindinį įstatymą, formuojantį konstitucinės monarchijos santvarką.

Kartais abejojama, ar Gegužės trečioji yra ir Lietuvos valdymo įstatymas. Keista, nes ja vykdoma ne tik „Lenkijos pertvarka“. Konstitucijoje yra rašoma daugiskaita apie „Respublikos valstybes“, t. y. turima omenyje ir Lietuva. Nepaisant visų unitarinių tendencijų, konstitucijos teksto III ir IV skyriuose juodu ant balto parašyta „Respublikos valstybės“ – Lenkija ir Lietuva. Minimi ne tik bendri valdovai, bet ir Lietuvos didysis kungi-gaikštis Vytautas ir jo privilegijos Lietuvos bajorams.

Priėmus Gegužės trečiosios konstituciją prasidėjusiose diskusijose Lietuvos atstovai konstituciją manė esant savo nuolaida valstybės stiprino vardan (už konstituciją balsavo 30 iš 50 LDK seimūnų). Gegužės 16 dieną buvo priimtas įstatymas dėl kiekvieno trečio seimo Gardine

1791 m. Gegužės trečiosios konstitucijos priėmimas.
Dail. K. Wojniakowski (pagal J. P. Norblino piešinį), 1806 m.

ir atskirų Lietuvos atstovų sesijų, o birželio 24-ąjį grįžta prie istorinių Karūnos ir LDK terminų, Abiejų Tautų Respublikos savyoka atsiranda komisijų įvardijimuose, atskirai vyksta kodifikacijos darbai. Lietuvos atstovų pozicija – LDK turi likti atskira politinė bendruomenė, turinti savo atskirą teisę, būtina išsaugoti Lietuvos Statutą kaip LDK tapatybės pagrindą.

1791 m. spalio 20 d. Lietuvos delegacija Ketverių metų seime išsireikalavo konstitucijos pataisą, kuri buvo pavadinta Abiejų Tautų tarpusavio įžadu. Pataisą seimui pristatė Kazimieras Nestoras Sapiega, o jos autorius veikiausiai buvo Vilniaus žemės teisėjas Tadas Korsakas. Remiantis šiuo įžadu, Gegužės trečiosios konstitucijos įtvirtintose pagrindinėse bendrose vykdomosios valdžios institucijose – Kariuomenės ir Iždo komisijoje – Lenkija ir LDK turėjo turėti po lygiai narių, o komisijų pirmininkai turėjo būti paeiliui lenkai ir lietuviai. Nors ir įžade kalbama apie „bendrą Tėvynę – Lenkijos Respubliką“, visur minima ir „abi tautos“ bei LDK. Taigi į konstituciją sugrąžintas valstybės dualizmo principas – federacija. Vis dėlto konstitucijos pataisos autoriai ir amžininkai pripažino, kad tai

buvo Liublino unijos idėjos tąsa, tik pritaikyta naujos visuomenės poreikiams. Komisijų sudėties lygiavertiškumas netgi pranoko Liublino unijos principus, nes „Lietuva nei gyventojais, nei turtais nesudaro né trečiosios Karūnos dalies“ (Hugas Kolontajus). Lenkijos ir Lietuvos valstybės teisių sistemos požiūriu įžadas tapo *pacta conventa* dalimi: taip nuo 1573 m. buvo vadinami elekcinijų valdovų įsipareigojimai LLV bajorijai. O tai reiškė, kad įžadui privalės prisiekti būsimi valdovai ir jų įpėdiniai. Taip įžado įstatymas teisės normą hierarchijoje iškilo net virš Gegužės trečiosios konstitucijos. Jo negalėjo pakeisti net ekstraordinarinių seimų, kurie kas 25 metai turėjo teisę taisyti konstituciją.

Dėl to Gegužės trečiosios konstitucija buvo suvokama kaip Lietuvos atgaivinimo aktas. „Šlovinga Lenkijos ir Lietuvos Konstitucija“ vėl suteikė Lietuvai prarastą „būsimos didybės viltį“. Reformos ne tik pažangia linkme kreipė socialinę ir politinę Lietuvos visuomenės raidą, bet ir teikė naujų galimybių lietuviakalbei kultūrai. Neatsitiktinai tuo metu konstitucija išverčiama ir į lietuvių kalbą, o tai yra per mažai įvertinta Lietuvos kultūros istorijoje, nes iki tol lietuviškai teturėjome religinės ir grožinės literatūros tekštų. Taigi Gegužės trečiosios konstitucijos vertimas – pirmasis politinis ir teisinis dokumentas lietuvių kalba. Net 27 LDK bajorų pavietų seimeliai iš 33 susirinkusių 1792 m. vasarį prisiekė Konstitucijai, o kiti šeši jai pritarė. Šiuo požiūriu Konstitucija turėjo daugiau šalininkų Lietuvoje nei Lenkijoje, kurioje iš 45 seimelių tik 10 prisiekė Konstitucijai, o dar 27 seimeliai jai tik pritarė.

Gegužės trečiosios konstitucijos pagrindu buvo įsteigtas antspaudo ministro užsienio reikalams postas. Ta funkcija 1791 m. birželio 8 d. patikėta ATR vicekancleriu nuo LDK Joachimui Liutaurui Chreptavičiu (Joachim Litawor Chreptowicz). Jis sukomplektavo pirmąją Užsienio reikalų ministeriją. Formaliai URM pradėjo veikti 1791-ųjų birželio 19-ąją. Pirmasis URM darbas buvo aiškintis, kokia Europos šalių reakcija į įvykius valstybėje po konstitucijos paskelbimo. Ypatingas démesys skirtas pasiuntinybėms Berlyne ir Peterburge. Pirmosios URM kadencija buvo trumpa – 1792-ųjų lapkritį ją ištiko valstybės likimas...

Nors Gegužės trečiosios konstitucija radikalumu toli gražu neprilygo Prancūzijos revoliucijos dokumentams, būtent ją reikėtų laikyti riba tarp senosios bajoriškosios santvarkos ir moderniųjų laikų, taigi riba tarp Baroko ir Apšvietos epochų. Visi XIX a. Lenkijos ir Lietuvos sukilimai prieš Rusiją vyko su Gegužės trečiosios konstitucijos idėjų vėliava.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos sunaikinimas

Gegužės trečiosios konstitucijos reformoms įnirtingai priešinosi aristokratija ir visa konservatyvijoji visuomenės dalis. Tačiau opozicijos lizdas buvo Peterburge: Jekaterina II susikvietė visus aršiausius reformų priešininkus. Peterburge subrendo ir buvo surašytas Targovicos (miestelis Ukrainoje, kuriame telkėsi reformų priešininkai) konfederacijos aktas, paskelbtas 1792 m. gegužės 14 d. Netrukus į pagalbą konfederatams atėjo Rusijos kariuomenė: gegužės 22-ają ji įžengė į LDK prie Polocko, prasidėjo 1792 m. karas tarp LLV ir Rusijos. Vadinamojoje Rusijos „Lietuvos kariuomenėje“ buvo 33,7 tūkst. karių, prieš kuriuos LDK, Lenkijos padedama, galėjo pasiūsti 18 tūkst. (Rusijos „Ukrainos kariuomenėje“ buvo 64 tūkst., prieš juos Lenkija pasiuntė 26 tūkst.). Jėgos buvo nelygios, todėl numatyta, kad besipriešinanti kariuomenė turi trauktis Varšuvos link. Rimtesnės kautynės vyko birželio 11 dieną prie Myro, tačiau birželio 14-ają Vilnius buvo atiduotas be kovos. Liepos pabaigoje gynyba jau telkėsi prie Brastos, bet kaip tik tuo metu – liepos 24 dieną atėjo žinia iš Varšuvos apie Stanislovo Augusto kapituliaciją ir prisijungimą prie Targovicos konfederacijos.

1792 m. liepos 23 d. Varšuvoje Lenkijos ir Lietuvos Valstybės valdovas Stanislovas Augustas Poniatovskis posėdžiavo su 12 (po šešis nuo Lenkijos ir Lietuvos) dignitorių – ministrų. Karalius laikėsi pozicijos, kad Rusijos armijai, stovinčiai prie Varšuvos, nebesipriešinti, priimti liepos 21 dieną iš Jekaterinos II gautą notą. Septyni ministrai palaikė karalių, penki buvo prieš – siūlė priešintis ir toliau derėtis, siekiant kuo palankesnių sąlygų valstybei. Kiekybiškai tai – nepaprastai maža persvara, ir tokios nebūtų buvę, jei netikėtai vadinamosios Patriotų partijos vienas iš vadų H. Kolontajus nebūtų parėmęs valdovo pozicijos. Lietuvos atstovai pasirodė net garbingiau nei Lenkijos – iš penkių balsų, pasisakiusių už priešinimą, trys buvo iš Lietuvos: LDK didysis maršallas Ignotas Potockis, LDK rūmų maršallas Stanislovas Soltanas ir LLV Seimo lietuviškosios pusės maršallas K. N. Sapiega. Istorija pasmerkė susitaikėlišką Stanislovo Augusto poziciją – LLV priešinimosi galimybės 1792 m. gegužės–liepos kare su Rusija toli gražu nebuvo išsemtos. Tiesa, akivaizdi persvara buvo Rusijos pusėje – Lietuvos ir Ukrainos frontuose ji turėjo 98 tūkst. karių, o Lenkijos ir Lietuvos kariuomenėje buvo 55–56 tūkst., tačiau traukdama link Varšuvos ji nepatyrė didesnių nuostolių ir čia buvo sutelkusi

Lenkijos ir Lietuvos Valstybės padalijimo alegorija.
Dail. J. E. Nilson, 1773 m.

dar per 40 tūkst. karių. LDK kariuomenė turėjo daug sunkumų su karo vadais (kitai nei Lenkijos kariuomenė Ukrainoje, kuriai vadovavo Juzevas Poniatovskis), nebuvvo iki galо pasirengusi karui, tačiau pasipriešino prie Myro, Brastoje ir be didesnių nuostolių atsitraukė prie Varšuvos. Iš 72 pabūklų ji prarado tik septynis.

O prie Varšuvos viskas atsirėmė į Stanislovo Augusto poziciją, kuris taip ir nepasirodė fronte ir neišnaudojo visuotinės mobilizacijos, nesufor-mavo miestiečių milicijos. Neabejotina, kad 1792 m. LLV būtų pralaimė-jusi karą, tačiau pralaimėtas karas nereiškia pralaimėtos valstybės. O jeigu būtų nuspresta priešintis? Pralaimėjusi karą valstybė būtų apkarpyta,

ir gal ne kartą, bet būtų išlikusi. Ryžtingai besipriešinanti valstybė parodo, kad ji yra istorinis subjektas. Taigi 1795-ieji yra visų pirma Stanislovo Augusto fiasko, o į tai nuosekliai vedė jo visa ankstesnė biografija ir asmens savybės. Norėdamas įsitvirtinti valdžioje, jis žaidė su Rusija, bet ne per LLV ambasadą Peterburge, o su Rusijos ambasadą Varšuvoje. Dėl savo ambicijų užsiėmė smulkiomis intrigėlėmis, susipyko su visa savo aplinka, todėl lemtingais momentais stūksojo vienišas, o visuomenė, tiek daug sudėjusi vilčių į šį valdovą ir Gegužės trečiosios konstitucija atsisakiusi valdovų elekcijos, buvo nuvulta ir išduota.

Taigi lemtis nedavė Lenkijai ir Lietuvai XVIII a. pabaigoje garbinėsniuo valdovo, istorija dviem balsais atmetė kitokios raidos galimybę. Targovicos konfederacijai 1792 m. birželio 25 d. pritarė Vilniaus (t. y. Lietuvos) konfederacija, kuriai vadovavo Lietuvos didysis etmonas Simonas Kosakovskis, jo brolis Livonijos vyskupas Juozapas Kosakovskis ir Vilniaus vyskupas I. Masalskis. Rugsėjo 11 dieną Targovicos ir Vilniaus konfederacijos Brastoje susijungė į vieną Abiejų Tautų konfederaciją ir savo centru paskelbė Gardiną. LLV sąjungininkę Prūsiją išgąsdino galimas valstybės sustiprėjimas dėl reformų, o Rusijos imperatorė Jekaterina II nerimavo, kad Prancūzijos jakobinizmo šmékla jau pasiekė Rusijos sienas.

1793 m. sausio 21 d. Prancūzijoje nukirsdinus Liudviką XVI, sausio 23-iajį Rusija kartu su Prūsija įvykdė antrajį LLV padalijimą. Lietuvos Didžiajai Kunigaikštijai liko tik etninės lietuvių ir vakarinės baltarusių žemės. Tuo metu Rusija privertė Stanislovą Augustą targoviténų valdomame Gardine 1793 m. birželio 17 d. sušaukti Seimą, kuris turėjo pritarti naujai LLV ir Rusijos taikos sutarčiai ir taip patvirtinti antrajį padalijimą. Nors Seimas bandė priešintis, keletą deputatų suėmus, Seimą apsupus rusų kariuomenei ir į salę įvedus rusų karininkus, rugpjūčio 19 dieną padalijimo rezultatai buvo patvirtinti – Gardino seimas ir Stanislovas Augustas buvo priversti atšaukti Gegužės trečiosios konstituciją ir atkurti ikikonstitucinę „auksinių laisvių“ santvarką.

1794 m. kovą Lenkijoje prasidėjo sukilimas, kuriam vadovavo iš LDK kilęs ir kovose dėl JAV neprilausomybės pasižymėjęs generolas Tadas Kosciuška. Lietuvoje sukilimas prasidėjo 1794 m. balandžio 16 d. Šiauliųose, sukilielių vadu tapo Jokūbas Jasinskis. Sukilėliai balandži išvadavo iš rusų Vilnių ir Rotušės aikštėje paskelbė Lietuvos sukilio aktą, kuriuo

sudaryta sukilėlių vyriausybė – Lietuvos tautinė aukščiausioji taryba. Sukilėliai veikė ryžtingai – pakorė LDK didžių etmoną S. Kosakovskį, suėmė žymesnius targovitėnus. Kreiptasi į valstiečius (tai pirmas atsišaukimas lietuvių kalba) – raginta pradėti partizaninį karą prieš Rusijos kariuomenę, žadėta suteikti jiems asmens laisvę.

Sukilimo kulminacija Lenkijai ir Lietuvai tapo kai kurių Targovicos konfederatų, tarp kurių buvo Vilniaus vyskupas I. Masalskis ir Livonijos vyskupas J. Kosakovskis, egzekucija – jie buvo pakartai Varšuvoje birželio 28 dieną. Sukilėliai tarsi kartojo Prancūzijos didžiosios revoliucijos eigą – sumanymas rengti egzekuciją kilo oficialiai sukilimo valdžiai oponavusiame jakobinų klube. Šis klubas rengė manifestacijas, privertusias teismą paskelbti minėtus mirties nuosprendžius. Visa tai atšaldė dalį LLV bajorijos nuo sukilimo ir tapo pretekstu A. Suvorovo vadovaujamai Rusijos kariuomenei imtis veiksmų. Vasarą rusų ir prūsų kariuomenės perėmė iniciatyvą: birželį Prūsijos kariuomenė užėmė Krokvą, o rugpjūtį Rusijos kariuomenė – Vilnių. Lapkričio 5 dieną pasidavė Varšuva, kurią gynė ir pasitraukę Lietuvos sukilėliai. Ginant Varšuvą žuvo Lietuvos sukilėlių vadas J. Jasinskis ir Gegužės trečiosios konstitucijos pataisos autorius T. Korsakas.

Sukilimo pralaimėjimas pagreitino finalą – 1795 m. spalio 24 d. Peterburge Rusija, Austrija ir Prūsija pasirašė konvenciją dėl trečiojo Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo. LDK teritorijos dalis, t. y. etninės lietuvių žemės, atiteko Rusijai (ir priklausė jai iki Pirmojo pasaulinio karo). Prūsija prisijungė Užnemunę ir pavadino ją „Naujaja Prūsija“ (Prūsijai ji priklausė iki 1806 m., kai Napoleonas įkūrė Varšuvos kunigaikštiją; 1815 m. Užnemunė atiteko Rusijai). Lenkijos ir LDK dalybose dalyvavo ir Austrija: pietvakarinis LDK kampas buvo prijungtas prie Austrijos, kuris 1815 m., kaip ir Užnemunė, atiteko Rusijai.

1797 m. sausio 26 d. Rusija, Prūsija ir Austrija pasirašė naują Peterburgo konvenciją, kuri patvirtino trečiąjį LLV padalijimą, panaikino jos valstybingumo likučius ir nubrėžė tikslias sienas. Prie konvencijos buvo pridėtas Stanislovo Augusto Poniatovskio abdikacijos (sosto atsisakyto) aktas. Nors LLV padalijimų aktus 1918 m. rugpjūčio 29 d. panaikeino Rusijos imperijos teisių perėmėja Sovietų Rusija, buvusi valstybė nebeatsikūrė. Susikurs dvi naujos savarankiškos valstybės – Lietuva ir Lenkija.

RUSIJOS IMPERIJOS VALDOMA LIETUVA (1795–1915)

„Iš tikrujų jokia kita pasaulio kalba nėra gavusi tiek aukščiausiu pagyrimą kaip lietuvių kalba. Lietuvių tautai priskirta didelę garbę už tai, kad ji sukūrė, išdailino detales ir vartojimą aukščiausiai išvystytos žmonių kalbos su savita gražia ir aiškia fonologija. Be to, pagal lyginamają kalbotyrą, lietuvių kalba yra labiausiai gebanti atstovauti pirmynkštėi arių civilizacijai ir kultūrai“

IMMANUEL KANT (1724–1804)

Iš Kristijono Gotlibo Milkaus „Lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodyno“ pratarmės

Šiuo laikotarpiu Lietuva (darant išlygą dėl Užnemunės) priklausė autokratinei Rusijos imperijai (išskyrus pusmečiui 1812 m. antrojoje pusėje įsiterpusi Napoleono Bonaparto „interliudą“). Tai padalyto, okupuoto, suskaldo tyto, aneksuoto, prisitaikiusio ir kovojančio krašto istorija, buvusio valstybingumo atkūrimo dilemos ir etninių lietuvių tapsmo savarankiška politine kultūrine bendruomene laikotarpis.

Pirmajį šio laikotarpio trečdalį veikė didžiausias Rusijos imperijoje europinį mokslo ir studijų lygi pasiekęs Vilniaus universitetas. Tačiau nuo 1864 m., valdžiai bandant keisti krašto kultūrinę ir tautinę tapatybę, neva ištaisant per 500 metų ligtolinės istorijos vyksmo padarytas klaidas ir skriaudas, netgi jokio prieš valdžią nukreipto politinio turinio neturinti knyga, laikraštis ar maldaknygė tapo kontrabandos preke. Mokytis skaityti ir rašyti teko slepiantis nuo žandarų, policijos ir valdininkų, rizikuojant atsidurti Rusijos platybėse. Drauge tai epochinės reikšmės lūžių, tautinės tapatybės virsmą, politinių konfliktų istorija. Valstiečiai (jie sudarė bemaž 80 proc. krašto gyventojų) gyveno baudžiaviniuje dvarininkų priklausomybėje. Nušalinta nuo politinės valdžios bajorija viešpatavo socialiniame visuomenės gyvenime, o bajorų luomas Lenkijoje ir Lietuvoje buvo santykinai kur kas gausesnis nei bet kur kitur Europoje ir sudarė apie 6,5 proc. krašto gyventojų (Europos ir Rusijos vidurkis –

apie 1 proc.). Tačiau bajorai – dvarininkai sudarė tik $\frac{1}{4}$ dalį vienos bajorų luomo, dauguma jų – mažazemiai ir bežemiai bajorai, kalbėjė daugiausia lenkų kalba ir puoselėjė buvusio valstybingumo atminimą ir tradicijas. Jie turėjo dvilypių tautinį mentalitetą – vadino save sykiu ir lietuviais, ir lenkais (LDK bajorija nesutiko visiškai integrnuotis į senąjį Lenkijos Karalystę, nors ir nelinko nuo jos atskirti). Už Lietuvos ribų Lietuvos bajorai laikyti tiesiog lenkais. Taip juos traktavo ir Rusijos imperijos valdžia.

1864 m. – salyginė skiriamoji riba, kai Rusijos caro valdžia nuslopi-
no paskutinį bajorijos vadovautą sukilių, kuriuo siekta atkurti buvusią
Lenkijos ir Lietuvos valstybę. Tuo metu carizmas pradėjo jau anksčiau
paskelbtą valstiečių paleidimo iš baudžiavinės priklausomybės procesą.
Valstiečiai pavirto salyginai laisvais žmonėmis, nuosavybės teisę į dirba-
mą žemę įgijusiui žemiusiu, bet savarankišku valstiečių žemdirbių luo-
mu. Brutaliu, diskriminaciniu rusinimu valdžia siekė aneksuotas Lenki-
jos ir Lietuvos žemes paversti tiesiog Vakarų Rusija.

Radikaliau nusiteikę bajorai nesusitaikė su buvusios savo valstybės
praradimu, todėl bandė ją atkurti – per Napoleono karus ir du sukili-
mus – 1830–1831 m. ir 1863–1864 m. Šiuo laikotarpiu prasidėjo ir etni-
nių lietuvių tautinis kultūrinis sajūdis. Po kelių dešimtmečių jis atsinau-
jino ir virto politiškai reikšminga jėga, o etniniai lietuviai, arba lietuvių
liaudis – savarankiška kultūrine ir politine bendruomene, 1905 m. parei-
kalavusia autonomijos.

BUVUSIO VALSTYBINGUMO TRAUKOJE

Kultūrinė autonomija Napoleono šešelyje

LDK teritorijų prijungimas prie Rusijos reiškė pateki-
mą į autokratinės monarchinės imperijos valdžią, kuri
realizuota pasitelkus monarchui pavaldų centralizuotą biurokratinį apa-
ratą. Vietinio valdymo grandyje buvo gubernija, kurios galva – caro skiri-
amas, bet vidaus reikalų žinybai pavaldus gubernatorius, atsiunčiamas
iš centro arba kitų gubernijų. Gubernijos skirstytos į apskritis (*ujezd*) su
gubernatoriaus skiriamu apskrities viršininku priešakyje. Imperijos sos-
tinių ir pakraščių regionuose tarp centro valdžios ir gubernijų dar veikė
tarpinė grandis – generalgubernatorius institucija. Caro skiriamas gene-
ralgubernatorius kontroliavo kelių gubernijų administraciją. Jam pavaldi
buvo ir šiose gubernijose dislokuota kariuomenė.

Nuo Jekaterinos II laikų į vietinio valdymo grandį inkorporuotos ir savivaldos atskirų luomų lygmens institucijos – bajorų dvarininkų susirinkimai gubernijoje ir apskrityse, atskirų miestų miestiečių luomų, arba subluomų, savivalda. Tai nesavarankiškos vietinės valdžios šakos, prižiūrimos vienos administracijos, atlikusios iš esmės pagalbines funkcijas. Apskritys bajorų susirinkimas rinko kai kuriuos už viešąją tvarką atsakingus pareigūnus, žemutinės teismų grandies teisėjus. Tokia vietinio valdymo sistema buvo įvesta ir 1795 m. Rusijos aneksuotoje LDK dalyje, kurioje gyveno per 1,8 mln. žmonių, iš jų 1,1 mln. etnografinėje Lietuvoje. Apie 250 tūkst. žmonių gyveno Lietuvos Užnemunėje. Vilnius tuomet turėjo apie 25 tūkst. gyventojų, ir tai buvo trečias pagal dydį Rusijos imperijos miestas, nors be maž 10 kartų mažesnis už Sankt Peterburgą ir Maskvą. Prieš baudžiavos panaikinimą Vilniaus gyventojų skaičius priartėjo prie 60 tūkst.

Iš pradžių aneksuotoje teritorijoje pradėtos kurti dvi gubernijos, tačiau tepraejus tik metams sujungtos į vieną Lietuvos vardu (*Litovskaja gubernija*). 1801 m. ši gubernija vėl padalyta į dvi: Lietuvos Vilniaus ir Lietuvos Gardino gubernijas, kurios tapo pavaldžios tais pat metais Vilniuje pradejusiai veikti generalgubernatoriaus institucijai. 1819 m. nuo Vilniaus gubernijos atskirtas ir Kuršo (Kurliandijos) gubernijai perduotas siauras Lietuvos pajūrio ruožas – Palangos ir Šventosios apylinkės.

Bemaž visa Vilniaus gubernijos teritorija, suskirstyta į 11 apskričių, istoriniu etnografiniu požiūriu buvo lietuviška, taip pat ir Gardino gubernijos šiaurinis pakraštys. Bet rytiniai ir pietrytiniai šio ploto pakraščiai jau buvo apimti dvikalbystės ir kalbinės slavizacijos (baltarusėjimo) procesu, prarandant lietuvio, bet neigydant baltarusio etninės savimonės, laikant save tiesiog čiabuviais (tuteisiais). Mat baltarusių šnekta pragmatiniu požiūriu buvo patogesnė, nes leido suprasti ir lenkiškai kalbančius ponus bei kunigus, ir rusų valdžios atstovus. Didesnį pagreitį šis procesas įgis XIX a. antrojoje pusėje, jį sustabdys atsiradę autoritetingi etninių lietuvių tautinio sajūdžio veikėjai, daugiausia kunigai.

1843 m. iš septynių vakarinės ir šiaurinės Vilniaus gubernijos dalies apskričių buvo sudaryta Kauno gubernija, o prie Vilniaus gubernijos pri skirtos trys apskritys, iki tol priklausiusios Minsko ir Gardino gubernijoms, todėl caro valdžia etnografiškai lietuviška ēmė laikyti tik Kauno guberniją, o Vilniaus guberniją priskyrė prie baltarusiškų, nors vakarinėje Vilniaus gubernijos dalyje tebevyravo lietuviškai kalbantieji.

Nuo ketvirtojo dešimtmečio rusiška administracinio teritorinio valdymo sistema įvesta ir Kongresinėje Lenkijoje. Lietuvos Užnemunė pri-

klausė gubernijai, kuri iš pradžių vadinta Augustavo, o nuo 1867 m. Suvalkų gubernija – tai maždaug šeštadalis dabartinės Lietuvos teritorijos. Iki 1807 m. Užnemunė priklausė Prūsijai, 1807–1814 m. – Napoleono Bonaparto įkurtai Varšuvos kunigaikštystei. Pastaroji oficialiai vadinta Lenkijos karalyste ir formaliu politiniu administraciniu požiūriu nebuvo laikoma „organine“ Rusijos imperijos dalimi. Nors didžiosios etninės Lietuvos dalies raidos ir Užnemunės politinės sąlygos skyrėsi, modernios tautos formavimasis vyko ta pačia kryptimi.

LDK branduolių sudariusių žemių prijungimas prie Rusijos valstiečių padėties iš esmės nepakeitė. Didžiausia blogybė jiems buvo rekrutų prievolė – 25 metų tarnyba Rusijos kariuomenėje (kasmet į rekrutus imami 5–7 tinkamo amžiaus vyrai iš 1 000, karo atveju ši norma būdavo padvigubinama). Maži miesteliai prarado savivaldą, o jų gyventojai tapo dažniausiai baudžiauninkais. Gubernijų centrali savivaldos neprarado, o apskričių centralai ją atgavo. Žydų bendruomenės (kahalai) taip pat buvo savivaldūs iki 1840 m., kai žydai buvo įtraukti į bendrajį miestų valdymą. Žydams uždrausta verstis žemės ūkiui, įvesta sėslumo riba, neleidžiamā keltis į abi Rusijos sostines, bet ši riba netaikyta kvalifikuotas profesijas turintiems ir išsilavinusiems šios tautos atstovams.

Žinoma, bajorai savo valstybę prarado, bet gavo rusų bajorų teises ir tapo privilegiuotais imperijos valdiniais. Dvarus prarado nedaugelis, juos atgauti galėjo net grįžę iš užsienio ir prisiekę ištikimybę Rusijos valdovui buvę T. Kosciuškos rėmėjai. Vienas iš tokių grįžusiųjų bus stambus dvarininkas ir kompozitorius, garsiojo polonezo „Atsisveikinimas su Tėvyne“ autorius Mykolas Kleopas Oginskis. Bajorai turėjo savivaldą gubernijos ir apskritys lygmeniu, vadinanuosis seimelius, kurie vykdė pagalbines valdžios aparato funkcijas. Liko galioti Lietuvos Statutas, lenkų kalba leista savivaldos institucijose, aps-

1794 m. sukilėlis, paskutinio
LDK atkūrimo projekto autorius
Mykolas Kleopas Oginskis.
Dail. F. X. Fabre, 1805–1806 m.

Napoleono kariuomenės kėlimasis per Nemuną žygyje į Rusiją
1812 m. Dail. Jean-Baptiste Madou, 1827 m.

krities administracijoje, žemutinėje teismų grandyje, švietimo sistemoje, o Vilniaus universitete tik tuo metu pereita nuo dėstymo lotynų kalba prie dėstymo lenkų kalba. Žodžiu, kraštas įgijo kultūrinę autonomiją.

XIX a. pradžioje Vilniaus intelektualams gelbėjant parengta visos Rusijos švietimo reforma, orientuojantis į veikusį LLV Edukacinės komisijos modelį. Vykdant šią reformą, iškurta didžiulė Vilniaus švietimo apygarda, kurios valdžioje atsidūrė visos prie Rusijos prijungtos buvusios LLV žemės ir 9 mln. jų gyventojų. Šios apygardos centras – Vilniaus universitetas, 1803 m. reorganizuotas pagal populiariausią Europos universitetų modelį ir gavės Imperatoriškojo universiteto statusą. Universiteto globėju iki 1824 m. buvo Lenkijos didikų atžala – Adomas Jurgis Čartoriskis (Adam Jerzy Czartoryski, 1770–1861) – asmeninis caro Aleksandro I draugas, kurį laiką ėjęs Rusijos užsienio reikalų ministro pareigas. A. J. Čartoriskui jo globojama apygarda buvo plano atkurti Lenkijos (ar Lenkijos ir Lietuvos) valstybę Rusijos imperijos globoje parengiamoji grandis. Šis planas konfrontavo su viltimis tų, kurie nuo XVIII a. pabaigos orientavosi į porevoliucinėje Prancūzijoje kylančią Napoleono žvaigždę.

Prancūzų kariuomenės traukimasis per Vilniaus rotušės aikštę.
Iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Dail. J. Damehl, 1846 m.

1807 m. Europos žemėlapyje atsirado Varšuvos kunigaikštystė – pusiav neprisklausoma, Napoleono globojama valstybė, sudaryta iš Prūsijos anksčiau prisijungtų Lenkijos žemių ir Lietuvos Užnemunės. Iki 1809 m. ši valstybė pati atsikariaus iš Austrijos didžiumą lenkų žemių. Joje įvestas civilinis Napoleono kodeksas, valstiečiams suteikta asmens laisvė, tik be žemės nuosavybės teisės ir be teisės palikti savo gyvenamają vietą ir ūkį be žemvaldžio žinių.

1812 m. birželį Napoleonas pradėjo karą su Rusija ir greitai didžioji dalis buvusių LDK žemių atsidūrė jo valdžioje. Napoleonas leido Vilniuje įkurti savo pareigūnų prižiūrimą Laikinąjį LDK vyriausybę, kuri palaikė viešąją tvarką krašte ir įsipareigojo organizuoti karinius dalinius, prisdėsiančius prie Napoleono kariuomenės (trečdalį jos sudarė Varšuvos kunigaikštystės pulkai). Liepos mėn. Vilniaus katedroje, dalyvaujant Varšuvos kunigaikštystės delegacijai, deklaruotas noras iš naujo susivienyti su Lenkija, susigrąžinant LDK prarastas žemes. Tačiau Napoleonui teko trauktis iš Maskvos, o besitraukiant neliko ir jo kariuomenės. 1812 m. pabaigoje Lietuvoje vėl buvo rusai.

1830–1831 metų sukilimas

Aleksandras I nutarė nekeršyti ištikimybės priesaiką jam sulaužiusiai Lietuvos bajorijai ir viskas liko kaip buvę išskyrus tai, kad milžiniškų kariuomenių žygavimas per kraštą du kartus per pusę metų turėjo skaudžių pasekmį ekonomikai. Kai 1815 m. Vienos kongreso nutarimu iš didesnės dalies Varšuvos kunigaikštystės žemėj, išskaitant Lietuvos Užnemunę, buvo sudaryta Lenkijos karalystė, vadinamoji Kongresinė Lenkija, jos sostas paveldėjimo teise perduotas Rusijos valdančiajai dinastijai. Lietuvos bajorija reiškė pageidavimus prisijungti prie šio darinio, tačiau Aleksandras I nesutiko.

Visos istorinės Lietuvos žemės visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo centru tapo Vilniaus universitetas, tapęs iškiliausiu lenkų kultūros centru už etnografinės Lenkijos ribų. Šis laikotarpis bene didžiausio universiteto klestėjimo metai – studentų skaičius nuo 200 padidėjo iki 1 300. Universitete dirbo garsūs mokslininkai: istorikas Joachimas Lelevelis (Joachim Lewel, 1786–1861), filosofas Jonas Sniadeckis (Jan Śniadecki, 1756–1830), chemikas ir biologas Andrius Sniadeckis (Andrzej Śniadecki), biologai Liu-

Adomas Mickevičius.
Dail. S. Heymann, 1897 m.

dvigas Heinrichas Bojanus (Ludwig Heinrich Bojanus) ir Eduardas Karolis Eichvaldas (Edward Karol Eichwald), iš Austrijos atvykę Johanas Pēteris Frankas (Johann Peter Frank) ir jo sūnus Jozefas Frankas (Joseph Frank) – jų darbai buvo žinomi tarptautiniu mastu. Su universitetu susijusi ir tuometinė itin gausi periodika. Po 1812 m. Lietuvoje labai išpopuliarijė masonų judėjimas. Masonų ložėms priklausė diduma bent kiek intelektualesnės publikos. Garsiausioji ložė vadinosi „Uolusis lietuvis“ („Gorliwy Litwin“). Universitete veikė nemažai studentų organizacijų, besirūpinusių kul-

tūriniu ir doroviniu tobulėjimu, ištikimybe tiesai, laisvei ir Tėvynei. Tarp šių organizacijų narių buvo ir A. Mickevičius, rašęs ir apie Tėvynę Lietu-

vę. 1822 m. Vilniuje išėjo pirmasis jo poezijos tomelis, vėliau savo poezija A. Mickevičius pagarsėjo visoje Europoje.

Nors jokių sąmoksłų šios organizacijos nerezgė, jos kūrė atmosferą, neskatinančią paklusnumo valdžiai. Caro administracija ėmėsi tyrimo, kuris išsirutuliojo į to meto didžiausią Europoje teismo procesą prieš studentų ir moksleivių jaunimą. Apkaltinus per 100 asmenų, dvidešimt, tarp jų ir A. Mickevičius, ištremti, kiti atiduoti į rekrutus. Išvaryti ir politiškai nepatikimi profesoriai, tarp jų J. Lelevelis, priverstinai atsistatydino iš globėjo posto A. J. Čartoriskis, susaurintos Vilniaus švietimo apygarados ribos, caro Nikolajaus I priežiūra tapo dar akylesnė įkūrus slaptąją policiją.

1830 m. lapkričio pabaigoje Varšuvos pasikėsinus prieš caro broli, kuris buvo ir Lenkijos kariuomenės vadas, Varšuvą apėmė miestiečių sukilmimas. Karalystės Seimas paskelbė pašalinąs Nikolajų I iš Lenkijos karaliaus sosto ir perduodas suverenitetą tautai. Tai reiškė Lenkijos karalystės nepriklausomybės paskelbimą ir karo su Rusija pradžią. Lietuvoje sukilimas prasidėjo spontaniškai 1831 m. pavasarop Žemaitijoje dėl valdžios paskelbtu rekrutu ēmimo. Todėl sukilėlių būriuose, kuriems vadovavo vietiniai smulkiosios bajorijos atstovai, buvo daug valstiečių, kai kuriuose net dauguma, tad atsišaukimuobose lenkų ir lietuvių (žemaičių) kalbomis keltas ir reikalavimas paleisti valstiečius iš baudžiavos. Bendros sukilio vadybės Lietuvoje nebuvo, daug „vyriausybių“ veikė konkrečios apskrities teritorijoje, o viena tokiai „vyriausybių“ pasiskelbė Žemaitijos vyriausybė. Iki gegužės sukilėliai perėmė valdžią bemaž visoje teritorijoje į vakarus ir šiaurę nuo Vilniaus.

1831 m. birželį į Lietuvą strateginiai sumetimais buvo pasiusta reguliarioji Lenkijos karalystės kariuomenė, apie 12,6 tūkst. karių, kuriai vadovavo generolas Antanas Gelgaudas. Ji lengvai užėmė Kauną, bet Vilniaus pulci neskubėjo, nes kūrė Laikinąjį Lenkijos vyriausybę Lietuvoje. Lenkai vis dėlto ryžosi pulci Vilnių, tikėdamiesi, kad mieste kils sukilmimas, bet nieko panašaus neįvyko. Vilniaus prieigose lenkų kariuomenė ir sukilėlių daliniai patyrė pralaimėjimą. Kai kuriems lenkų daliniams pavyko prasiveržti atgal į Karalystės teritoriją, kitų dalinių likučiai perėjo sieną su Prūsija. Rudenį Rusija susigrąžino ir Lenkijos karalystę.

Be lenkų kariuomenės, Lietuvoje sukilėlių daliniuose buvo apie 30 tūkst. kovotojų. Sukilio legenda tapo jauna dvarininkaitė Emilija Pliaterytė (Emilia Plater-Broel), kovojusi su vyriška apranga ir ant žirgo. Rudenį, traukdamasi į Lenkijos gilumą, ji susirgo ir mirė.

Caro valdžia: „Čia nebus Lenkijos“

Po sukilio Lenkijos karalystė neteko politinės autonomijos, o buvusiose LDK žemėse caro valdžia griebėsi politikos, kurią pavadinėjo „lenkų pradų naikinimo“ politika. Šios politikos ideologiniu pagrindu tapo nuo Ivano Rūsčiojo laikų žinoma nuostata pretenduoti į LDK žemes, kaip Rusijai neva „istorinio pirmumo“ principu turintį priklausyti paveldą. Atseit LDK iki jos pagoniškosios dalias katalikiško krikšto ir Krėvos unijos su Lenkija buvo viena iš stipriausių rusų valstybių, konkuravusi su Maskva dėl rusų žemų suvienijimo. Tad ilgainiu i rusais būtų tapę ir patys šios valstybės kūrėjai – etniniai lietuviai. Neva po Liublino unijos LDK tebuvo Lenkijos valda. Taigi, „susigrąžinusi“ tai, kas jai priklauso pagal „istorinio pirmumo teisę“, Rusija turi teisę, kad ir prieverta, „atkurti istorinį teisingumą“. Todėl naikintos institucijos, kurios skyrė šį kraštą nuo likusios Rusijos, vietas administracijoje neleidžiamą vartoti lenkų kalbos. Rusų kalba turėjo tapti ir mokyklų kalba. Nustatyta, kad vienos bajorai gali dirbti vietas administracijos įstaigose tik tada, kai 10 metų atidirbs kitose Rusijos gubernijose.

1832 m. nutarta uždaryti Vilniaus universitetą, – anot uždarymo iniciatorių, „Lietuvos laisvamanybės lizdą“. Tiesa, tuomet dviejų šio universiteto fakultetų bazėje buvo įsteigtos dvi atskiro, Rusijos vidaus reikalų ministerijai pavaldžios aukštostosios mokyklos: Vilniaus medicinos-chirurgijos akademija ir Vilniaus Romos katalikų dvasinė akademija. Po dešimt metų jų Vilniuje neliks – Dvasinė akademija bus perkelta į Sankt Peterburgą, o Medicinos-chirurgijos akademija uždaryta. 1840 m. panaikintas Lietuvos Statutas, o teismų sistema surusinta. Lietuvos vardas pašalintas iš Vilniaus ir Gardino gubernijų pavadinimų, buvusios LLV žemės imtos traktuoti kaip Vakarų Rusija, o buvusios LDK teritorija pavadinta Šiaurės Vakarų kraštu.

Pasikeitė valdžios kursas ir bažnyčios atžvilgiu. Apkaltinus parama sukilėliams, uždaryta nemažai katalikų vienuolynų. 1839 m. likviduojama Uni-tų bažnyčia, unitai prieverta grąžinami į Rusų stačiatikių bažnyčios gretas. Dar nesiekta visiškai uždrausti spausdinti knygas ir kitokius leidinius lenkų kalba – 1835–1841 m. Vilniuje lenkų kalba išeina devyni tomų karo inžinieriaus ir istoriko Teodoro Narbuto „Lietuvių tautos istorijos“, skirtos Lietuvos istorijai iki Liublino unijos. Čia rašė produktyvusis lenkų rašytojas, Lietuvos (LDK) patriotas J. I. Kraševskis, 1841–1851 m. Vilniuje leidęs kultūrinio pobūdžio žurnalą „Atheneum“.

Senujų laikų reminiscencija – Vilniaus Verkių rūmų interjeras
iš J. K. Vilčinskio „Vilniaus albumo“. Dail. P. Benoist, 1848 m.

Formaliai nedrausta ir lietuvių kalba. 1841 m. valdžia davė leidimą steigti mokyklas prie Telšių (Žemaičių) vyskupijos bažnyčią, jose leista mokytis skaityti ir rašyti lietuviškai, tikybos tiesų, nurodyta supažindinti mokinius su rusų abécéle. Taigi, valdžia linko traktuoti šias mokyklas kaip parengiamąją pakopą valdiškai rusiškai pradžios mokyklai.

Rusijos pralaimėjimas Krymo kare (1853–1856) paskatino naujajį carą Aleksandrą II rengtis baudžiavos panaikinimui, sušvelninta tautinė politika. Naujasis imperatorius 1861 m. pavasarį pasirašė manifestą, paleidusį privačių dvarų valstiečius iš baudžiavinės priklausomybės, pasirašyti teisés aktai, reglamentavę valstiečių tapsmo žemės savininkais tvarką, numatyta privaloma valstiečiams skiriamo žemės sklypo išpirka. Valstiečių reformą numatyta pradėti po dvejų metų. Netrukus Varšuvoje ir Vilniuje kilo patriotinių manifestacijų bangą, nuslūgusi tik po to, kai vasaros pabaigoje caro valdžia įvedė karą padėtį.

1862 m. Kongresinėje Lenkijoje ir Lietuvoje susikūrė „raudonujų“ organizacijos sukilimui rengti. „Raudonieji“ – prodemokratiskai nusiteikęs bajorų jaunimas, tikėjės, kad pavyks įtraukti į sukilių valstiečius, kuriuos, anot jų, turėjo nuvilti caro paskelbta baudžiavos naikinimo tvarka. Nors Lietuvos „raudonieji“ buvo už lygiateisių federacinį ryšį su Lenkija,

kai kurie jų būsimą valstybę matė kaip trijų ar net keturių „tautų“ federaciją (Lenkija, Lietuva, Rusia; arba lenkai, lietuviai, baltarusiai ir ukrainiečiai). „Raudonieji“ savo propagandoje ne tik lenkų, bet ir lietuvių bei baltarusių kalbomis žadėjo valstiečiams laisvę ir nuosavybės teisę į visą jų dirbamą žemę be jokių išpirkų. Jie tikėjos, kad, prasidėjus valstiečių reformai, kils neramumai ir Rusijos kaime, ir valdžia neturės galimybį mesti prieš sukilėlius didelių karinių pajėgų. „Baltųjų“ organizacijai priklausė daugiausia stambesniosios dvarininkijos atstovai, jie nelinko eskaluoti valstiečių klausimo ir į rengiamą sukilimą žiūrėjo kaip į galimybę paspausti caro valdžią, kad toji pagaliau „grąžintų“ Lenkijos karalystei autonomiją. „Baltieji“ vylėsi, kad, kilus sukilimui, Rusiją paspaus didžiosios Vakarų valstybės – Krymo karo nugalėtojos.

1863–1864 metų sukilimas

1863 m. sausio pabaigoje paskelbtas naujas rekrutų émimas. „Raudoniesiems“ neliko nieko kita, kaip pradéti sukilimą, nors jam dar nebuvo pasiruošta. Pogrindyme susikûrusi Lenkijos laikinoji tautinė vyriausybė sausio 22 dieną paskelbė sukilimo pradžią. Vasario 1-ają atsišaukimais lenkų ir lietuvių kalbomis sukilimo pradžia paskelbta ir buvusios LDK teritorijoje. Baimindamas Lietuvos „raudonųjų“ radikalumo Lenkijos sukilélių vadovybė sukilimui Lietuvoje vadovauti pavedė „baltiesiems“.

Kaip ir per pirmajį sukilimą daugiausia sukilélių būrių susikûrė ir veikė istorinės etnografinės Lietuvos teritorijoje. Ši kartą valdžia sukilimo slopinimui pasirengė – Vilniaus karinėje apygardoje buvo sutelkta šimtataukstantinė Rusijos armija, kuri per 1863 m. padidinta dar 1,5 karto – po Krymo karo caro valdžia nebuvo tikra, kad buvę jos priešininkai nesiims karo veiksmų Baltijos pakrantėse. Sukilélių būriai neturėjo jokių galimybų kontroliuoti didesnių teritorijų. Pavasarį paskirtas vyriausiuoju Lietuvos sukilélių karo vadu buvęs Rusijos armijos generalinio štabo kapitonas Zigmantas Sierakauskas (Zygmunt Sierakowski) pamégino Kauno gubernijoje telkti sukilélių būrius į armiją, todėl sukilimo slopintojai gavo galimybę vienu smūgiu nuleisti sukiléliams daug kraujo. Gegužės pradžioje prie Biržų Z. Sierakausko sukilélių kariuomenė buvo sumušta, pats jos vadas sužeistas pateko į nelaisvę ir netrukus buvo viešai pakartas Vilniuje. Po Z. Sierakausko mirties Kauno gubernijos (sukiléliai vadino vaivadija) sukilélių karo vadu paskirtas jaunas kunigas, apsisprendęs lietuvis Anta-

Žymusis dailininkas M. E. Andriolli taip nutapė
1863 m. sukilimą – jis pats išneša žuvusį kovų draugą
iš mūšio lauko prie Dubičių (gegužės 5 d.)

nas Mackevičius. I didesnius dalinius sukilėliai jau nesitelkė, vadovavosi partizaninio karo nedidelių antpuolių taktika.

Anglijai ir Prancūzijai apsiribojus tik diplomatinėmis notomis, raginančiomis Rusiją vengti didesnio krauso praliejimo, jos vyriausybė veikė ryžtingai. Vilniaus generalgubernatoriumi paskirtas Michailas Muravjovas, turėjęs ankstesnio sukilimo slopinimo patirties, gavęs caro įgaliojimus, ėmësi demonstratyvaus žiaurumo ir teroro priemonių. Jis gudriai išmušė iš sukilimo vadovybės valstietišką kortą – pasiekė, kad valstiečių reforma Lietuvoje būtų pakoreguota jiems palankesne kryptimi ir imta vykdyti be jokio derinimo su dvarininkais, kaip buvo numatyta 1861 m. įstatymu aktuose. Nors liepos mén. Lenkijos sukilėlių vyriausybė į Lietuvos sukilimo vadovybę grąžino „raudonuosius“ (vadovu paskirtas karštasis Lietuvos patriotas ir baltarusių tautinio atgimimo šalininkas Konstantinas Kalinauskas), sukilimas ēmë blèsti. 1863 m. pabaigoje į sukilimo slopintojų rankas pakliuvo A. Mackevičius, vėliau K. Kalinauskas, abu netrukus buvo viešai pakarti.

Kariniu požiūriu 60 tūkst. sukilėlių neturėjo jokių galimybių laimeti, viltys, dėtos į valstiečių sukilimą Rusijoje, tebuvo iliuzija, Vakarai irgi nesiruošė lieti krauso dėl „Lenkijos reikalų“. Mūšiuose buvusios LDK teritorijoje žuvo per 6 tūkst. sukilėlių ir tik apie 320 Rusijos armijos karių. Į katorgą ir tremtį išsiųsta apie 25 tūkst. žmonių, daugiausia jaunų vyry. Valdžia konfiskavo daug dvarų, uždarė katalikų vienuolynus ir bažnyčias ir nutarė, kad atsirado proga galutinai išspręsti „lenkų klausimą“.

**Vyskupo M. Valančiaus
„kunigaikštystė“**

XVIII a. pabaigoje Prancūzijos didžioji revoliucija pagimdė naują šiuolaikinę tautos (nacijos) sampratą. Pagal ją tautą kaip politinę kultūrinę bendruomenę sudaro ne tik aukštuomenė ir išsilavinė, vadinosios aukštosios kultūros lygi pasiekę žmonės, bet ir visi valstybės piliečiai ar valdiniai; liaudis yra tautos pagrindas ir turi per švietimą prietiti prie aukštosios kultūros. Iškilo klausimas, kokia kalba švesti liaudi, siekiant, kad ji taptų tautos dalimi – tos tautos gimtaja ar aukštuomenės kalba. Diduma aukštuomenės neabejojo, kad tokia kalba turi būti krašte vyraujančios aukštosios kultūros kalba; liaudies kalba gali būti vartoja ma liaudžiai skirtoje pradžios mokykloje, bet ir šiuo atveju mokykla turi išmokyti visus ir tos kalbos, kuri laikoma to krašto aukštosios kultūros kalba. Tokia nuostata nugalėjo daugumoje Vakarų Europos valstybių, jos laikėsi ir lenkiškai kalbantis buvusios LLV elitas iki pat 1831 m.

Tačiau Vidurio ir Rytų Europoje išpopuliarėjo Johano Gotfrido Herderio (Johann Gottfried Herder) ir kitų vokiečių romantizmo atstovų mintys, kad tautos dvasia glūdi liaudies kalboje ir kultūroje, kad kiekviena kalba ir kultūra yra vertingas visos žmonijos turtas. Atskira tauta yra visi tie, kurie kalba viena kalba, turi bendrą istoriją ir kultūrą, todėl liaudies kalba turi būti ugdoma ir kaip atskiros aukštosios kultūros kalba. Jei tai pasisektų, tai ši kalba taptų dominuojančios krašte aukštosios kultūros kalba, o elito atstovams reikėtų pasirinkti – arba likti su savo kalba kultūrine mažuma, arba išsilieti į naujai kuriamos aukštosios kultūros procesą.

Tokių minčių šalininkų atsirado ir Lietuvoje. Juolab kad kai kurie Europos mokslininkai lingvistai jau buvo nustatę, jog kalba, kuria kalba Lietuvos valstiečiai, yra bene archajiškiausia iš visų, kaip dabar sakytume, gyvujų indoeuropiečių kalbų. 1808 m. Varšuvoje Mokslo bičiulių drau-

gija išleido iš Lietuvos kilusio kunigo ir teologo Ksavero Bogušo knygelę „Apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę“, kurioje pirmą kartą nuskambėjo mintis, kad lietuvių kalba yra visiškai tinkama būti atskirose aukštosių kultūros kalba. Ši mintis paskatino kuriuos intelligentus, gyvenusius Žemaitijoje, imti rašyti poeziją žemaitiškai, arba lietuviškai (Dionizas Poška, Silvestras Valiūnas). Įspūdį padarė 1818 m. Karaliaučiuje žymaus mokslininko Liudviko Rėzos išleista prieš kelis dešimtmečius mirusio Mažosios Lietuvos pastoriaus lietuvio Kristijono Donelaičio parašyta poema „Metai“ (su vertimu į vokiečių kalbą). Jau tuomet pripažinta, kad tai yra aukštos meninės prabos, visuotinę vertę turintis kūrinys.

Vilniaus universiteto aplinkoje susibūrė grupelė daugiausia iš Žemaičių kilusių intelligentų (Simonas Daukantas, Simona Stanevičius ir dar vienas kitas), kurie susitarė kryptingai plėtoti aukštosių kultūros kūrimo lietuvių (žemaičių) kalba darbą, o sykiu rūpintis lietuvių ir žemaičių liaudies švietimu jų gimtaja kalba (nors žemaičius kai kas tuomet laikė atskiru, etniniam lietuviams giminingu etnosu, bet jie patys save laikė vieno dvilypilio lietuvių-žemaičių etnoso dalimi). Ši grupelė ir laikoma etninių lietuvių tautinio kultūrinio sajūdžio pradininkais. Parašytas ir išleistas tiems laikams novatoriškas elementorius lietuvių kalba (žemaičių tarme), poetas Simona Stanevičius (1799–1848) išleido poezijos knygą, kurioje buvo ir eilėraštis „Šlovė žemaičių“ – kone šio sajūdžio himnas ar poetinis manifestas, teigęs, kad žemaičių (lietuvių), kaip tautos, palaidoti nepavyks. Istorikas ir teisininkas Simona Daukantas (1793–1864) 1822 m. parašė pirmąją didelę Lietuvos istoriją lietuvių kalba, ji tarp entuziastų plito nuorašais. Vėliau S. Daukantas persikėlė į Sankt Peterburgą, įsidarbinėjo Rusijos valstybės Senato archyve, kad galėtų prieiti prie ten saugomų Lietuvos istorijos dokumentų, paraše lietuvių kalba dar dvi dideles Lietuvos istorijos knygas, išleido plačią beletrizuotą etninių lietuvių kultūros studiją „Būdas senovės lietuvių, žemaičių ir kalnėnų“, seriją švietėjiškų,

Simona Daukantas. Dail. J. Zenkevičius,
1850 m.

raštingiems valstiečiams ūkininkams skirtą knygelių. Rengė žodynus, netgi parašė lietuvių kalba vadovėlį vidurinėms mokykloms.

Būtent S. Daukantas įkalbino savo kraštiečių Motiejų Valančių (1801–1875), tuomet dėstytojavusį Sankt Peterburge, ten perkeltoje iš Vilniaus Katalikų dvasinėje akademijoje, rašyti ir išleisti Žemaičių vyskupijos istoriją lietuviškai. 1848 m. Vilniuje ši knyga, kurios autorius tais pat metais buvo paskirtas Telšių (Žemaičių) vyskupijos vyskupu (Vatikano patvirtintas po metų), išėjo lietuviškai-žemaitiškai nustebindama visus, kad parašyta ne lenkiškai, kaip buvo įprasta. Romantikas S. Daukantas savo veikalose žavėjos i krikščioniškos Lietuvos praeitimi, o M. Valančius – praktiško mąstymo ir politiškai išmintingas žmogus, neabejotinai buvo europietiškos katalikiškos civilizacijos šalininkas. Savo pirmajį inauguracyjį pamokslą vyskupas M. Valančius sakė ir lietuviškai, ir lenkiškai. Lietuvių (žemaičių) kalba po katedros skliautais iš vyskupo lūpų skambėjo bene pirmą kartą.

Motiejus Valančius iš J. K. Vilčinsko „Vilniaus albumo“. Dail. A. Lafosse, 1857 m.

M. Valančius pasirūpino, kad kunigai turėtų pagarbų požiūrių į lietuviškai kalbančią liaudį, gerai išmoktų lietuviškai ir sakytų pamokslus lietuviškai, davę nurodymą kunigams prie bažnyčių steigti lietuviškas mokyklas. O vyskupija tuomet apėmė didžiąją dalį etničinės Lietuvos, ne tik Žemaitiją. Tos mokyklos visiškai nukonkuravo valdiškas mokyklas rusų kalba. Kai kuriose vietovėse mokančių skaityti procentas padidėjo iki 60 – baudžiavonio kaimo sąlygomis tai fantastiškas skaičius. Negana to, 1858 m. M. Valančius, remdamasis kituose katalikiškuose kraštuose platinamomis blaivbės idėjomis, inicijavо blaivybės sajūdį. Po poros metų šių blaivybės brolijų nariais buvo per 80 proc. vyskupijos gyventojų katalikų – taigi lietuviai metė gerti degtinę, kaip mat pakilo ūkių gerovę, sustiprėjo šeimai.

vybės idėjomis, inicijavо blaivybės sajūdį. Po poros metų šių blaivybės brolijų nariais buvo per 80 proc. vyskupijos gyventojų katalikų – taigi lietuviai metė gerti degtinę, kaip mat pakilo ūkių gerovę, sustiprėjo šeimai.

mos, žmonės émė šviestis. Tokio masto blaivybés judéjimas nepasieké né viename iš Europos kraštų.

Gyventojų bendrumo mobilizacijos sékmé émė gasdinti caro administraciją, vyskupas jau buvo pravardžiuojamas Žemaitijos kunigaikščiu. M. Valančius niekur nepasisaké prieš caro valdžią, pagarbiai bendravo su jos atstovais, tačiau kietai ir atkakliai gyné Katalikų bažnyčios interesus. Jis maté, kad caro valdžia ne tik atvirai proteguoja Rusų stačiatikių bažnyčią, bet ir siekia sustiprinti jos pozicijas katalikų erdvėje, o paprasta liaudis šioje kovoje tampa svarbiausia jéga. Tai išryškës po 1863 m., kai vyskupo slapta paraginta liaudis nepasiduos caro valdžios vilionéms ir iš esmës sužlugdys rusinimo politikos užmačias. O vyskupo raginimų laikytasi, nes jis savo ankstesne veikla tapo liaudžiai visomis prasmëmis artimu ir neginčiamu autoritetu. Tad nebûdamas politiku vyskupas M. Valančius XIX a. politiniams procesams Lietuvoje padaré bene didesnę įtaką, nei kas nors kitas. Ugdydamas liaudies ištikimybę savo kalbai ir kultúrai, jis niekur nepasisaké ir prieš lenkiškai kalbančiuosius, savo dienoraštį rašë lenkiškai, o pasirašydavo lenkiška maniera – Wolonczewski.

Baudžiavos sàlygomis į lietuvių liaudį orientuotas tautinis kultúrinis sajūdis negaléjo išeiti į krašto visuomeninio kultúrinio ir politinio gyvenimo avansceną. Tačiau antros šio sajūdžio kartos atstovas, aukštaitis, kunigas ir poetas, ateityje tapsiantis vyskupu, lietuvių literatūros šedevro, poemos „Anykščių šilelis“ autorius, Antanas Baranauskas (1835–1902) 1859 m. parašé: „Viso svieto mokslus lietuviam paduosiu; / Viso svieto raštus, knygas lietuviškan versiu. / Lietuvnykai žmonës bus visi galvočiais, / Visam svietui visuos moksluos eis kelio vedžiotu.“ Tai civilizuotos, savo aukštają kultûrą turinčios tautos vizija. Bet idealistiné. Deja, Europos istorijoje bemaž néra pavyzdžių, kad dominuojančios politinës jégos bûtu nuoširdžiai parémusios tokias vizijas. Caro valdžia, nors prieš 1863 m. sukilių ir buvo deklaravusi, kad vienas iš jos tikslų yra apsaugoti lietuvių valstiečius nuo sulenkéjimo, nedavé leidimo leisti lietuvišką laikraštį, atmeté M. Valančiaus įteiktą lietuviškos vidurinës mokyklos steigimo projektą. Beje, vienas iš šio projekto ekspertų pažyméjo, kad „Rusijai nebus lengviau nuo to, kad jos nauji atkaklūs priešai nešnekës lenkiškai, o suokalbius, proklamacijas ir pogrindines instrukcijas leis žemaičių kalba“.

LIAUDIS VIRSTA TAUTA

Nors Rusijos imperijos vidaus politika nerusiškų imperijos regionų ir „pakraščių“ atžvilgiu tuomet dar nebuko beatodairiškai persmelkta rusų nacionalizmo (pastarasis principas taps vyraujančiu imperijos vidaus politikos principu Aleksandro III (1881–1894) laikais), abu sukilimai Rusijos aukštūsiuose sluoksniuose sukėlė rusiško nacionalizmo ir polonofobijos bangą. Imperijos politikoje „lenkų klausimu“ viršu gavo tie, kurie manė, kad regione reikia veikti jėga, neieškant konsensuso su vietas visuomenė. Jie tikėjosi pakeisti pačią kultūros dirvą, leidžiančią separatizmui nuolat atsigauti, ir manė, kad po baudžiavos panaikinimo, valstiečius pavertus savarankišku luomu, tai įmanoma pasiekti. Juk separatizmas tarpo pirmiausia vietas bajoriškoje visuomenėje, laikiusioje save atskira politine tauta, o valstiečiai, jų masė, nebuko tos tautos nariai, tad rusintojai manė laimeti „lenkų pradų naikinimo“ politiką papildę „rusų pradų atkūrimo“ politika.

Rusinimo politika 1864–1904 metais

Šios politikos ėmėsi sukilio slopintojas ir vienas jos su manytoju Vilniaus generalgubernatorius M. Muravjovas, pasikvietęs į pagalbą seną savo pažįstamą Ivaną Kornilovą, kuris buvo paskirtas Vilniaus švietimo apygardos globėju. Programą sudarė kompleksas specialių ekonominės ir kultūrinės politikos priemonių, turėjusių susilpninti vietas dvarininkijos ekonominės pozicijas ir užtikrinti, kad Rusijos aneksuotose LLV žemėse, dabar oficialiai traktuojamose „nuo seno rusiškomis žemėmis“, viešajame gyvenime vietoje lenkų įsivyrautų rusų kalba, dominuojančias pozicijas įgytų Rusų stačiatikių bažnyčia, o valstiečių vaikai įsilietu į rusų aukštąjį kultūrą.

„Lenkų pradų“ kategorijai priskirta ir Katalikų bažnyčia, tačiau caro valdžia vien tarptautinės politikos sumetimais negalėjo imtis tiesioginės Katalikų bažnyčios likvidavimo akcijos. Tad Bažnyčios veikla varžyta, katalikai diskriminuojami ir vilojami į stačiatikybę. „Rusų pradų atkūrimo“ politikos šalininkai ginčijosi dėl taktikos etninių lietuvių atžvilgiu. Nugalėjo tie, kurie „pradų“ diegimo praktikos nepatikėjo vietas gyventojams, tad lietuvių kalba į švietimo įstaigas neįleista. Diegti „rusų pradus“ turėjo rusai mokytojai, paprastai atvykę iš Rusijos gilumos, pradžioje daugumą jų sudarė rusų stačiatikių dvasinių seminarių auklėtiniai. Be to, šios tak-

Rusijos imperijos priespaudos laikų švietimą
lietuvių kalba vaizduojanti alegorinė skulptūra
„Lietuvos mokykla 1864–1904“. Dail. P. Rimša, 1906 m.

tikos šalininkai vadovavosi nuostata, kad vykstant pažangai lietuvių kalbai vis tiek lemta išnykti. Esą šia kalba tekalba tik pora milijonų, nėra bent kiek gausesnės raštijos, tad valdžiai nėra ko su ja terliotis.

Vis dėlto ir valdžiai buvo aišku, kad etninės Lietuvos kaimo mokyklose pradėti mokytis rusų kalbos mokytuojui nemokant lietuviškai yra sunkiai įmanomas dalykas, kad visų pirma tokiam mokytuojui reikia išleisti dvi kalbius elementorius, kuriuose būtų ir rusiškų žodžių vertimai į lietuvių kalbą, užrašyti ne tradiciniu šiai kalbai lotyniškuoju raidynu, o rusų raidynu – kirilika. Iš to gimė sumanymas pakeisti lietuvių raštijoje tradicinį lotyniškajį raidyną rusišku raidynu, arba kirilika. 1864 m. M. Muravjovo nurodymu pradėta drausti lietuvių raštija tradiciniu raidynu, šis draudimas išplėstas į visą Rusijos imperijos teritoriją ir galiojo ligi 1904 m. pavasario.

Lenkijos karalystės teritorijoje apie visišką lenkų kalbos ir kultūros išstumimą iš viešojo gyvenimo ir švietimo įstaigų nekalbėta. Rusų kalba

čia privalomai diegtą kaip „lenkų suartinimo su rusais“ priemonę. Atseit, lenkai galų gale turėtų nustoti svajoję apie buvusios valstybės atkūrimą ir suprasti, kad gyventi jiems, kaip slavams, Rusijos imperijos globoje yra geriau, nei tiems jų tautiečiams, kurie pakliuvo į vokišką valstybių valdžią. „Lenkų suartinimo su rusais“ strategine nuostata caro valdžia tuo pat metu siekė apsaugoti nuo sulenkėjimo karalystės ne etninius lenkus. Lietuvos Užnemunėje nurodyta kurti mokyklas rusų dėstomaja kalba, lietuvių kalbai paliekant disciplinos statusą (žinoma, mokyti lietuviškai reikėjo iš vadovėlių, parašytų kirilika). Kaip neprivaloma disciplina lietuvių kalba įsileista ir į kelias Užnemunės vidurines mokyklas, Maskvos universitete paskirta dešimt valstybės stipendijų šių mokyklų auklėtiniam, turintiemis atestate lietuvių kalbos pažymį. Taip tikėtasi iš pačių lietuvių paruošti rusų aukštosios kultūros proceso dalyvių, manant, kad jie taps ir lietuvių „suartinimo“ su rusų kultūra gija.

Tokios politikos Lenkijos karalystėje ir aneksuotose buvusios LLV žemėse Rusijos imperijos valdžia laikėsi 40 metų ir „pasiekė“ ne tokiu rezultatų, kokių tikėjosi. Nors visuose apskrities centruose, didesniuose miesteliuose buvo pastatytos cerkvės, bet... pristigo parapijiečių. Vilniuje pastatyta ir „atstatyta“ (tose vietose, kur jos buvo iki XVII a.) apie dešimt cerkvių. Tuo norėta pademonstruoti, kad Šiaurės Vakarų krašto centras yra ne ką mažiau stačiatikiškas nei katalikiškas. Rusų stačiatikių bažnyčios katedra paversta Šv. Kazimiero bažnyčia, drausta statyti naujas ir remontuoti senas katalikų bažnyčias. Tik XIX a. pabaigoje šis ypač piktinantis katalikus nurodymas caro įsaku buvo atšauktas, o pervilioti į stačiatikybę didesnio skaičiaus katalikų nepavyko.

Etninės Lietuvos miestuose atsirado ir rusų kultūros židinių, bet jie tebuvo politiškai viešpataujančios rusų mažumos kultūrinio gyvenimo dalis. Valdžiai nepavyko į savo pusę patraukti valstiečių – mat didelės dalies etninės Lietuvos kaimo gyventojams vyskupo M. Valančiaus pastangomis buvo įdiegta nuostata mokyti skaityti ir rašyti gimtaja kalba. Po 1863–1864 m. sukilio leidus steigti tik rusiškas mokyklas, kuriose mokyti rusai, vyskupas per patikimus kunigus paragino kaimiečius vaikų į tokias mokyklas neleisti. O kad neliktų beraščiai, patiemis kaimuose organizuoti slaptas mokyklėles, kur rašto pamokyti koks nors jo mokantis kaimietis. Tokios daraktorinėmis vadintos mokyklėlės masiškai išplito ir miestuose. Nors tas mokyklėles persekojo policija, įkliuvusius jų mokytojus valdžia kartais ištremdavo keleriems metams į Rusijos gilumą, tai nieko neatbaidė – buvo poreikis, susiformavo tradicija.

Etninės Lietuvos teritorija vi-soje europinėje Rusijos imperijos dalyje išsiskyrė bene mažiausiu mokyklinio amžiaus vaikų, lankančių oficialias pradžios mokyklas, procentu – europinėje Rusijos imperijos dalyje XIX a. pabaigoje pradžios mokyklas lankė vidutiniškai 66 proc. berniukų ir 18 proc. mergaičių, o Kauno gubernijoje tie skaičiai buvo atitinkamai 21 proc. ir 4 proc. Tačiau pirmasis visuotinis Rusijos imperijos gyventojų surašymas 1897 m. parodė, kad tarp etniinių lietuvių mokančių skaityti yra be maž pusė – 48 proc., o rusiškai iš jų tepaskaitė tik kas penktas. Pagal raštingumą etniniai lietuviai bemaž du kartus lenkė Rusijos vidurkį ir nusileido, neskaitant žydų, tik latviams ir estams, kurie legaliai mokėsi gimtaja kalba. Beje, ekspertus apstulbino tai, kad Kauno gubernijoje (skaičiuojant visus gyventojus) moterų raštingumas buvo didesnis nei vyrių: atitinkamai 55 proc. ir 52 proc.

Sužlugdyta ir valdžios užmačia pakeisti lietuvių raštijoje tradicinį lotyniškajį raidyną kirilika. Jei valdžia būtų leidusi lietuviškas pradžios mokyklas ir nedraudusi jose dirbtį mokytojais lietuviams, nesiėmisi diskriminacinių priemonių prieš Katalikų bažnyčią ir katalikų viliojimo į stačiatikybę, abécélė boikoto galėjo nesusilaukti. M. Valančius, perpratęs valdžios kėslus, per kungus paskleidė mintį, kad skaityti tokias valdžios brukamas knygas katalikui yra nuodėmė. Todėl jų bemaž niekas ir neskaitė. O neturėdama skaitytojų valdžia jų išleido vos 60.

Paraginės nepriimti valdžios peršamų knygų, vyskupas slapta suorganizavo lietuviškos spaudos tradiciniu raidynu spausdinimą Rytpūsiuose ir nelegalų jos platinimą Lietuvoje. Susiformavo tvirta kontrabandinės knygnešystės tradicija, ir į XIX a. pabaigą lietuvių kalba Rytpūsiuose išleidžiamų ir į Lietuvą knygnešių atnešamų ir nelegaliai platinamų knygų gausėjo. Nors valdžia ir žandarai knygnešius gaudė ir baudė dar

Knygnešys J. Zikaro skulptūra (1939 m.)

griežčiau, nei slaptų mokyklų mokyojus, lietuviškos spaudos srauto į Lietuvą nesustabdė. Lietvių spaodos draudimo laikotarpiu Rytpūsiuose išleista daugiau kaip 1 800 pavadinimų lietuviškų knygų, skirtų platinant Didžiojoje Lietuvoje bendru 6 mln. egzempliorių tiražu. Didžiąją dalį lietuviškos spaodos sudarė religinė literatūra ir elementoriai, o jų amžiaus pabaigą ėmė gausėti mokslo populiarinimo, politinio turinio ir grožinių kūrinių.

Lenkų kalbos ir lenkakalbės kultūros pozicijų buvusios LDK žemėse valdžios vykdoma politika irgi nesusilpnino, Rusijos valdžia norimų tikslų nepasiekė. Imperijos socialinė bazė regione, bent didžiojoje jo dalyje, nesustiprėjo, bet, galimas daiktas, ši politika turėjo tam tikrą poveikį tam, kad buvusio LLV valstybingumo tradicijaaptų tarsi nesuderinama su šios buvusios valstybės erdvėje atsirandančiomis naujomis tautomis.

„Lietuviais esame mes gime!“

Praėjus 20 metų nuo 1863 m. sukilio etninių lietuvių tautinis sajūdis prasidėjo iš naujo. Jį atnaujino pobaudžiavinė inteligentų karta, Rusijos aukštųjų mokyklų auklėtiniai, kilę daugiausia iš Užnemunės krašto. Nors iš pradžių ir jie tebesilaikė vadinamujų unijinių, t. y. benadro Lietuvos valstybingumo su Lenkija, pažiūrų, matydami, kaip sėkmingai plėtojasi, tiesa, veikdami bemaž legaliai, latvių ir estų, čekų ar bulgarų tautiniai sajūdžiai, negalėjo nesusimąstyti, kodėl jų gimtinėje etninių lietuvių atžvilgiu valdžia elgiasi ypač neteisingai. O kovoti už teisybę – intelligento garbės reikalas.

Grupė intelligentų 1883 m. Rytpūsiuose pradėjo leisti pirmajį Didžiajai Lietuvai skirtą periodinį leidinį lietuvių kalba ir tradiciniu raidynu – ménraštį „Aušra“ („Auszra“). Pirmuoju redaktoriumi buvo tuomet Prahoje gyvenęs, iš Užnemunės kilęs ir Maskvoje medicinos studijas baigęs, indo-europiečių ir baltų senove bei lietuvių kultūra domėjėsis Jonas Basanavičius (1851–1927). Slaptais ir nelegaliai platintas ménraštis tapo naujų tautinio sajūdžio jėgų telkimo priemone, į caro valdžią žiūrėjo iš opozicijos pozicijų, kėlė reikalavimus, kad etniniams lietuviams būtų pripažintos bent jau tokios pačios kultūrinės galimybės ir švietimo sąlygos, kokias Rusijos imperijoje turi latviai ir estai. Nors laikraštis daug dėmesio skyrė Lietuvos istorijai, bet nuo Liublino unijos tradicijų atsiribojo. Kaip miglose skendinti svajonėjo puslapiuose išsakyta ir idėja apie nepriklausomą Lietuvą, pirmiausia kaip lietuviškai kalbančių žmonių valstybę.

Ši idėja iplieskė lietuvybės branduolinio užtaiso grumėjimą. Nors po trejų metų „Aušra“ dėl vidinių idėjinių nesutarimų ir finansinių sunkumų sustojo éjusi, lietuvių kaip savarankiškos tautos ugdymo darbo tésegį gretas išplėtę, jie émė rengti ir leisti naujus periodinius leidinius lietuvių kalba. 1889–1890 m. lietuviškasis sajūdis ir spauda diferencijavosi į dvi kryptis: pasaulietinę – liberaliąjį ir katalikiškąjį – konservatyviajį. „Aušros“ idéjas toliau plėtojo 1889 m. pradétas leisti žurnalas „Varpas“, išteigtas Varšuvos lietuvių studentų draugijos „Lietuva“. Jo redaktoriumi iki pat savo mirties buvo gydytojas Vincas Kudirka (1858–1899), kuris vos netapo lenku, ir tik „Aušros“ numeris, patekęs jam į rankas, veikiai ištaisė galvoseną ir paskatino „pasijuisti lietuviu“. V. Kudirka rašė poeziją, sukûrė eiléraštį „Tautiška giesmė“ ir jam melodiją – šis kūrinys taps Lietuvos himnu. „Varpas“ laikësi liberalios demokratijos poziciją, kartais krypo į socialdemokratiją, svarstë politinës santvarkos klausimus, kritikavo caro režimą ir kultûros politiką, rûpinosi bendrinës literatûrinës lietuvių kalbos formavimu. Jame spausdinta gero lygio grožinë literatûra, poezija, originali ir verstiné, populiarûs mokslo straipsniai. Ta pati redakcija leido ir kaimiečiams skirtą laikraštį „Úkininkas“.

Katalikiškos pakraipos spauda daugiausia démesio skyré priešinimuisi rusinimo politikai, bet, laikydamasi bendrosios Bažnyčios doktrinos, užémë lojalias pozicijas caro valdžios atžvilgiu. Populiariausiu tapo nuo 1896 m. leistas „Tévynës sargas“, kurio *spiritus movens* buvo tuomet jaujas kunigas Juozas Tumas (Vaižgantas), véliau garsus rašytojas, tolerancijos ir geranoriškumo ísikùnijimas.

Savo spaudą lietuvių ir lenkų kalbomis leido ir pirmoji su lietuvių tautiniu sajûdžiu susijusi politinë partija – Lietuviškoji socialdemokratų partija, susikûrusi 1896 m. Savo programoje ji buvo ırašiusi suverenios Lietuvos, valstybës, sujungtos laisvos federacijos (t. y. konfederacijos) ryšiais su gretimomis valstybëmis, siekius.

Tautos patriarchas dr. Jonas Basanavičius

Didžiulės reikšmės lietuvių tautinės savimonės plėtotei, plačiųjų lietuviškai kalbančio kaimo masių tautiniam krikštui, t. y. pasijutimui ne tik liaudies, bet ir tautos nariais, turėjo lenkų romantiką (A. Mickevičiaus, J. Kraševskio) kūryba, o romantiškiausia, dainingiausia, lyriškiausia, savotiškai kovinga buvo kunigo Jono Mačiulio-Maironio lietuvių kalba rašyta poezija. 1895 m. išleistos Maironio knygos „Pavasario balsai“ ir „Jaunoji Lietuva“, jo eileraščiai virto liaudies dainomis. Tautinę savimonę žadino V. Kudirkos poezija ir satyriniai, caro valdininkus taikliai pašiepiantys apsakymai, iš smulkiųjų bajorų kilusios rašytojos Julijos Žymantienės-Žemaitės sodri realistinė sociali proza. Nelegalioje lietuvių spaudoje spausdinta kitų tautų, pirmiausia kaimynų grožinė kūryba, ypač XIX a. pirmosios pusės lenkiškai rašiusių Lietuvos patriotų kūriniai.

1897 m. surašymo duomenimis, gyventojų skaičius maždaug dabartinės Lietuvos ribose (be Klaipėdos krašto) siekė apie 2,7 mln. Apie 1,6 mln. (58 proc.) jų buvo etniniai lietuviai (prie lietuvių save priskyrė ir apie 28 proc. bajorų – tuomet bajorai sudarė 5,3 proc. visų krašto gyventojų), 13 proc. – žydai, 10 proc. – lenkai, 15 proc. – baltarusiai, rusai ir ukrainiečiai kartu sudėjus. Miestuose gyveno apie 13 proc. krašto gyventojų. Tarp miestų gyventojų didžiausia tautinė grupė buvo žydai – apie 42 proc., toliau éjo lenkai – apie 24 proc., lietuviai – apie 8 proc. Nors pastebimas lietuvių veržimasis į prekybą, verslą, gamybą, atskirose srityse pasiekimai dar nedideli – lietuvių pirklių būta tik 14, o žydų – 3 853... Vilnius tuo metu turėjo 155 tūkst. gyventojų (prieš Pirmąjį pasaulinį karą jau 200 tūkst.), Kaunas – daugiau kaip 70 tūkst. gyventojų.

Absoliučią tautos daugumą sudarė valstiečiai, apie 26 000 lietuvių dirbo pramonės įmonėse ir vertėsi amatais, inteligenčiai santykinais priklausė apie 5 000 lietuvių: kunigai, mokytojai, gydytojai, tarnautojai, bajorai – štai lietuvių šviesuomenės dalis, kuri tiesė kelią lietuvių virtimui modernia tauta. Ekonominio augimo raidą skatino XIX a. viduryje pradėjusios veikti pirmosios telegrafo linijos, Nemune pradėta garlaivijų navigacija. Septintajį-aštuntajį dešimtmetį Lietuvą perkerta geležinkelis Peterburgas–Varšuva (vėliau nutiesiama atšaka per Kauną į Karaliaučių (Kenigsbergą), linija Liepoja–Romnai. Devintajame dešimtmetyje nutiesiamos pirmosios telefono linijos, XX a. pradžioje pasirodo ir pirmieji automobiliai. Tūkstančiai lietuvių važiavo uždarbiauti į Rygą, Peterburgą, Odesą, bet masiškiausia ekonominė emigracija nuo 1868 m. vyko į JAV. 1910 m. JAV (Pensilvaniijoje, Čikagoje, Niujorke) gyveno 207 tūkst. lietuvių, kurie laisvi ir nevaržomi kûrė savo spaudą, draugijas ir organizacijas.

jas, atspindėjusias socialistines ir krikščionių demokratų idėjas (pirmasis vietas lietuviškas laikraštis JAV išėjo 1879 m.), plėtojosi meno saviveikla, buvo kuriami chorai, JAV lietuviai finansiškai rėmė Lietuvos kultūrinį gyvenimą, rengė politines akcijas, atkreipdami dėmesį į tautinius suvaržymus Rusijos imperijoje.

Amžiaus pabaigoje sorbų kilmės vokiečių politikas, mokslinkas, poliglotas Georgas (liet. Jurgis) Zauerveinas (Georg Sauerwein), kovojo už lietuvių kalbą Rytų Prūsijoje, parašė Mažosios Lietuvos himną, kuriame buvo eilutės: „Lietuviais esame mes gimę / Lietuviais norime ir būt/ Tą garbę gavome užgimę/ Jai ir neturim leist pražūt“ – jis bemat išpopuliarėjo ir Didžiojoje Lietuvoje, tad lietuviai abipus Nemuno giedojo jį jau tvirtai tikėdami, kad tikrai nebepražus.

Kitokia Lietuva siekia autonomijos

XX a. pradžioje etninių lietuvių tautinis sajūdis, nelegaliu plėtotadas kultūrinę veiklą, pasiekė reikšmingų laimėjimų. Lietuvių kalba plėtojama kultūra ne pavieniais kūriniais, o visuma beveik pasiekė aukštosios kultūros slenkstę. Ji jau tenkino minimalius civilizuotos tautos kultūrinius poreikius. Susiformavo palyginti gausi daugelyje mokslo, meno, švietimo sričių dirbanti inteligenčija. Susibūrė visuomeniniai pagrindais veikianti lietuvių politikų grupė, kūrėsi europietiško tipo politinės partijos. Raštyjoje įsitvirtino bendrinė literatūrinė kalba. Net rusų spaudoje konstatuota, kad lietuvių judėjimas pagal jėgą yra trečias imperijoje (po lenkų ir žydų).

Du įvykiai turėjo nemažą įtaką lietuvių tautinio sąmoningumo formavimuisi. 1893 m. po visą Europą nuskambėjo Kražių įvykiai – raiti kazokai šтурmavo Kražių bažnyčią, kurią nuo uždarymo gynė susirinkę miestelio gyventojai. Buvo sužeistų ir užmuštų, išprievertautų moterų – liaudis tuos įvykius pavadino „Kražių skerdynémis“. Brutalus rusų valdžios elgesys sukėlė ir blaiviau mąstančių rusų visuomenės sluoksnių pasipiktinimą, protestavo Vatikanas. Teisiamu už pasipriešinimą valdžios nurodymams kražiečių stojo ginti garsūs advokatai, todėl bausmės nebuvo griežtos. Pirmą kartą lietuviai prisistatė 1900 m. Paryžiaus pasaulinėje parodoje. Jos etnografiniame skyriuje Lietuvos lietuviai, kartu su tautiečiais iš Mažosios Lietuvos ir ypač padedami JAV lietuvių, paruošė ekspoziciją, kurioje išdėliojo lietuvių tautinių drabužių, žemės ūkio padargų, kitų daiktų, o svarbiausia – slapta Prūsijoje leidžiamos lietuvių spaudos

pavyzdžių. Taip pasauliui buvo pasiusta žinia, kad caro valdžia draudžia spaudą lietuvių – lotynų abécèle ir kad yra tokia šalis – Lietuva.

Lietvių tautinis atgimimas, laikęs savo priešu caro režimą, netrukus atrado dar vieną – lenkų polonizatorius. Jau ne vienos šeimos kalbėjimas lietuviškai viešai, pamaldų lietuvių kalba reikalavimai bažnyčiose kėlė lenkiškai kalbančiųjų opoziciją. Dvarininkai, gindamiesi nuo „litvomanijos“, vis labiau tolo nuo lietuviškai kalbančių kaimo gyventojų, o tautiškai nesusipratę kunigai jau rimtai kirtosi su lietuvių aspiracijomis. 1902 m. kun. Adomas Jakštas-Dambrauskas išleido lenkiškai knygelę, kurioje išdėstė jaunosis lietuvių kartos siekius ir programą, pageidaudamas, kad ir jaunoji Lietuvos bajorų karta aiškiai pasisakytu, kas ji – lietuviai ar lenkai. Lietuvos bajorų prašyta, kad būtų susipratę ir neveidmainiški lietuviai, kad lietuviškai kalbėtų, melstūsi, mylėtų savo kraštą, jam dirbtų, būtų jo vada, rūpintusi liaudies švietimu ir gerove, kad jaunieji bajorai būtų Lietuvos žemės druska. Pasiūlymo bendradarbiauti su bajorais Vilniaus lenkai atsisakė dr. T. Čarkovskio (T. Czarkowski) brošiūra „Przenigdy“ („Niekados“), kuri lenkų ir lietuvių santykius pablogino. Daugelis bajorų apskritai nesuprato lietuvių siekių, o bendradarbiavimą su jais laikė negarbe.

Brėstant revoliucijai visoje Rusijoje caro valdžiai teko daryti nuolaidų. Didžiausia lietuvių sajūdžio pergale ligi šiol laikomas 1904 m. pavasarį atšauktas lietuvių spaudos lotyniškuoju raidynu draudimas, jį panaikinus greitai atsirado ir legaliai pačiame krašte leidžiama lietuvių spauda.

1905 m. pradžioje Rusijos sostinėje prasidėjusi pirmoji socialinė demokratinė revoliucija netruko pasiekti ir Lietuvos miestus. Vyko streikai, demonstracijos, mitingai. Jų organizatoriai daugiausia buvo Rusijos, taip pat lenkų socialistinių partijų vietas skyriai. Lietuvos socialdemokratų partija ėmėsi agitacijos mažesniuose miesteliuose ir kaime. Pavasarį ir vasarą masiškai kūrėsi įvairios profesinės organizacijos, dažniausiai tautiniu principu. Rudenį prasidėjo sajūdis Lietuvos kaime, iš valsčių buvo išvaryti valdžios paskirti raštininkai, pradžios mokyklose mokytojai rusai keičiami lietuviams.

Po to, kai 1905 m. spalio pabaigoje caras Nikolajus II, išsigandęs vis kylančios revoliucijos bangos visoje Rusijoje, išleido manifestą, kuriame pažadėjo pripažinti pagrindines demokratines laisves ir organizuoti Valstybės Dūmos – parlamento – rinkimus, lietuvių veikėjai sumanė Vilniuje legaliai sušaukti didelį lietuvių iš visų Lietuvos vietovių suvažiavimą. Su manymo iniciatorius buvo iš emigracijos Bulgarijoje sugrįžęs J. Basanavičius. Gavus valdžios sutikimą, suvažiavimas, vėliau pavadintas Didžiuoju

Vilniaus Seimu, vyko Vilniuje, Miesto salėje, gruodžio 4–5 dienomis. Iš jį susirinko apie 2 000 delegatų iš bemaž visų etnografinės Lietuvos vietovių, atstovaujančių visiems visuomenės sluoksniams, visoms politinėms srovėms ir tendencijoms, atvyko net iš tolimesnių Baltarusijos valsčių, dalyvavo ir lenkakalbės dvarininkijos atstovai, Lenkų socialistų partijos Lietuvoje delegatai. Kulminacinis suvažiavimo įvykis buvo rezoliucijos dėl politinės autonomijos Lietuvai suteikimo priėmimas. Joje reikalauta suteikti Lietuvai autonomiją, leisti turėti visuotinio balsavimo būdu renkamą Seimą Vilniuje. Teritorija, kurioje ši autonomija veiktų, apibrėžta kaip etnografinės lietuvių žemės, išskaitant Lenkijos karalystei priklausiųsią Užnemunę, arba Suvalkiją, ir tos žemės, kurios prie Vilniaus linksta.

Kitose rezoliucijose žmonės raginti nemokėti valdžiai mokesčių, neiti į kariuomenę, imtis organizuoti lokalinę savivaldą – tai paskatino Lietuvos kaimus ir miestelius visiškai perimti į savo rankas valsčių savivaldybes. Žiemą Lietuvos kaimas daug kur buvo perejės į vietos žmonių rankas. Tačiau, slūgstant revoliucijos bangai, caro valdžia 1906 m. pavasarį kazokų ir kariuomenės pastangomis savo kiek pakoreguotą tvarką atkūrė. Žinoma, Peterburge niekas rimtai nesvarstė rezoliucijos dėl politinės autonomijos Lietuvai suteikimo.

Lietuva po 1905-ųjų – kultūrinė kova

Nors po revoliucijos Rusijoje atsirado atstovaujamosios, tiesa, ne demokratiškai renkamos, valdžios institucija – dvejų rūmų – Valstybės Tarybos ir Valstybės Dūmos – parlamentas, su kuriuo caras dalijosi įstatymų leidyba, visa vykdomoji valdžia ir konstitucinių įstatymų leidimas liko caro rankose. Rinkimuose į Dūmą lietuviai, susiblokavę su žydais prieš dvarininkus ir lenkakalbius, išrinko pirmuosius savo parlamentarus, daugiausia socialdemokratus. Nepasikeitė ir vietinio valdymo modelis. Lietuvoje taip ir nebuvo įsteigtos ši modelių papildančios vietas savivaldos institucijos, vadinamosios zemstvos, veikusios Rusijoje nuo 1864 m. Svarstant Valstybės Dūmoje Lenkijos politinės autonomijos klausimą lietuvių veikėjai išsakė mintį, kad tokiu atveju nuo karalystės reikėtų atskirti jos lietuviškąją dalį, t. y. Lietuvos Užnemunę, kuri dabar dažniausiai buvo vadinama Suvalkija (mat didžioji jos dalis priklausė Sualkų gubernijai). Tačiau Lenkijos karalystės autonomijai Dūma nepritari.

Caro valdžia buvusias LDK teritorijas tebevadino Šiaurės Vakarų kraštų, taigi traktavo kaip organišką „tikrosios“ Rusijos dalį. O tai reiškė, kad

lenkai, lietuviai, žybai buvo laikomi tik šio krašto tautinėmis mažumomis, kurioms leista plėtoti savo kultūrinę veiklą, jei ji caro administracijos požiūriu nėra pavojinga imperijos interesams. Valdinė švietimo sistema tebebuvo rusiška, nors į valdžios mokyklas, taip pat vidurines, kaip dalykas (vidurinėse kaip neprivalomas) įsileistos ir lietuvių bei lenkų kalbos. Lietuviam ir lenkams jau nedrausta dirbtai mokytojais šiose mokyklose. Be to, mokyklas leista steigti ir privatiems asmenims bei visuomeninėms organizacijoms, jose galėjo būti mokoma ir lietuvių, taip pat lenkų kalba. Daugiausia – apie 70 – tokią pradžios mokyklų, kuriose dėstoma lietuvių kalba, įsteigė katalikiškos draugijos. Užnemunėje veikė ir privati moterų gimnazija dėstomaja lietuvių kalba. Kaime ir toliau vaikus mokyta skaityti, rašyti ir skaičiuoti grupelėmis namuose – to valdžia nebedraudė.

Po revoliucijos, nelikus galimybėi siekti Lietuvos politinės autonomijos, lietuvių, beje, kaip ir lenkų veikėjai daugiausia dėmesio skyrė kultūrinei veiklai platesniuose visuomenės sluoksniuose, politiškai orientuotuose į savią valstybingumo viziją. Tikėtasi, kad anksčiau ar vėliau gali susidaryti sąlygos konkrečiai politinei kovai dėl tos vizijos realizavimo, o tai sieta arba su nauja revoliucija Rusijoje, arba su karu Europoje.

Propagandos lygmeniu vyko konkurencinė kova tarp skirtinges ideo-loginės pakraipos politinių grupuočių (neretai pasivadinusių partijomis), veikusiu atskirai lietuvių ir lenkų bendruomenių vardu, kurios daugiau ar mažiau laikėsi atitinkamai arba lietuvių, arba lenkų etnolingvistinio nacionalizmo pozicijų ir *a priori* kitos pusės siekius laikė priešškais ir iš esmės neteisėtais. Tokia pozicija nesivadovavo tik krašte neįtakingos radikalų karių, į komunistinę revoliuciją ir vadinanąjį proletarinį internacinalizmą besiorientavusios, nelegaliai veikusios organizacijos, vienas kitas intelektualas, taip pat negausi LDK valstybingumo idėjos mylėtojų, vadinamoji „kraštiečių“ (lenkiškai „krajovcų“) demokratų srovė. Ji propagavo autonominės Lietuvos, buvusios LDK ribose, idėją, kaip daugiakultūrį lietuvių, lenkų, baltarusių, tam tikra prasme ir žydi valstybinį darinį, kuriame pirmujų trijų tautų kalbos turėtų valstybinį statusą. Jei šis darinys taptu nepriklausoma valstybė, ji galėtų konfederacijos arba lygiateisės federacijos ryšiais susisiesti su Lenkija. Lietuviam krajovcų atrodė lenkai, o lenkų nacionalistams – „netikri“ arba „visiškai neteisingai“ mąstantys lenkai. To meto aplinkybėmis krajovcų nuostata buvo sunkiai igyvendinama dėl abipusių fobijų.

Iš lietuvių grupuočių stipriausias pozicijas įgijo krikščionys demokratai, daugiausia katalikų dvasininkai, apsisprendę pritarti etninių lietuvių tautiniams sajūdžiui, galėjė veikti per Bažnyčią, jos globojanamas kultūros ir švie-

timi organizacijas, gausią spaudą. Daugiausia dėmesio jie skyrė katalikišką doktriną atitinkančiai lietuvių kultūrinei ir visuomeninei veiklai. Kartu su būsimų tautininkų, susispietusiu apie „Vilties“ žurnalą, redaguojamą Antano Smetonos, grupuote kovojo už lietuvių kalbos teises Vilniaus vyskupijos bažnyčiose, neretai ta kova virsavo lenkų ir lietuvių mušlynėmis. Vyskupijoje dominavo lenkų krikščionys demokratai, veikę vadovaudamiesi lenkų nacionalizmo doktrina, matę Lenkijos valstybę kuo platesnėje buvusios LLV teritorijoje, rūpinėsi lenkiškojo patriotizmo ir lenkų kalbos pozicijų stiprinimu. Krikščionims demokratams padėjo tai, kad jie demonstravo lojalumą caro valdžiai, ir jų veiklai caro administracija didesnių kliūčių nestatė.

Bene rimčiausias krikščionių demokratų konkurentas etninių lietuvių tautiniame sajūdyje buvo liberali Lietuvos demokratų partija, susikūrusi 1902 m. „Varpa“ leidusios organizacijos pagrindu. Šie intelektualai propagavo Bažnyčios atskyrimo nuo valstybės principą. Lietuvos demokratų programinis idealas – neprilausoma demokratinė Lietuvos Respublika lietuvių istorinių etnografinių žemių ribose, „su teisingu turto paskirstymu“ ir federacijos ryšiais susijusi su gretimomis demokratinėmis valstybėmis. Demokratai leido ir nelegalią spaudą, bendradarbiavo su Lietuvos socialdemokratais, per masonų ložes mégino kalbėtis dėl būsimo valstybingumo perspektyvų ir su toms ložėms priklausiusiais lenkų visuomenės veikėjais, tačiau bendros kalbos nerado.

LSDP, būdama seniausia su bendriausiais lietuvių tautinio sajūdžio idealais susisiejusi partija, po revoliucijos įgytą populiarumą visuomenėje prarado, patyrė ir didžiausias caro valdžios represijas. Socialdemokratai remė Lietuvos neprilausomybės idėją, pasisakė už socialines reformas, lietuvių ir lenkų kalbų lygybę Lietuvoje.

Lietuvos teritorijoje taip pat veikė daug visuomeninių ir kultūrinių organizacijų, beveik visų lenkų (Lenkijos) politinių partijų padaliniai. Labiausiai savo veiklą čia buvo išplėtoję lenkų tautiniai demokratai, kurių lyderis visų lenkų žemių mastu Romanas Dmovskis (Roman Dmowski) vadovavosi lenkų organinio nacionalizmo doktrina. Etniniams lietuviams jų įsivaizduojamoje Lenkijos valstybėje (arba autonominėje Lenkijoje Rusijos sudėtyje) buvo numatytas etninės kultūrinės mažumos statusas. Nedaug nuo jų skyrėsi lenkų krikščionių demokratų pozicija. Kitokio požiūrio į Lietuvos perspektyvas laikėsi iš etninės Lietuvos kilusio Juzefo Pilsudskio (Józef Piłsudski) vadovaujama Lenkų socialistų partija. J. Pilsudskio šalininkai buvo ryžtingos kovos pirmiausia prieš Rusiją šalininkai, nevengė ir teroristinių veiksmų. Pats J. Pilsudskis – buvusios

Lietuvių mokslo draugijos suvažiavimo dalyviai Vilniuje 1912 m.

Pirma eilėje iš kairės sėdi: kalbininkas Jonas Jablonskis, rašytoja Julija Žymantienė-Žemaitė, Petras Kriauciūnas, dr. Jonas Basanavičius, Liudvika Didžiulienė-Žmona ir kt. (A. Jurašaičio nuotrauka)

Dvilypės Lenkijos ir Lietuvos valstybės atkūrimo šalininkas, tą dvilypumą dabar įsivaizdavęs lyg ir kaip federaciją, o pačią Lietuvą tarsi padalytą į tris dalis – vakarinę etniškai lietuvišką, vidurinę su Vilniumi ir Gardinu, kaip lenkakalbę, ir rytinę su Minsku, kur būtų vienos ir baltarusių kalbai. Žinoma, visoje toje trilypėje Lietuvoje lenkų kalba turėtų oficialų statusą. J. Pilsudskis nebuvo kalbinio lenkinimo šalininkas, bet nerimtais žiūrėjo ir į lietuvių pretenzijas kurti nepriklasomą Lietuvą lietuvių istorinėje erdvėje, juolab kad daugelyje tos erdvės pakraščių (kur ir buvo jo gimtinė) lietuvių kalba buvo beprarandanti savo pozicijas. Be to, etnografinės Lietuvos miestuose didžiausia tautinė grupė buvo žydai, o gatvėse po 1905 m. lenkų kalba nustūmė rusų kalbą į antrają vietą.

Lygia greta Lietuvoje veikė ir lenkų bei lietuvių kultūrinės organizacijos. Kadangi universiteto Vilniuje atkurti nepavyko (nors tokios pastangos 1905 m. dėtos, beje, solidariai lietuvių ir lenkų intelektualų, susitarus, kad Jame būtų dėstoma bent trimis kalbomis), iškurtos Lietuvių mokslo draugija, plėtojusi etninių lietuvių tautinį sąjūdį, ir Vilniaus mokslo bičiulių draugija, telkusi lenkiškai kalbančiuosius. Lietuvių mokslo draugijos iniciatorius ir

pirmininkas buvo J. Basanavičius, jau šiuo laikotarpiu lietuvių visuomenės laikytas tautos patriarchu. Abi draugijos daug dėmesio skyrė praeičiai, LDK paveldui, bet Lietuvių draugija ypač orientavosi į lietuvių kalbos ir etninės kultūros tyrimus, mokyklinių vadovelių lietuvių mokykloms rengimą. Abi draugijos leido mokslinius tēstiņius leidinius. Beje, abi jos buvo viena kitos kolektyviniai nariai.

Dailės ir vaizduojamojo meno bei architektūros srityje taip pat pastebėtas draugijų paralelizmas. Lietuviai pirmieji Vilniuje įkūrė Lietuvių dailės draugiją, pra-dėjo rengti viešas dailės parodas, bet netrukus tie vietiniai dailininkai, kurie nenorėjo tapatintis su etninių lietuvių tautinio sajūdžio tikslais, įkūrė atskirą Vilniaus dailės draugiją. Kai kas nelengvai apsispręsdavo, kuriai draugijai priklausyti, nors nebuvo draudžiamą priklausyti ir abiem tuo pat metu. Kurį laiką taip elgėsi Mikalojus Konstantinas Čiurlionis (1875–1911), beje, plačiausiai šiuo metu pasaulyje žinomas lietuvių dailininkas ir kompozitorius, muziką ir dailę studijavęs Varšuvoje ir Leipcige. Iš etniškai lietuviškos aplinkos kilęs, bet iki to laikotarpio lietuviškai gerai nemokėjęs, M. K. Čiurlionis pasirinko lietuvius.

Lietuvių literatūra per ši laikotarpį pakilo į naujas aukštumas, lietuvių kalba parašyti kūriniai tenkino ir intelektualiai išlavintą protą, gerą meninį skonį. Etninės lietuviybės pagrindu gimstančiai nacijai vyskupo Antano Baranausko formuluočių tikslai atrodė pasiekiami, ypač jei atsirastų valstybė, kuri juos laikytų ir savo kultūros politikos dalimi. Savo valstybingumo planuose lenkai numatė lietuviams tik tautinės mažumos statusą. Tarsi „atsidėkodami“ už tai lietuviai savo vizijų Lietuvos valstybėje lenkiškai kalbantiesiems taip pat numatė tik tautinės mažumos statusą. Dialogas komplikavosi. 1914 m. pradžioje dar niekas nemastė, kad po kelerių metų teks imtis praktinės veiklos svajonėms įgyvendinti, kad netrukus reikės rinktis ne draugijas pagal kalbą, o Lenkijos arba Lietuvos piliečio pasą.

Mikalojus Konstantinas Čiurlionis.
F. Fleury nuotrauka, 1908 m.

LIETUVOS VALSTYBĖS ATKŪRIMAS

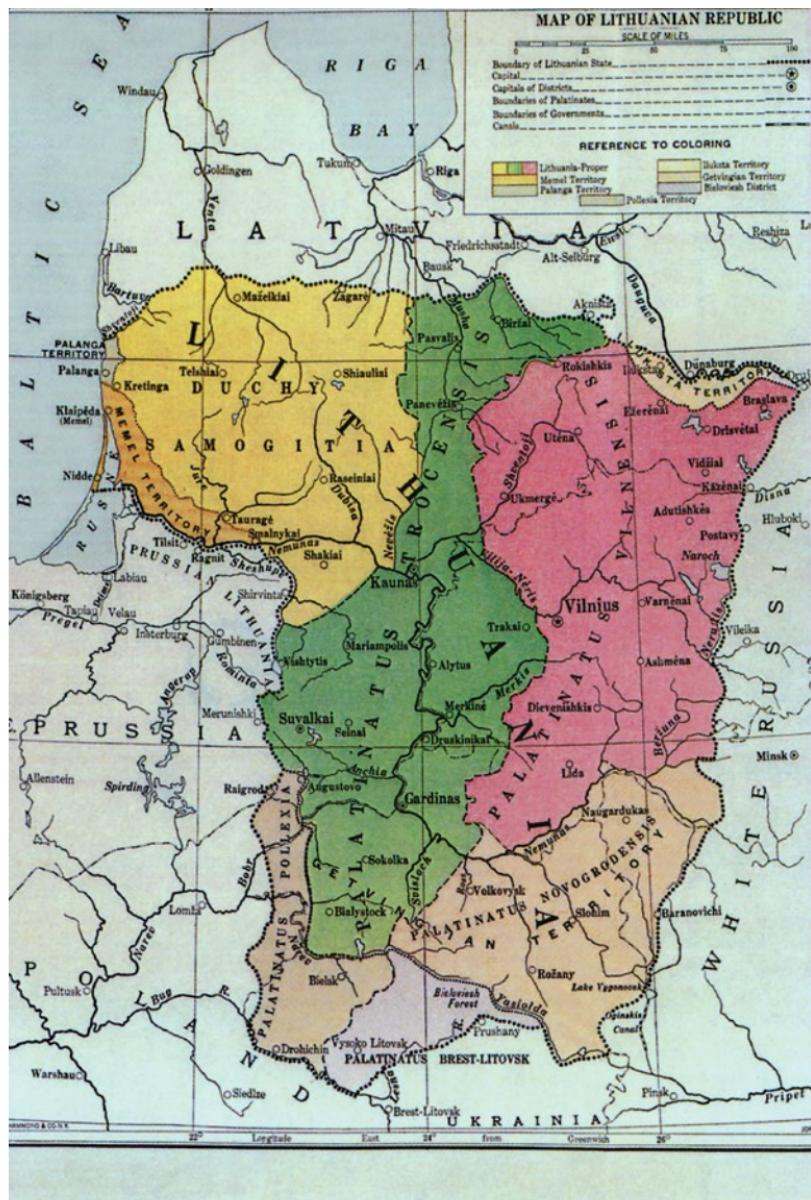
„Iš visų Europos kalbų lietuvių kalba turi didžiausią skaičių maloninių ir mažybinių žodžių, daugiau, negu ispanų ar italų kalbos, netgi rusų, ir jie gali būti dauginami be galio, pridedant juos prie veiksmažodžių ir prieveiksmių, lygiai kaip prie būdvardžių ir daiktavardžių. Jeigu tautos vertė, imant visą žmoniją, būtų matuojama kalbos grožiu, tai lietuvių tauta turėtų užimti pirmą vietą tarp Europos tautų“

BENJAMIN W. DWIGHT

Iš jo „Modern Philology“ („Modernoji filologija“)

Xa. pradžioje apie lietuvių tautos egzistenciją gerai žinojo tik žymūs to meto lingvistai, keldami lietuvių kalbos savitumą, jos išsaugotas archajines indoeuropiečių kalbos formas ir vertingumą lyginamajai kalbotyrai. Lietuvių tautinio judėjimo iškilimą dalis lenkų laikė Rusijos carizmo politikos projektu, gimusiu tik tam, kad skaldytų ir silpnintų lenkų jėgą, o vėliau Lietuvos valstybės atkūrimą laikys tik Vokietijos intriga. Pasauliniame kare prasibrėžus nepriklausomybės galimybėms, savarankiškumo siekiantiems lietuviams greitai iškilo dilema – kokios Lietuvos – artimos LDK, daugiakalbės – ar mažesnės, lietuviškai kalbančios valstybės, kaip aukščiausios dvasinės palaimos, jie turi siekti, kaip elgtis su LDK ir Abiejų Tautų Respublikos planais ir kaip sukonstruoti *modus vivendi* su lenkais, kurie lietuvių suverenumo siekių nesuprato ir nepripažino.

XX a. Lietuva bandys keltis kaip naujai sukurta valstybė, turinti istorinių sąsajų su LDK, kurios jai nedavė jokių kreditų, tad apsispresta atkurti valstybę etnografiniu principu – lietuviškai kalbančią Lietuvą. Kaip ir kaimynė Lenkija, daugelis kitų Europos šalių tais laikais, Lietuva susidarė kaip moderni vienos tautos tautinė valstybė ir visiškai neaišku, kaip ji būtų atrodžiusi, jei būtų atsikūrusi pagal istorinės valstybės tradiciją, istorinėse sienose, kad ir 1795 m. valstybės modelis brėžesi nepaprastai sunkiai dėl vienos priežasties – istorinės, nes „Lithuania Propria“ (tikrosios Lietuvos) sienos nebesutapo su etnografinėmis, o absorbuoti Rytuose jau tik baltarusiškai ir lenkiškai kalbančius gyventojus neatrodė įmanoma misija.

Teritorija, apie kurią lietuvių svajota: „Lituania Propria“ (žemėlapis iš Jono Žilius knygos „The Boundaries of Lithuania“ (Paryžius, 1920))

KOVA DĖL NEPRIKLAUSOMYBĖS

Lietuvos planai: nuo autonomijos iki nepriklausomybės

Naują impulsą savo veiklai Europos šalių tautiniai sąjūdžiai gavo 1914 m. birželio 28 d. Sarajeve nugriaujėdėjus šūviams į Austrijos-Vengrijos erchercogą Pranciškų Ferdinandą (Franz Ferdinand), kai dvi didelės koalicijos perėjo į karą prieš trilypę Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir Rusijos imperijos Antantę. Vos tik Rusijai iškėlus trijų imperijų pasidalytų lenkų klausimo sprendimą, lietuviai krūptelėjo – negi lenkams priklausys Suvalkų gubernijos lietuviai? Kai 1914 m. liepą Vilniuje J. Basanavičius, Stasys Šilingas ir Donatas Malinauskas suraše vadinamąją Gintarinę deklaraciją, kuri rugpjūčio 4 dieną buvo paskelbta Rusijos Dūmoje (karą laimėjus lietuviai trokšta sujungti abi Lietuvas, esančias apie Nemuną – Didžiąją ir Mažąją (Rytų Prūsiją), kad tokia Lietuva norėtų gauti autonomiją Rusijos tautų šeimoje), rusai nutylėjo. Vokiečiai atsiliepė rugpjūčio 1-ają – Prūsijos Landtage parlamentaras lietuvis Vilius (Vilhelmas) Gaigalaitis lietuvių vardu pareiškė, kad tikimasi Didžiosios Lietuvos prijungimo prie Vokietijos... Idėja skynėsi kelią ne tik Europoje – rugsėjį Lietuvos autonomijai pritarė lietuvių katalikų seimas Čikagoje (JAV). Dabar jau koordinuotoje akcijoje dalis lietuvių veikėjų deklaravo etnopolitinį lietuvių atskirumą ir kėlė Lietuvos statuso klausimą, Mažosios Lietuvos koziriu bandydami jį internacionalizuoti.

Kitas valstybės modeliavimo etapas prasidėjo, kai, karą veiksmams nusiaubus Lietuvos žemes, ji pateko į Vokietijos okupaciją – 1915 m. pavasarį vokiečiai be mūšio paėmė strategiskai svarbią Kauno tvirtovę, o rugsėjo 15-ają įžengė į Vilnių – taip senoji Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorija, per padalijimus tekusi Rusijai, atsidūrė Vokietijos ir Austrijos kariuomenių kontroliuojamoje zonoje. Toje teritorijoje gyveno lenkai, lietuviai, latviai ir baltarusiai. Dar nesugaudė kur pateko, vokiečiai Vilniuje išplatino atsišaukimą, kuriame Vilnius buvo pavadintas „gražiausiu Lenkijos karalystės perlu“, tačiau, lietuviams užprotestavus, tuos atsišaukimus nudraskė. Vos už pusmečio vokiečiai jau gerai žinojo kur esą.

Vokietijos kancleris Teobaldas fon Betmanas Holvegas (Theobald von Bethmann Hollweg) 1916 m. balandį Vokietijos reichstage pareiškė, kad Vokietija negrąžins Rusijai žmonių, gyvenančių nuo Baltijos jūros iki Vo-

luinės pelkių – nesvarbu, ar jie būtų lenkai, lietuviai, vokiečiai ar latviai. Besibrežiantys naujos konsteliacijos kontūrai kėlė lietuvių susidomėjimą, o kariaujančių pusią rezoliucijos lenkų klausimu suteikė galimybę pradėti per Vokietiją kelti ir Lietuvos klausimą. Vokiečiai Lietuvą laikė Rusijos okupuota teritorija, tad, 1915 m. frontui stabilizavusis, sudarė karinę administraciją ir pavadino ją Oberostu (nuo *Oberbefehlshaber Ost* – Vyriausioji Rytų kariuomenės vadovybė). Jai formaliai vadovavo generolai Paulius fon Hindenburgas (Paul von Hindenburg) ir Ėrichas Liudendorfas (Erich Ludendorff) ir naudojo visus krašto išteklius Vokietijos kariuomenės reikalams. Padalijus kraštą į apskritis, kurių ribos buvo dažnai kaitaliojamos, 1916 m. birželį Lietuvos apskritis (su centru Kau- ne) suvienyta su Vilniaus apskritimi, o 1918 m. įsteigta Lietuvos karinė valdyba (*Militäerverwaltung Litauen*). Nuostabiausia tai, kad žemėlapyje į pietus nutūsusi Oberosto teritorija forma kone sutapo su 1793–1795 m. LDK ribomis, kai, anot A. Smetonos, „ji liovėsi būti valstybe“.

Daliai lietuvių inteligenčiai pasitraukus į Peterburgą, likę Vilniuje ir Kaune suvokė, kad Vokietija planuoja aneksuoti okupuotas teritorijas, jas kolonizuoti ir germanizuoti. Vélesnéje karo stadijoje tie planai gravitavo į gudresnius bandymus sudaryti formaliai nepriklausomos valstybės, kuri iš tikrujų būtų priklausoma nuo Vokietijos, vietas administraciją, tačiau tada Oberostui prireiks ir lietuvių balso. Pliuralistinė lietuvių politinė vi- suma, pasiskirsčiusi į partijas ir socialinius judėjimus, sąlyginai apibūdin- tina dvikryptę: radikalią sudarė socialdemokratai ir demokratų partija, o konservatyviajų – tautininkai ir krikščionys demokratai. Tai nebuvo monolitinės stovyklos, nes rasdavosi įvairių tranzitinių grupelių ir iš kitų politinių elementų.

Abi tos grupuotės pritarė tautų apsisprendimo principui ir Lietuvos valstybingumo istorinei tradicijai, o jų teritorinės aspiracijos panėšėjo kaip broliai dyyniai – istoriškai etninės lietuvių žemės Vilniaus, Kauno, Suvalkų ir Gardino gubernijoje, dalis Kuršo. Kadangi Lenkijos ir Lietuvos bendros valstybės pasekmės išliko, lenkiškai kalbantiems lietuviams vis labiau linkstant į lenkų kultūrinę orbitą ir Lenkijos valstybingumo idėją, nesiruošiant konvertuotis į lietuviybę, kristalizavosi Lietuvos ne- priklausomybės siekis etnografiniu pagrindu. Lietuviakalbės Lietuvos kūrėjai lenkiškai kalbantiesiems nesiūlė jokių papildomų privilegijų, o tik teisę likti tautine mažuma, nes dauguma lietuvių vargiai būtų pritarę dvarininkų privilegijoms. Nors kai kurie dvarininkai „senlietuviai“ parėmė lietuvių aspiracijas, dauguma dėjo viltis į Lenkiją – J. Pilsudskis, pokario

Lenkijos vadovas, buvo kilęs iš Lietuvos dvarininkų ir vadino save lietuviu, dvarininkas Gabrielis Narutovičius (Gabriel Narutowicz) tapo Lenkijos prezidentu, o jo brolis Stanislovas Narutavičius – vienu iš Lietuvos nepriklausomybės kūrėjų, Lietuvos Tarybos nariu.

Ilga diskusija dėl Lietuvos ateities, politinių kompromisų su lenkais paieška buvo bevaise. O Oberosto karinis kolonijinis režimas plėsė valstiečius, – nusavindavo maistą, apkrovė dideliais mokesčiais ir prievolėmis, pramonės įmones išvežė į Vokietiją, o mokyklose pradėjo germanizaciją (lietuviai įsteigė apie tūkstantį mokyklų ir mokytojų kursų, tačiau kariškiai įvedė privalomą vokiečių kalbos mokymą, jų paskirti mokytojais vokiečiai liuteronai soldafoniškai ir primityvokai mokė šlovinti kaizerį). Judėjimas tarp apskričių buvo suvaržytas, pašto korespondencija lietuviškai uždrausta, lietuviškai leistas vienintelis cenzūruojamas laikraštis „Dabartis“. Tokią politiką kritikuojančius atsišaukimų autorius vokiečiai arestuodavo, mokytojus deportuodavo, dėl to lietuviai skundėsi Berlynui.

Per karą daugeliui gyventojų likus be namų ir lėšų, atsiradus minioms padegėlių ir benamių, susikûrė draugija nuo karo nukentėjusiesiems šelpsti. Jos vadovas A. Smetona, siekdamas kompromiso, į jos veiklą įtraukė kairės ir liberalų lyderius. Visuomeninė veikla, domėjimasis karo eiga ir pokario sutvarkymo reikalais Vilniuje subûrė lietuvius į politikos centrą, nusivylusį tuo, jog nei Rusija, nei Vokietija nežada Lietuvai net autonomijos. Lietuviai kûrė ateities planus nuo Lietuvos autonomijos iki LDK atkūrimo, netgi iki senosios Lenkijos ir Lietuvos Valstybės – Abiejų Tautų Respublikos restauracijos, tačiau tokia turėjo esminį trūkumą – negarantavo Lietuvos nepriklausomybės. Kadangi lietuvių lyderiai privalėjo konformistiškai sietis su Vokietijos interesais, tai provokavo konfliktą ne tik su lenkais, bet ir tarp pačių lietuvių. Kai 1916 m. birželį Lozanos pavergtujų tautų kongrese lietuviai pirmąkart išsakė tikslą paskelbtį savo šalies nepriklausomybę, karinė vokiečių valdžia neleido daug spekuliuoti šia tema. Apie Lietuvos nepriklausomybę ji prabilo tik karo pabaigoje, tačiau nepalaikė Lietuvos ir Lenkijos unijos schemą, kaitaliojo žemių ribas, mažino lenkų skaičių ir įtaką Oberosto teritorijoje lietuvių ir baltarusių naudai. Bandydami įgyti joje kuo daugiau įtakos, lietuviai blogino santykius su lenkais.

Vokietijai ir Austrijai paskelbus siekį atkurti Lenkijos valstybę, lietuvių atstovai ėmė kelti Lietuvos klausimą. Vokiečiams modernizuojant anekcijos ir prisijungimo planus, prieikus tam ir okupuotų lietuvių balso, 1917 m. vasarą lietuviams leista surengti konferenciją Vilniuje. Jos orga-

Lietuvių konferencijos Vilniuje prezidiumas (1917 m. rugsėjis)

nizacinis komitetas (Mykolas Biržiška, Petras Klimas, A. Smetona, kun. Juozas Stankevičius ir Jurgis Šaulys) į konferencijos dalyvių sąrašą atrinko iš kiekvienos apskrities po 5–8 aktyviausių įvairių socialinių ir politinių grupių atstovus. Konferencija, į kurią lenkų dvarininkai nebuvvo pakvieti, nes ji vadinta lietuvių, vyko rugsėjo 18–22 dienomis Vilniaus miesto teatre, atvyko 213 dalyvių, dar 9 buvo kooptuoti. Konferencijoje dominavo kunigai – 66, valstiečiai – 65 ir inteligenčiai – 59.

Konferencijos pagrindinėje rezoliucijoje lietuviai nubrėžė būsimos valstybės modelio kontūrus – „nepriklausoma demokratiškai sutvarkyta valstybė etnografinėmis ribomis su būtinai reikalingomis ekonominiam gyvenimui korektyvomis“, kurios galutinę struktūrą turės nustatyti „susauktas Steigiamasis Lietuvos Seimas Vilniuje, demokratiškai visų jos gyventojų išrinktas“, užtikrintos kultūrinės teisės tautinėms mažumoms. Jeigu Vokietija sutiktų pripažinti Lietuvos valstybę prieš Taikos konferenciją, nustatyti tam tikrus, dar tikslintinus santykius su Vokietija, jeigu tai nekenktų Lietuvos interesams, nes Lietuvos interesai „yra pasvirę ne tiek į rytus /Rusiją/ ir ne tiek į pietus /Lenkiją/, kiek į vakarus /Vokietiją/“. Konferencijoje išrinkta 20 asmenų Lietuvos Taryba (ji pradėjo veikti rugsėjo 24 dieną) kaip vykdomasis Lietuvos žmonių organas, o jos pirmyninku – teisininkas, lietuviškų laikraščių redaktorius A. Smetona, tikintis,

kad jis įveiks prieštaravimus tarp Tarybos radikaliosios ir konservatyviosios dalies. Reali valdžia Tarybai nebuvo suteikta, tad ji ėmėsi sunkaus vaidmens – tarpininkės tarp lietuvių tautos ir Oberosto, stengdamasi pasinaudoti Vokietijoje prasibrėžiančiais skirtumais tarp kaizerio, Užsienio reikalų ministerijos ir Reichstago centro (katalikų) deputatų ir trukdyti Lietuvos aneksijos planus.

Viena iš svarbiausių diskusijos temų – būsimos Lietuvos teritorija. Europos ir JAV lietuvių atstovų Berno konferencijoje 1917 m. lapkričio 2–10 d., kurioje dalyvavo ir visas Lietuvos Tarybos prezidiumas (A. Smetona, Steponas Kairys, J. Šaulys) bei užsienio lietuvių atstovai, pasisakyta už etnografinį teritorijos formavimo principą „Lithuania Propria“ ribose: Kauno ir Suvalkų gubernijos, Balstogės, Gardino, Slanimo ir Valkavisko apskritys, kone visa Vilniaus gubernija (išskyrus stačiatikiškas apskritis), be to, Alūkštos apskritis Kurše iki Dauguvos upės, numatyta reikalauti ir Liepojos uosto (vokiškoji Klaipėda neminėta taktiniai sumetimais). Apskritai teritoriniai Lietuvos projektais keitėsi keičiantis tarptautinei situacijai – niekas negalėjo pasakyti, kokio dydžio valstybe ji galėtųapti.

Ateities klausimų svarstymas apėmė svarbiausius lietuvių telkinius. Maždaug 300 000 karo pabėgelių ir darbo migrantų lietuvių buvo išsisklaidė didelėje Rusijos teritorijoje, tačiau Peterburge ir Voroneže susiformavo lietuvių centrai, kuriuose buvo lietuviškų laikraščių redakcijos, gimnazijos, jaunimas ruoštas sugržimui į Lietuvą. Rusijos revoliucija, caro nuvertimas sudarė geresnes galimybes lietuvių veiklai, tačiau politiškai jie skilo: kai 1917 m. kovą Petrograde susirinko Lietuvų seimas, revoliucijos euforijos apimtai kairei pasisakius už Lietuvos ateitį Rusijos laisvų tautų federacijoje, aiškiai nepriklausomybės siekianti konservatyvioji dauguma apleido seimą.

Daugiau kaip 300 000 JAV (daugiausia Čikagoje, Niujorke ir Pensilvanijoje) gyvenusių lietuvių imigrantų, gerai organizuotų į draugijas, sukūrusių gausią spaudą ir kultūrines organizacijas, suaktyvino JAV išstojimas į karą prieš Vokietiją 1917 m. balandį, o ypač prezidento Vudrau Vilsono (Woodrow Wilson) paskelbtį „14 punktų“, davę progą kelti ir Lietuvos klausimą. Amerikos lietuvių siuntė paramą karo aukoms, paprašė prezidentą V. Vilsoną 1916 m. lapkričio 1-ają paskelbtį specialia diena Lietuvos karo aukoms, jos metu surinkta 200 tūkst. dolerių. JAV lietuvių finansiškai rėmė Lietuviai informacijos biuro Lozanoje veiklą (vedėjas Juozas Gabyrys-Paršaitis ir kt.), publikacijas užsienio kalbomis apie Lietuvą, kuriose kélé Lietuvos nepriklausomybės reikalą. 1918 m. kovą įtakingiausios JAV

lietuvių katalikų ir tautininkų organizacijos savo suvažiavimuose pareikalavo nepriklausomybės Lietuvai, jų atstovai dalyvavo keliose lietuvių konferencijose Šveicarijoje, sustiprėjo užsienio lietuvių centrų ir Lietuvos organizacijų veiklos koordinacija.

1918 metų Vasario 16 Aktas

1917 m. pabaigoje Vokietija, ruošdamasi separatinėms taikos deryboms su Sovietų Rusija, paspaudė Lietuvos Tarybą deklaruoti Lietuvos valstybę ir jos prisijungimą prie Vokietijos. Oberostas, rezidavęs Kaune, norimos rezoliucijos projektą įteikė Tarybos prezidiumui, kuris, kiek pataisęs, grąžino ją karinei administracijai gruodžio 11 dieną kaip priimtą. Pirmoje rezoliucijos dalyje tautų apsisprendimo teisės pagrindu ir remiantis Vilniaus konferencijos nutarimais skelbiama, kad Lietuva yra nepriklausoma valstybė su sostine Vilniumi ir kad anuliuojami visi buvę valstybiniai ryšiai su kitomis valstybėmis. Tačiau kitoje dalyje Taryba, vykdyma Vokietijos reikalavimą, pasisakė „už amžiną, tvirtą Lietuvos valstybės sąjungą su Vokietijos valstybe“, kuri būtų įgyvendinta keturiomis konvencijomis (karinė, transporto, finansų, muitų). Nebeliko nė žodžio apie Steigiamąjį Seimą. Žinoma, Vokietijai ši rezoliucija praverė Bresto taikos (Brastos taikos, Brest Litovsko taikos) derybose, į kurias Lietuvos Tarybos delegacija net nebuvo pakviesta.

Tačiau vienas teigiamas dalykas buvo – kilo skandalas, gruodžio 11-osios rezoliucija sukėlė negatyvias JAV ir Rusijos lietuvių reakcijas, skilo ir pati Taryba. 1918 m. sausio pabaigoje, protestuodami prieš susitaikėlišką Tarybos politiką, radikalesni S. Kairys, Stanislovas Narutavičius, Jonas Vileišis ir M. Biržiška iš jos pasitraukė. Vokietijai nepripažinus Lietuvos net gruodžio 11-osios rezoliucijos pagrindu, nusivylę Tarybos lyderiai pradėjo tartis su kairiaisiais dėl kompromiso. Parengus abiems pusėms priimtiną tekstą, Vilniuje 1918 m. vasario 16 d. Taryba priėmė naują rezoliuciją, kurioje, remdamasi pripažintą tautų apsisprendimo teise, paskelbė atkurianti nepriklausomą, demokratinius pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis galutinai nustatys Steigiamasis Seimas, demokratiškai visų jos gyventojų išrinktas.

Akte pavartotas pasakymas, kad Lietuva „atkuria“ nepriklausomybę – aiški sasaja su LDK, lietuviai valstybės „atkūrimu“, „atstatymu“

Lietuvos Taryba 1918 m., penktas iš kairės pirmoje eilėje
dr. J. Basanavičius, šeštas – A. Smetona

pabrėžė Lietuvos valstybingumo be Lenkijos savitumą, be to, atkurti buvo galima ne tik LDK laiką, bet ir Mindaugo Lietuvos karalystės laiką valstybę – tai priklausė nuo tarptautinių sąlygų. Nauja Lietuvos valstybė turėjo būti demokratinė, parlamentinė.

Vasario 16 Aktas, išreiškės lietuvių tautos viltis ir aspiracijas, tapo nacijos laisvės ir suverenumo simboliu, Lietuvos Nepriklausomybės diena, davė pradžią tikrai Lietuvos nepriklausomybei, pagaliau aiškiai pasakant, kur Taryba veda Lietuvą. Kovo 23 dieną Berlyne A. Smetonas vadovaujama Tarybos delegacija pristatė deklaracijos turinį Vokietijos kancleriu Georgui fon Hertlingui (Georg von Hertling), ir tą pačią dieną Vokietijos kaizeris Wilhelmas II paskelbė pripažiantis Lietuvos nepriklausomybę, bet pažymėjo, kad nustatomi glaudūs Lietuvos ir Vokietijos ryšiai... gruodžio 11-osios rezoliucijos pagrindu.

Konstitucinė monarchija taip pat liko darbotvarkėje, nes Taryba nerwingai tąsėsi su karine administracija ir Berlynu, kur dėlioti planai su jungti Lietuvą personaline unija su Saksonija arba Prūsija. Lietuvos Tarybos konservatoriai ir monarchistai 1918 m. liepos 13 d., blokuodami tokias idėjas, remiami katalikų centro Reichstage vadovo Matijo Ercbergerio (Matthias Erzberger), pakvietė Viurtembergo kunigaikštį Vilhelmą fon Urachą (Wilhelm von Urach) užimti Lietuvos sostą ir paskelbė jį ka-

raliumi Mindaugu II. Tačiau ir tai Lietuvos suverenitetui nieko nedavė, o Taryboje kairieji protestavo, kad dešinė uzurpavo tautos teises. Tik situacijai kare pasikeitus, 1918 m. lapkričio 2 d. Uracho išrinkimas karaliumi buvo atšauktas.

Naujas galimybes atvėrė dviejų imperijų – Rusijos ir Vokietijos – pralaimėjimai kare, revoliucijos abiejose šalyse. Valstybės Taryba vis atkakliau siekė gauti konkrečias valdymo sritis į savo rankas, ruošėsi perimti valdžią, siuntė protestus dėl vokiečių vykdomų rekvizicijų, rūpinosi grąžinti lietuvius karo belaisvius iš Vokietijos ir Austrijos, lietuvių repatriaciją iš Rusijos (iki 1922 m. sausio į Lietuvą sugrįžo 195 000 žmonių).

1918 m. lapkričio 2 d. Taryba priėmė Laikinąją konstituciją, pati pagal ją tapdama įstatymų leidimo organu, o Tarybos prezidiumas (pirmininkas A. Smetona ir du vicepirmininkai Justinas Staugaitis ir S. Šilingas) drauge su ministru kabinetu sudarė vykdomą valdžią. Gavusi naujo Vokietijos kanclerio Makso fon Badeno (Max von Baden) leidimą, Taryba pakvietė Augustiną Voldemarą suformuoti ministru kabinetą. Kabinetas pradėjo veikti 1918 m. lapkričio 11 d. Ekstravagantiškasis istorijos profesorius A. Voldemaras, tapęs dar ir užsienio reikalų ministru, gerokai nustebino pareiškęs, kad neplanuoja kurti Lietuvos kariuomenės, nes esą Lietuva nesiruošanti kariauti – užteksią milicijos...

Tačiau jau lapkričio 23-ąją A. Voldemarui teko skelbti mobilizaciją. Rusijos bolševikai, apimti pasaulinės revoliucijos siekių, pradėjo revoliucijos eksportą, planuodami bolševizuoti Lenkiją, o per ją ir Vokietiją, ir metė Raudonosios armijos divizijas paskui traukiančią namo vokiečių kariuomenę. 1918 m. lapkričio 13 d. jie anuliavo Bresto taikos sąlygas su Vokietija ir pradėjo atvirą karinę ir politinę kovą „dėl Estijos, Latvijos, Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos išlaisvinimo iš vokiečių okupacijos“. Remdamiesi tik Raudonosios armijos daliniais lietuvių bolševikai gruodžio 16 dienos manifestu deklaravo Sovietų Lietuvą. Po savaitės ją Vladimiro Lenino pasirašytu dekretu pripažino Sovietų Rusija. Tačiau lietuviams sovietai nesiasocijavo su tautine valstybe, todėl bolševikų jie neparėmė. Lietuvių problema buvo ta, kad 1918 m. gruodžio pabaigoje artėjant prie Vilniaus Raudonajai armijai, A. Voldemaro vyriausybė neturėjo ginkluotųjų pajėgų. 1918 m. gruodžio 21 d. A. Smetona skubiai išvyko į Berlyną, kur pasiraše 100 mln. markių paskolą ginklams įsigyti. Vokietija pateikė ginklų kuriamiems Lietuvos kariuomenės daliniams ir, Antantės šalių reikalavimu, leido panaudoti savo dalinius stabdant bolševizmą. Naujoji Mykolo Sleževičiaus vyriausybė, pasitraukusi iš Vilniaus į Kauną,

greitosiomis kūrė Lietuvos karines pajėgas, pirmieji Lietuvos daliniai, padedami saksų savanorių dalinių, stojo į ginkluotą kovą prieš Raudonąją armiją ir pagaliau ją sustabdė fronto linijoje Kaunas–Alytus.

Palaipsniui pasikeitė ir Lietuvos Tarybos vertinimas: provokiška orientacija ją kaltinusi lietuvių kairę, lenkai ir net Antantė turėjo pripažinti, kad sunkiomis sąlygomis, svetimųjų varžoma Lietuvos Taryba sugerbėjo išlaviruoti ir iškelti Lietuvos nepriklausomybės klausimą, išsivaduoti iš Vokietijos politikos diktato ir paskubomis kūrė valdžios ir savivaldybių įstaigas.

Versalio sistemoje

Lietuva, kitaip negu Lenkija, nebuvo 1919 m. pradžioje prasidėjusios Paryžiaus taikos konferencijos juridinė dalyvė, tad oficialiai delegacija vadinosi Lietuvos delegacija prie Paryžiaus taikos konferencijos ir veikė kuluaruose. Lietuvos delegacijai vadovavo A. Voldemaras, joje dirbo Lietuvos žydų atstovas Simonas Rozenbaumas, baltarusis Dominikas Semaško, daug JAV lietuvių, raštus dailino prancūzų poetas, kilęs iš senos Lietuvos giminės, Oskaras Milašius (Oscar Milosz). Memorandumais, straipsniais, pasisakymais komisijoje delegacija kreipė dėmesį į Lietuvos valstybės pripažinimo problemą – pirmą kartą Lietuvos delegacija tarësi ne su kitais lietuviais, o Lietuvos vardu veikė svarbiausiam tarptautiniame forume, kurdama sąlygas nepriklausomybei. Delegacija buvo instruktuota diskusijoje dėl sienų remties etnografiniu principu darant būtiniausias ekonomines korektyvas, gauti išėjimą į jūrą per Klaipėdą arba Liepoją, pabréžti, kad Lietuvos sostinė yra Vilnius ir pasiekti, kad Lietuva būtų priimta į Tautų Sajungos bendriją.

Delegacija įrodinėjo, kad Lietuva nenori priklausyti nei Lenkijai, nei Rusijai, kad yra istorinė valstybė, ieškojo draugų ir sajungininkų, tarësi su estais ir latviais, lenkais, bandė bréžti savo sienas įtraukdama ir Suvalkų trikampį, dirbo informacinių propagandinų darbą. Gausūs R. Dmovskio ir J. Pilsudskio šalininkai lenkai siekė išlaikyti Lietuvą savo sudėtyje, todėl 1919 m. kovo 24 d. Lietuvos delegacijos notoje tvirtinta, kad Lenkija visą laiką išnaudojo Lietuvą, politinė unija XVI a. su ja privėdė Lietuvą prie vidinio chaoso. Rusų baltagvardiečių atstovai nieko nežadėjo. Tačiau kiti įvykiai padėjo į save atkreipti konferencijos dalyvių dėmesį.

Paryžiuje su palengvėjimu atsikvēpta gavus žinią, kad Raudonoji armija Lietuvoje sustabdyta, padėtis stabilizavosi – 1919 m. balandžio 4 d.

Vilnius 1916 m. – lietuvių ir lenkų disperzijos epicentras.
J. Bulhako nuotrauka

Valstybės Tarybos posėdyje A. Smetona išrinktas Lietuvos valstybės prezidentu, nes jis galėjo suvienyti tarpusavyje gerokai nebesutariančius kai-riuosius, liberalus ir krikščionis demokratus, garantuoti politinį stabiliumą. Lietuvos kariuomenė balandžio pabaigoje jau turėjo apie 6 000 vyrų ir nuosekliai didėjo, trūkstant karininkų, jie pradėti rengti Kaune. Savanoriai pakiliai, su entuziazmu éjo į Lietuvos kariuomenę, tokių buvo apie 12 000, jiems žadéti žemės sklypai. Kovos veiksmai su raudonaisiais baigësi jų ištūmimu iš Lietuvos 1919 m. vasarą, rudenį sumušta ir keista Pavlo Bermondo-Avalovo (Pavel Bermondt-Avalov) vadovaujama rusų ir vokiečių kariuomenė (bermontininkai), formaliai pavaldži rusų baltųjų generolui Aleksandriui Kolčiakui. Iš jų paimtas karo grobis svarai papildė Lietuvos kariuomenės ginkluotę.

Lietuvos pripažinimo reikalai nejudéjo į priekį, daugybė durų jai buvo užtrenktos, nes Prancūzija palaikė didelę Lenkijos „nuo jūros iki jūros“ (nuo Baltijos iki Juodosios) planą, ypač Rusijos iširimo atveju. Pageidaujama Lenkijos ir Lietuvos federacija niekaip nesilipdė, paaiškėjo, kad lietuviai iš lenkų galéjo tikėtis nepriklausomos Lietuvos tik siauresnėse etnografinėse ribose. Lenkams nepaisant Lietuvos interesų lietuviai stodavo į nelanksčią opoziciją bet kokiam susitarimui su jais, net jei jis būtų galimas ar naudingas. Pasitarimai vyko, teikta ir pasiūlymų, tačiau visus

juos lenkų delegacija atmetė – nesutarta dėl Vilniaus ir kam turi priklau-
syti visa Rytų Lietuva. Lietuviai motyvavo, kad tai yra jų istorinė terito-
rija, lenkai aiškino, kad Vilnijos gyventojai daugiausia kalba lenkiškai,
o Vilnius – lenkiškas miestas. Kadangi iki XX a. nė viena pusė neneigė,
kad Vilnius yra istorinė LDK sostinė, lietuviai atkakliai kartojo istorinius
argumentus.

Lenkiškam ereliui sparnais kone apgobus žemyno Rytus, J. Pilsudskis
motyvavo Vilniaus užėmimą vietos lenkų tautiniu apsisprendimu ir ko-
vos su bolševikais būtinybe. Lietuvai paprašius Antantės demarkuoti lini-
ją tarp Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių, lenkai ignoravo 1919 m. birželio
18 d. „Maršalo Fošo“ liniją, o Antantė vengė pripažinti naujas valstybes,
laikydamasi Rusijos nedalomumo principo. Būta ir savų klaidų – su nie-
kuo nesitardamas A. Voldemaras birželio mėnesį, atsakydamas į Didžio-
sios Britanijos atstovo J. Simpsono klausimą dėl požiūrio į federaciją su
Rusija atsakė, kad „Lietuva galėtų įsijungti į Rusijos federaciją maždaug
tokiais pagrindais, kaip Bavaria į Vokietijos sąjungą“ – Kaune apstulbusi
Lietuvos vyriausybė skubiai paskelbė, kad tai tik asmeninė A. Voldemaro
nuomonė...

Visų lietuvių žemių sujungimas į vieną vienetą – dar praeito šimtme-
čio tautinio lietuvių judėjimo planų dalis, nors LDK niekuomet Rytų Prū-
sijos, lietuvių vadinos Mažają Lietuvą, nevaldė. Tačiau Versalyje Lietu-
vos delegacija iškélé Rytų Prūsijos (kurioje tarp pusės milijono vokiečių
gyveno iki 100 000 lietuvių) teritorijos perdavimo Lietuvai ir išejimo į
Baltijos jūrą per Klaipėdą klausimą. Pralaimėjusi karą Vokietija tam ener-
gingai nesipriešino, manydama sumažinti sąjungininkų intrigas. Versalio
sutarties 28 straipsnis iš tiesų atribojo Klaipėdos kraštą nuo Vokietijos ir
perdavė laikinai sąjungininkų kontrolei. Prancūzija Žoržo B. Klemanso
(Georges B. Clemenceau) rašte vokiečiams paaiškino, kad sąjungininkai
nepažeidė tautų apsisprendimo principo, nes Klaipėdos regionas „visada
buvo lietuviškas“, o Klaipėdos uostas tėra vienintelis Lietuvos išėjimas į
jūrą. Administruoti Klaipėdos kraštą pavesta prancūzams. Šie momentai
leis Lietuvai reikalauti tos teritorijos, kai tik Lietuva bus pripažinta kaip
valstybė. Dėl to megzti artimi ryšiai su Prūsijos lietuviais.

Lietuva Paryžiuje turėjo aiškintis ir dėl vidaus politikos klausimų, at-
rémė kaltinimus Lietuvos Tarybai dėl provokiškos politikos, pažadėjo
plačią kultūrinę autonomiją žydams, tautinėms mažumoms, aiškinosi
dėl numatomos žemės reformos. Namie pavyko įveikti destrukcijos
planus – 1919 m. rugpjūtį lietuvių žvalgyba areštavo 200 Lenkų karinės

organizacijos (*Polska Organizacja Wojskowa*, POW) narių, kurie planavo perversmą ir prolenkiškos vyriausybės sudarymą – po šio įvykio lietuvių ūpas federuotis su Lenkija krito. Sėkmingai likviduotas ir bermontininkų rengtas perversmas Kaune. Kovose gimę Lietuvos kariuomenės savanorių pulkai, partizanai mūšiuose dėl nepriklausomybės prarado 1 444 žmones, tačiau apgynė kraštą ir išstūmė iš jo svetimas kariuomenes.

Paryžiuje Lietuva gavo politinę britų, materialinę – JAV, karinę – Prancūzijos paramą. Pasamdyta užsienio karininkų tarnybai Lietuvoje, pradėta formuoti JAV lietuvių karinė brigada – nors daug tokų sumanytum nepavyko dėl finansų stokos, jie turėjo gerą atgarsį tarp sąjungininkų. Lietuvos delegacijos reikalavimu sudarytos prancūzų, britų, JAV ir Antantės Aukščiausiosios Tarybos karinės misijos sustiprino viltis pasiekti nepriklausomybę, be to, misijos suteikė objektyvą informaciją Antantei apie padėtį Lietuvoje.

Britams rodant iniciatyvą palaikyti Lietuvą, jų dėka įvyko pirmos masinės džiaugsmo manifestacijos – 1919 m. rugsėjo 26 d. gavus žinią, kad Didžioji Britanija oficialiai pripažino *de facto* Lietuvą, tūkstančiai žmonių susirinko prie laikinosios sostinės Kauno rotušės. Laikraščiai rašė, kad tokį miniu Kaunas neregėjo penkis šimtmečius, danguje skraidė lėktuvai, tempdami Lietuvos trispalvę, žmonės džiūgavo, prezidentas A. Smetona iš balkono sveikino minias. Tais metais *de facto* Lietuvą pripažino Norvegija, Latvija, Suomija, 1920 m. – Prancūzija (gegužės 11 d.) ir Lenkija (liepos 4 d.).

1920 m. liepos 12 d. taika su Sovietų Rusija

Lietuva atsidūrė dviejų karų pralaimėjusių valstybių – Rusijos ir Vokietijos – interesų sankirtoje. I to dvejeto sferą įžengė atsikūrusi Lenkijos valstybė. Ji tikėjosi užpildyti atsiradusį vakuumą Rytų Europoje. Vakarų šalys, manydamos sukurti *cordon sanitaire* tarp Rusijos ir Vokietijos, į Lenkijos planus žiūrėjo palankiai, tačiau Lietuva manė juos keliant grėsmę savo sienoms ir atskiram valstybiniam gyvenimui.

Kovoti teko keliais frontais, nes dar viena šalis, Rusija, visuomet pretendavo į LDK palikimą ir Lietuvą, kaip jos sudedamają dalį. Tačiau pilietinio karo metais, spaudžiama baltųjų kariuomenė, Sovietų Rusija 1919 m. rugsėjį ėmėsi iniciatyvos, – pasiūlė Lietuvai, Latvijai ir Estijai pradėti taikos derybas, taip *de facto* pripažindama tas valstybes ir sustiprindama jų pozicijas. 1920 m. pradžioje Lietuva sutiko pradėti derybas.

Jos delegacija, vadovaujama Tomo Naruševičiaus, atvykusi į Maskvą pirmiausia pareikalavo pripažinti atkurtą Lietuvos valstybę, jos valstybingumo tėstinumą nuo LDK. Tačiau sovietai, vadovaujami Adolfo Jofės (Adolf Joffe), traktavo Lietuvą kaip naują politinį vienetą ir sutiko pripažinti Lietuvą remdamiesi nacių apsisprendimo teise – taigi silpniesniu pripažinimo dokumentu.

Lietuviai atsigriebė 1 sutarties straipsnyje – juo Rusija visiems laikams atsisakė teisių į Lietuvą ir pripažino jos nepriklausomybę ir suverenumą. Teritoriniai klausimai taip pat buvo sprendžiami palankiai. Lietuviai pretendavo į buvusias Rusijos imperijos Vilniaus, Kauno, Suvalkų ir Gardino gubernijų žemes, kurias ir Rusijos vyriausybės tradiciškai vadindavo lietuviškomis. Nors dalį tų žemių derybų metų jau kontroliavo Lenkija, A. Jofė sutiko Vilnių ir tas žemes, net Gardiną ir Lydą, kur lietuviai gyventa ištis mažai, priskirti Lietuvai. Lietuvai pripažinta teritorija buvo gana artima 1795 m. teritorijai. Tačiau už tai A. Jofė paprašė karinės sajungos su Sovietų Rusija (lietuviai apie tai pranešė britams, manydami su jų parama sumažinti lenkų apetus Vilniui, tačiau prancūzai tokius ketinimus neutralizavo). Toliau kaudamiesi dėl didesnės teritorijos Rytuose, motyvuodami jos dydį katalikų tikėjimo paplitimu, etnografiniais ir istoriniais duomenimis, pasitelkę savo delegacijos narių žydų (S. Rozenbaumo) ir baltarusių (D. Semaško) argumentus, lietuviai patenkino dar vieną A. Jofės prašymą – įrašyti, kad Lietuva ir Sovietų Rusija „niekuomet nebuvo karo padėtyje“ (tai skambėjo paradoksaliai, nes sutartis vadinosi „Taikos sutartimi“). Lietuva gavo 3 mln. aukso rublių kompensaciją ir pažadus, kad galės išsikirsti miško, atsiimti išvežtus į Maskvą archyvus. Lietuva rizikavo pasirašydama sutartį, nes manė, jog, baltiesiems nugalėjus bolševikus, būtų atiduota Rusijai arba Lenkijai. Apskritai 1920 m. liepos 12 d. pasirašyta Taikos sutartis su Sovietų Rusija buvo didelis Lietuvos diplomatijos laimėjimas mezgant ne tik savo šalies santykius su Rusija, bet ir su Lenkija. Negaléjo šios sutarties ignoruoti ir Vakarų valstybės.

Tačiau sutartis turėjo silpną vietą – prie jos 2 straipsnio sovietai įbruko slaptą papildymą, kad Rusijos dalinių įėjimas į Lietuvos teritoriją karo su Lenkija metu nebus traktuojamas kaip sutarties pažeidimas ar „nedraugiškas aktas“ prieš Lietuvą. Tai leido raudoniesiems 1920 m. liepos 14 d. okupuoti Vilnių ir permesti per miestą kariuomenę į lenkų frontą – Lenkijos ir Sovietų Rusijos kare Lietuva jau nebeatrodė neutrali, kaip skelbėsi, o lenkams ji tapo bendro fronto prieš bolševikus išdavikė – tokią teko sumokėti kainą už Vilniaus pripažinimą.

Maskvos sutartis turėjo ir alternatyvą. Kai lenkų daliniai, spaudžiami bolševikų, ėmė trauktis, konferencijoje Spa 1920 m. liepos 5–16 d. didžiosios valstybės nurodė Lenkijai grąžinti Vilnių Lietuvai ir Varšuvai sutiko. Atsirado unikali galimybė atgauti sostinę Antantės padedamiems ir dar pritariant Lenkijai. Tačiau lenkų kariškiai neskubėjo perduoti Vilniaus lietuviams ir pirmi iš jų ižengė Raudonosios armijos kavalerijos korpusai, o Lietuvos kariuomenė – tik liepos 15-ąją jau padėjus parašus po sutartimi Maskvoje... Tad Vilnių Lietuvai perdavė ne lenkai, o bolševikai.

Žinoma, Taikos sutartis, pasirašyta Maskvoje, būtų nieko verta, jei Lenkija nebūtų sumušusi Rusijos bolševikų, nes šie intensyviai ruošė sukilimą Lietuvoje 1920 m. rugpjūti. Jie atsiuntė iš RSSFR apie 2 000 diversantų su padirbtais lietuviškais dokumentais, nelegaliai gabeno ginklus ir steigė jų sandėlius Kaune ir kituose miestuose, verbavo vietinius gyventojus. Tik Raudonajai armijai pralaimėjus prie Varšuvos, bolševikai „sukilimą“ atšaukė. Taigi atsitiko stebuklas – Lietuva išliko, suformavo 30 000 vyrių kariuomenę, apsigynė ir pradėjo tvarkyti vidaus ekonominius reikalus.

1921 m. rugsėjo 22 d. Lietuva buvo priimta į Tautų Sąjungą, nors didžiosios Vakarų valstybės dar negarantavo Lietuvos pripažinimo *de jure*. Neilgai trukus Vatikanas, JAV, Ispanija, Olandija, Skandinavijos šalys, o 1922 m. gruodžio 20 d. keturios Antantės valstybės (Prancūzija, Anglija, Italija, Japonija) pripažino Lietuvą *de jure*. Lietuva nelengvai, tačiau tapo visateise Europos valstybe. Taigi istorinės LDK dalybos baigėsi tuo, kad tautinį valstybingumą įgyvendino tik lietuvių, o likusias LDK žemes pasidalijo Lenkija ir Sovietų Rusija. Pirmąsias sutartis Lietuva pasirašė kaip tautinę valstybę ir buvo tokia pripažinta – nepriklausomybės stebuklas įvyko. Atsilika prieš bolševikus ir kaimynės – Lenkija, Suomija, Latvija ir Estija, jos taip pat apgynė savo nepriklausomybę.

Paskutinė federacijos su Lenkija galimybė

Neturėdama pakankamai karinių jėgų Lietuva nesugebėjo apjungti netgi visų etninių lietuvių žemų, kur lietuvių sudarė daugumą gyventojų – karinių susidūrimų su Lenkija metu buvo prarasti lietuviški Seinai ir Punskas. Kovos su lenkais įgavo ne tik teritorinį, bet ir socialinį atspalvį – 1920 m. rugsėjį ministras pirmininkas M. Sleževičius paskelbė Seime, jog „lenkai atakuoja, nes mūsų dvarininkai pakvietė jų legionus į Lietuvą padėti toliau išnaudoti mūsų žmones ir apginti savo dvarus, visi, kas sveiki, turi griebti ginklo“. M. Sleževičiaus vaidmuo

Lietuvių artilerija prieš lenkų dalinius
1920 m. kovose prie Giedraičių

nepriklausomybės kovose išskirtinis, nes jis pasiekė politinį susitarimą, konsolidavo centrinę administraciją ir pajungė vienos savivaldybės, pakvietė priešintis įsiveržėliams ir tautines mažumas, dėl to Lietuvos kariuomenėje kovėsi ir žydų bei baltarusių savanoriai. Lietuviai atmetė bolševikų klasinės diferenciacijos schemą – M. Slepčevičius pabrėžė, kad lietuviai yra arba valstiečiai, arba jų vaikai, kad bus dalijama lenkų dvarininkų, kurių vaikai nuėjo į Lenkijos kariuomenę, žemė, kad jos gaus bežemiai ir mažažemiai – dėl to dauguma gyventojų parėmė vyriausybę.

Pabuvęs Lietuvos rankose vos porą mėnesių Vilnius, Lenkijai sumušus Raudonąjį armiją, nuo 1920 m. rudens atiteko Lenkijai. Nors 1920 m. spalio 7 d. Lenkijos ir Lietuvos delegacijos Suvalkuose pasiraše karinį susitarimą dėl kariuomenių demarkacijos linijos, paliekant Vilnių Lietuvos pusėje, spalio 9-ają, dar prieš įsigalint susitarimui, lenkų gen. L. Želigovskis su savo daliniais įžengė į Vilnių ir paskelbė Vidurinės Lietuvos (*Litwa Środkowa*) sudarymą. Pagal klastingą J. Pilsudskio sumanymą miestą užėmė ne Lenkijos kariuomenė, o neva nepaklususio Lenkijos valdžiai „maištininko“ L. Želigovskio vietinių Vilnijos „lietuvių ir baltarusių“ dalinių. L. Želigovskio akciją sveikino minios Vilniaus lenkų, Tautų Sąjunga pasirodė bejėgė, o Lietuvai dabar jau reikėjo sustabdyti tolesnį Želigovskininkų judėjimą į Lietuvos teritoriją. Persigrupavusi Lietuvos kariuomenė tik lapkričio viduryje sustabdė lenkų dalinius mūšiuose prie Širvintų ir Giedraičių.

Sąjungininkų architektai, konstravę pokario tvarką, išsivaizdavo Lietuvą buferine valstybe, kuri drauge su Latvija, Estija, Suomija, Lenkijos vadovaujama, sudarytų patikimą saugumo kordoną nuo bolševizmo. Tačiau Lietuva tik iš dalies tapo buferine valstybe, nes jos siekiai atgauti Vilnių vedė ją į revizionistinių valstybių draugiją, nors revizijos siekis netgi grėsė nepriklausomybės praradimą. Žinoma, kad lietuvių tapo „revizionistais per prievertą“. Pradžioje (ypač užsienio reikalų ministras A. Voldemaras) prieš Varšuvą bandė atsilaikyti Vokietijos ar Sovietų Rusijos padedami, tačiau pastarųjų tai neviliojo. O juk Lietuvai dar reikėjo ieškoti paramos ir Vakaruose, o išnaudoti kaimynų konfliktus savo nau dai neužteko jėgų. Todėl Lietuvos santykiai su sovietais ir grįsti priešiškumu Lenkijai dėl Vilniaus. Sovietams tai tiko, nes jie siekė skaldyti ir valdyti, o per tai daryti įtaką regione. Vengiančiai Lenkijos globos Lietuvai Sovietų Rusija, šiaip ar taip, buvo vienintelė šalis, kuri pripažino Lietuvos interesus Vilniuje. Suprasdama tikruosius sovietų ketinimus, netgi pavojujant sovietų satelite, Lietuva tikėjosi Vokietijos paramos, kurios kartais ir susilaukdavo.

Lietuvos užsienio politiką nulėmė dvi svarbiausios teritorinės problemos – Vilniaus ir Klaipėdos klausimai. Būtent dėl teritorinių problemų Lietuva vaidino kur kas svarbesnį vaidmenį Europos politikoje, negu tai leido jos dydis. Tačiau 1921 m. Vilniaus klausimo ir Lietuvos ir Lenkijos priešpriešos sureguliuavimą Sąjungininkai sumanė išspręsti federacijos būdu. Varšuva tam nesipriešino, tačiau lietuviams federacija netiko – kam tada apskritai kovoti dėl nepriklausomybės? Vakarų sostinėse federacijos idėjai išpopuliariėjus Lietuva lyg tyčia nieko geresnio neturėjo pasiūlyti. Derybų su Lenkija mediatoriumi tapo buvęs Belgijos užsienio reikalų ministras Polis Himansas (Paul Hymans). Jis manė sudaryti federaciją, tarnaujančią Lietuvos ir Lenkijos interesams, kuri prisdėtų prie taikos Europoje.

Deryboms Lietuvos delegacijos vadovas Ernestas Galvanauskas gavo didelius įgaliojimus patenkinti Lenkijos ekonominius interesus, garantuoti lenkams priėjimą prie Baltijos jūros, sudaryti konvencijas, išskaitant gynybinę, kad tik pavyktų susigrąžinti Vilnių. O vyriausiasis Lenkijos derybininkas Šymonas Askenazis (Szymon Askenazy) manė susitelkti į federacijos konceptą, bet... apeiti Vilniaus temą. Lietuviai federacijos principo vengė logiškai manydami, kaip čia 2 milijonams lietuvių nepaskendus 28 milijonų lenkų jūroje, tačiau derėtis sutiko, jeigu tik Varšuva pripažins Lietuvą su sostine Vilniu.

Per tris savaites P. Himansas Šveicarijos pavyzdžiu paruošė Lietuvos federacinės valstybės, sudarytos iš Kauno ir Vilniaus kantonų, projektą. Lietuva ir Lenkija turėjo koordinuoti užsienio politiką ir sudaryti karinę ir ekonominę konvencijas. Abi šalys sutarė priimti tą planą kaip „bazę diskusijom“. 1921 m. vasarą Tautų Sąjungos Taryba priėmė rezoliuciją, pritariančią Himanso planui. Rugpjūtį Himansas dar pataisė planą lietuvių naudai – Vilniaus regionas jau nebesudarė kantono, o atitiko autonominio rajono statusą. Dabar abi derybų šalys stengėsi, kad susitarimas neįvyktų, tik kad ne jos liktų dėl to kaltos.

Lietuvos viduje deryboms dėl Himanso plano pritarė Lietuvos diplomatai, tačiau priešinosi visos politinės partijos, karinė vadovybė, Lietuvos šaulių sąjunga, grasinta net perversmu – planas vertintas kaip lenkų Trojos arklys. Jį atmesti ragino Vokietijos ir Rusijos diplomatai. Lapkričio 15 dieną Kaune ant derybininko E. Galvanausko miegamojo palangės sprogo padėta bomba – daugelyje vietų sužeistas E. Galvanauskas liko gyvas, tačiau atentatas niekuomet nebuvo tirtas, o kaltininkai nesurasti. Lenkijos ir Lietuvos federacijos planas suiro, o triumfavo... Maskva, tai įvertinusi kaip patį didžiausią savo diplomatijos laimėjimą.

Lenkai, matydamai Lietuvos vykdomą lenkų dvarininkų ekonominės jėgos silpninimą (nepriklausomybės kare daugiausia lenkų dvaruose vykdytos arklių, pašarų, maisto rekvizicijos) ir žemės valdų apkarpymą, nebelaukė. 1922 m. sausį jie surengė rinkimus Vilniaus krašte – Viduriuje Lietuvoje, kuri formaliai prisijungė prie Lenkijos, o Lietuva liko „nei karo, nei taikos“ situacijoje. Ar Lietuva nepralaimejo neišnaudojusi visų federacijos idėjos su Lenkija galimybė, kad Rytų Europoje nebuvo įdiegtas Šveicarijoje pasiteisinęs kantonų principas? Tikėtiniau, kad kantoninė Lietuva būtų tapusi dviejų kalbių nacionalizmų Šiaurės Airija, konflikto tarp dviejų tautinių grupių židiniu, tik ne religijos, o kalbos pagrindu. Neabejotina, kad lenkų ir lietuvių liberalai būtų sutarę, tačiau kaip būtų sugyvenę Vilniaus regione lenkų ir lietuvių nacionalizmai? Ar Varšuva nebūtų diktavusi Vilnijos kantono (ar autonomijos) lenkams savo politikos? Ar lietuvių kalba būtų dominavusi, ar galėtų plėstis jos vartojimas, ar galėjo jiapti bent lygiateise su lenkų kalba Vilnijoje? – tai svarbiausiai klausimai, kankinę tautos lyderius. Liko ir teisinių kolizijų – Lenkijos ir Sovietų Rusijos siena pagal 1921 m. Rygos sutartį éjo į rytus nuo Lietuvos–Sovietų Rusijos sienos, nubréžtos pagal 1920 m. Maskvos taikos sutartį tarp Lietuvos ir Sovietų Rusijos. Pagal abiejų tų sutarčių punktus dėl Vilniaus turėjo susitarti Lietuva ir Lenkija. Maskva patvirtino, kad sutar-

tis su Lietuva tebelieka galioti, kad Lietuva turi suverenias teises į Vilnių, kol neatsisakys savo suverenumo Lenkijos naudai.

Ambasadorių konferencijos 1923 m. kovo 15 d. sprendimą, paliekant istorinę Lietuvos sostinę Vilnių Lenkijai, savotiškai lémė, praleidęs progą patylėti... E. Galvanauskas, nota pakvietęs nustatyti Lenkijos rytines sienas. Ambasadorių konferencija tai suprato kaip norėjo suprasti – neva Lietuva pati pageidauja Vilniaus priskyrimo Lenkijai, tad patvirtino Lenkijos sieną su Rusija pagal 1921 m. Rygos taikos sutartį ir naują demarkacijos liniją tarp Lietuvos ir Lenkijos (Vilnius liko pastarosios pusėje). Lenkijos nuostabai Lietuva kategoriskai atsisakė pripažinti šio sprendimo teisėtumą, o Lenkija ir Vakarų šalys suprato, kad Vilniaus klausimas išspręstas. Tai sukūrė nenusakomą įtampą pagal Lietuvos ir Lenkijos demarkacinę liniją, uždarę per ją bet kokį traukinį ar net pašto judėjimą keliolikai metų, o automobilių kelyje išaugo storoki berželiai... Tikriausiai Europoje tuo metu nebuvo priešiškesnių dviejų šalių kaip Lenkija ir Lietuva.

Lenkijos įvykdytas Vilniaus užėmimas galutinai nulémė Lietuvos pasirinkimą tarp nacionalinio-etninio ir tradicinio, istorinio savo valstybin-gumo. Tebetvyranti įjungimo į Lenkiją grėsmė Lietuvos valstybei sukūrė apsupties mentalitetą, sustiprino lietuvių nacionalizmą, o jų politinėje sąmonėje antilenkišumas iš politikos pamažu virto kone religija. Savigynos pozicija įtakos turėjo ir Lietuvos užsienio politikai. Tuo aspektu Lietuva iš esmės nesiskyrė nuo tuometinių Europos valstybių, nors lietuviškasis nacionalizmas nebuvo ekspansionistinis, o tik bandė atispirti kitų ekspansijoms.

Steigiamasis Seimas ir jo nutarimai

Pasaulinio karo metais tautos fizinės, materialinės jėgos išseko – lietuviai kovési Vokietijos, JAV armijose, apie 11 000 lietuvių žuvo kovodami Rusijos kariuomenės gretose. Šalį nualino rusų ir vokiečių karo veiksmai, rusai evakuodamiesi išvežė 160 pramonės įmonių, ne geriau elgési ir Oberostas. Lietuvos pirmųjų metų pajamas į biudžetą teikė daugiausia miško ir linų eksportas. Įsitvirtinus didumoje savo teritorijos atėjo eilė valstybės struktūros klausimams. Dėl nepriklausomybės kovų rinkimai į Stegiamajį Seimą surengti tik 1920 m. balandžio viduryje, rinkimų teisę gavo 21 metų sulaukę Lietuvos piliečiai, neatsižvelgiant į jų tikėjimą, tautybę ar lyti. Rinkimų teisę Lietuvoje, kitaip nei Prancūzijoje ar daugelyje Europos valstybių, turėjo ir moterys, leista balsuoti ir kariams.

Visuomenė aktyviai dalyvavo 1920 m. balandžio 14–15 d. rinkimuose, kuriuos laimėjo krikščionių demokratų blokas (įj sudarė trys partijos: Lietvių krikščionių demokratų partija (LKDP), Lietuvos ūkininkų sąjunga (LŪS) ir Lietuvos darbo federacija (LDF), joms atiteko 59 vietas). Katalikiškame krašte tai nebuvo sensacija, nes tikinčios moterys balsavo už kunigų partiją, be to, Katalikų bažnyčia, dvasininkai éjo su aiškiais antilenkiškais šukiais ir, kas dar svarbiau, žadéjo nacionalizuoti arba apkarptyti dvarus ir išdalyti žemę valstiečiams. Kairysis valstiečių liaudininukų blokas (véliau Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga – LVLS) gavo 29 vietas, trečia liko Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP). Dešimt vietų Steigiamajame Seime gavo tautinės mažumos (6 žydai, 3 lenkai ir 1 vokietis). I Steigiamajį Seimą buvo išrinktos ir penkios moterys. Tad iš viso išrinkta 112 atstovų, kurie gegužés 15 dieną laikinojoje sostinéje Kaune susirinko į pirmajį Seimo posédį. O juk planuota išrinkti ir apie 100 Seimo atstovų Vilniuje, 9 vietas skirtos Mažajai Lietuvai, tačiau rinkimai ten nevyko, nes Lietuva tų teritorijų nekontroliavo. Tai rodo, kad turimos teritorijos Lietuva dar nelaiké galutine.

Steigamojo Seimo nariai stengësi pateisinti rinkéjų lükescius. Vienbalsiai priimtas Lietuvos valstybés nepriklausomybés proklamavimo dokumentas, kuris dar kartą, kaip ir 1918 m. Vasario 16 Aktas, skelbé, kad Lietuva yra nepriklausoma valstybé, su „etnologinémis sienomis“, tai tikriausiai turéjo reikšti, kad kiek atsitrukta vien nuo etnografinių sienų planų, turint viltį, kad teritorija padidës. Steigamojo Seimo pirmininku išrinktas LŪS lyderis agronomas Aleksandras Stulginskis (1922–1926 m. išrinktas Lietuvos prezidentu), o birželio 19-ają sudaryta liaudininko Kazio Griniaus vadovaujama vyriausybë. Pademonstruota vienybë su Mažaja Lietuva – Steigiamasis Seimas 1921 m. lapkričio 11 d. vienbalsiai pareikalavo ijungti Klaipédos teritoriją į Lietuvos sudétę.

Seimas 1922 m. rugpjüčio 1 d. priimtoje Lietuvos Valstybés Konstitucijoje įtvirtino Prancūzijos III respublikos pavyzdžio demokratijos principus. Lietuvos valstybé – nepriklausoma demokratiné respublika, aukščiausioji valdžia priklauso tautai (LDK laikais tik bajorai turéjo aukščiausią valdžią ir užémë išskirtinę padétę šalyje). Lietuvių kalba pirmą kartą įteisinta kaip valstybiné. Nežiūrint lyties, kilmés, tikéjimo ir tautybés, visiems Lietuvos piliečiams garantuota lygybë prieš įstatymus ir kitos demokratinës teisës. Valstybés véliavos spalvomis (geltona, žalia, raudona) atsisakyta bendrumo su LDK valdovu naudota véliaava, tačiau herbas – baltas Vytis raudoname fone – liko tas pats. Valstybés sostiné

neįvardyta. Konstitucija ypač didelių galių suteikė Seimui, kurį sudarė vadinamieji tautos atstovai. Seimas ir prezidentas (renkamas Seimo) renkami trejims metams. Konstitucija suteikė plačią autonomiją Lietuvos gyvenusioms tautinėms mažumoms, įteisino privalomą pradžios mokslą.

Vilniaus problema, įtempti santykiai su Lenkija iš dalies lémė ir Lietuvos demokratijos lygi – šalyje buvo karo padėtis, dėl to vykdyma spaudos cenzūra, piliečių susirinkimai apriboti, valdantieji baudė opozicijos publicistus; pasėdėjo kalėjime ir aršiausiai kritikai tautininkai A. Voldemaras, A. Smetona.

Nebelikus vilties atkurti didelę istorinę Lietuvą, reikėjo sukurti patikimą ekonominę bazę tautinei valstybei, todėl valstietiškame krašte svarbiausiu tapo klausimas, kam priklausys pagrindinis valstybės turtas – žemė. Lyginant su Latvija ir Estija, dvarininkų žemėvalda Lietuvos buvo perpus mažesnė, o dvarai mažesni 5–6 kartus, valstiečių ūkio ploto vidurkis Lietuvos – 15,2 ha (Latvijoje – 21,0, Estijoje 29,4 ha). Žemės geiste geidė bežemiai (21 proc. žemės ūkyje dirbusių gyventojų) ir smulkieji valstiečiai (apie 25 proc.). Savo prastą gyvenimą jie aiškino dvarų būvimu, kaltino žemės paskirstymo netolygumą, o socialinių neteisingumų aštrino ir tautinis aspektas – daugiau kaip pusė stambų žemvaldžių buvo į Varšuvą besiorientuojantys lenkakalbiai „senlietuviai“, kuriems priklaušė 26 proc. valstybės teritorijos. Tik išdalijusi dvarų žemę valdžia galėjo tikėtis plačių valstietijos sluoksnį paramos.

1922 m. vasario 15 d. Steigiamasis Seimas krikščionių demokratų balsais priėmė pagrindinį Žemės reformos įstatymą. I Valstybinį žemės fondą paimta valstybinė žemė ir kiti privilegijų teisėmis iš caro valdžios gauti dvarai, visa prieš Lietuvos nepriklausomybę bermontininkų ar lenkų armijose kovoju sių asmenų žemė, taip pat privačių asmenų, bažnyčių, vienuolynų ir kitų bažnytinės institucijų žemė, jei jos būta daugiau nei 80 ha. Tokia žemės riba pasirinkta neatsitiktinai – tai skiriamoji riba tarp sulenkėjusių dvarininkų ūkių ir tų stambų ūkių, kuriuos XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje išsigijo prakutę lietuvių valstiečiai ar negausūs to meto lietuvių inteligenčiai, pramonininkai ir prekybininkai (dar radikaliau elgtasi Estijoje ir Latvijoje, ten žemė paimta iš vokiečių baronų ir neliesti iki 50 ha dydžio dvarai). Pirmiausia žemės gavo kariniai savanoriai, bežemiai ir mažazemiai (turėjė mažiau kaip 10 ha) valstiečiai, kaimo amatininkai, kai kurios valstybinės ir visuomeninės įstaigos.

Vykstant žemės reformą nyko senieji kaimai, žmonės kėlė savo sodybas į vienkiemius, prasidėjo žemės ūkio modernizacija, dingo trilaukė

sėjomaina. Valstybė lengvatinėmis sąlygomis aprūpindavo ūkininkus geresnėmis javų sėklomis, veisliniais gyvuliais, padėjo rengti žemės ūkio specialistus. Žemės ūkyje pradėtos naudoti organinės ir mineralinės trąšos, pagerėjo javų derlingumas (nuo 9 cnt prieš karą iki 12 cnt ketvirtajame dešimtmetyje). Ūkininkai pradėjo kooperuotis, kūrėsi pieno perdirbimo bendrovės, įsigijus modernią įrangą, šaldytuvus, didėjo pieno ir mėsos produktų eksportas į užsienį.

Šalyje tebekursavo ostmarkės, kurias Lietuvos valdžia pavadino auksiniais. Sunkmečiu labai nukritęs vokiškų pinigų kursas neigiamai veikė Lietuvos ekonomiką, katastrofiški infliacijos padariniai vertė Lietuvos valdžią ieškoti sprendimo. Steigiamasis Seimas 1922 m. rugpjūčio 9 d. priėmė Piniginio vieneto įstatymą, kuris skelbė, kad piniginis Lietuvos vienetas yra auksu paremtas litas, kurį sudaro 100 centų. 1922 m. spalio 1 d. Lietuvoje įvestas litas. Jo aukso turinys buvo lygus 0,150462 g gryno aukso, t. y. litas buvo prilygintas JAV doleriu santykiu 10:1. Per visą nepriklausomos Lietuvos laikotarpį litas išlaikė stabilų kursą, valiuta buvo pagrįsta vertybiniais popieriais ir sukauptomis 12 tonų aukso, todėl ji gerai vertinta ir kitose užsienio valstybėse. 1923 m. savo valiutą įsivedė latviai ir lenkai.

Laisvės sąlygomis sparčiai kilo švietimas, atsidarė naujų mokyklų, 1919 m. Lietuvoje jau veikė 1 036 mokyklos, jose buvo 45 540 mokiniai, Aukštieji kursai Kaune netrukus peraugo į Lietuvos universitetą (atidarytas 1922 m. vasario 16 d.). Per nepilnus du dešimtmečius jis parengė 3 700 specialistų, mokslininkų, pedagogų. Lietuvių kalba tapo ne tik valstybine įstaigose, bet ir karine (išteigta Kauno karo mokykla), mokslo ir mokslinių tyrimų kalba. Gimė naujos tradicijos – 1924 m. Kaune surengta pirmoji šalies dainų šventė.

Reformos vyko nedidelėje, monoetninėje šalyje – 1923 m. rugsėjo 17 d. pirmojo Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, jų buvo 2 028 971 (be Vilniaus ir Klaipėdos kraštų). Lietuviai sudarė 82 proc., žydai 7, vokiečiai 4, lenkai 3, rusai 2,3 proc. gyventojų. Lietuva – žemės ūkio šalis – kaime gyveno 84 proc. gyventojų, o lietuviai sudarė 91 proc. jų. Nors buvo žemdirbių tauta, lietuviai sudarė 50 proc. miesto gyventojų, žydai – trečdalį miestų ir miestelių ir tik 0,5 proc. kaimo gyventojų. Daugumą visose profesijose šalyje sudarė lietuviai, tačiau žydų verslininkai dominavo eksporte ir importe, be to, žydai sudarė 83 proc. visų prekybos įmonių savininkų, lietuviai – vos 13 proc.

Apie 350 000 lietuvių tuo metu gyveno JAV (iš jų 180 000 gimę Lietuvoje), apie 100 000 Vilniaus krašte, 6 000 – Anglijoje. Pirmais neprik-

lausomybės metais tūkstančiai emigrantų grįžo į Lietuvą, pirko žemę, pradėjo verslus, atidare pramonės įmones, bankus. T. Naruševičius, Bronius Balutis, Jonas Žilius, Jonas Šliūpas, Steponas Darius ir kiti tapo žinomais visuomenės veikėjais, diplomatais, kariškiais. JAV lietuvių siunciami pinigai sudarė 1/10 Lietuvos valstybės biudžeto, išeivijos politinės srovės finansavo Lietuvos politines partijas, rinko aukas valstybės kūrimo darbams.

TAUTOS TAPSMAS

Lietuva įgyja jūrų uostą – Klaipėdos prisijungimas

Tautinės valstybės prioritetas – lietuvių tauta, todėl nemažai dėmesio skirta Ryprūsiams, kur daug vienos gyventojų vartojo lietuvių kalbą, ėjo lietuviški laikraščiai, į tą sritį kažkada pretendavo Vytautas Didysis. Netekusi Vilniaus, Lietuva atsisuko į Mažają Lietuvą. Britai tuo tarpu iškélė idėją, kad Lietuva už prarastą Vilnių turi gauti Klaipėdą, nors vėliau pasisakė už „laisvojo miesto“ statusą. Lietuviamas mainų principas netiko, nes Vilnius – senoji sostinė, tačiau uostas labai rūpėjo. Pagal Versalio sutartį Klaipėdą valdė prancūzų administracija, remiama bataliono prancūzų pėstininkų. Prancūzai skelbė, kad Klaipėda gali tapti Lietuvos, bet tik susivienijusios su Lenkija, dalimi. Mat ir Lenkija neslėpė savo planų įsitvirtinti Klaipėdoje. Ministras pirmininkas E. Galvanauskas, įsitikinęs, kad per Tautų Sąjungą ar Ambasadorių konferenciją Lietuva Klaipėdos negaus, nusistatė užimti kraštą jéga (anot A. Smetonos, be faktinės kontrolės nebus juridinės), J. Pilsudskio pavyzdžiu pastatyti visus *ı fait accompli* padėti ir tada derėtis. 1922 m. pradžioje Lietuvos atstovas Klaipėdoje Jonas Žilius pranešė vyriausybei, kad téra viena galimybė pasiimti miestą – užimti jį karine jéga. Kariškiai laikė tai 24 valandų reikalu.

Tik keli žmonės iš vyriausybės žinojo apie E. Galvanausko planą paruošti akcijos Klaipėdoje politinę apsaugą ir diplomatinę gynybą. Siekdamas vienos gyventojų palaikymo, proletuviškų nuotaikų pačioje Klaipėdoje, Lietuva pinigais parėmė proletuviškas organizacijas, nupirko palankių sau straipsnių, laikraščių, įsigijo nuosavybės. Lietuvos vadovai užsistikrino ir palankią Vokietijos poziciją – Vokietijos valdžia, manydama, kad ateityje bus geriausia, jei Klaipėda atiteks Lietuvai (radus progą lengviau

bus atsiimti negu iš prancūzų?), neprieštaravo Lietuvos akcijai Klaipėdoje, jei prancūzai bus iš ten išspirti ir Lietuva garantuos vietos vokiečių ekonominės ir kultūrines teises. Kadangi Maskva visur stengési pakenkti Lenkijai, sovietai akcijai irgi neprieštaravo, o jei Lenkija pajudėtų prieš Lietuvą – sovietai saké neliksiai stebėtojai.

Klaipėdos krašto lietuviai, ilgus amžius gyvenę veikiami vokiečių kultūros, liuteronai, o ne katalikai, politiškai liko ištikimi Vokietijai, todėl patys sukilti nesiruošė. Tik Rytprūsių lietuvių aktyvistai pasisakė už susijungimą su Lietuva tautinės kultūros ir kalbos išsaugojimo labui, tikėdamiesi gauti gerus postus administracijoje. Lietuvai liko sukilio inscenacijos scenarijus. Abipusis psichologinis atotrūkis akivaizdus – E. Galvanauskas ir ruošiamo žygio vadadas, žvalgybos karininkas Jonas Budrys (Polovinskas) nustebo, jog kadriniai Lietuvos kariuomenės karininkai, kovoję prieš lenkus, bermontininkus ir bolševikus, nenoriai rašësi į Klaipėdos žygį, nes... nelaikė to kova už tévynę.

1923 m. sausio 6 d. Šilutėje sudarytas Vyriausias Mažosios Lietuvos gelbėjimo komitetas (VMLGK) po trijų dienų paprašė Lietuvos ateiti į pagalbą. Sausio 9-ąją civiliai aprenti 1 050 Lietuvos savanorių, kurių kišenėse nebûtum galėję rasti nė vieno lietuviško dokumento, degtukų ar cigarečių pakelio, peržengė sieną. Tarp jų į Klaipėdą žygiavo 40 reguiliariosios kariuomenės karininkų ir 584 kariai, kiti – šauliai, studentai ir apie 300 vietinių gyventojų, tarp jų keli vokiečiai, kaip įrodymas sajungininkams, kad sukilo vietiniai. Žygio dalyviai įspėti susidūrimų metu stengtis nukauti kuo mažiau prancūzų. Akcija pradėta laiku: Vakaruose vyko karštai disputai dėl nesumokėtų vokiečių reparacijų ir prancūzų daliui įvedimo į Ruro kraštą. Žygis į Klaipėdą įvyko sklandžiai, Kaunas jį pristatė kaip vietinių sukilių, juoba kad ir vietas vokiečiai neprieštaravo. Prancūzams lietuviai aiškins, kad sukilimas įvyko prieš vokiečius, o ne prieš Gabrielio Žano Petisnė (Gabriel Jean Petisne) administraciją. Susišaudymuose nuo prancūzų kulkų žuvo 16 lietuvių, nuo lietuvių – du prancūzai, tačiau garsiai protestavo visi – aršiausiai prancūzai, formaliai vokiečiai ir net britai. Lenkija laikësi ramiai, privengdama karinės Vokiečijos reakcijos – J. Pilsudskis pareiškë, kad jo politika yra iš esmës taiki ir kad jis nepuls Lietuvos, kuri yra „tévyninė“ šalis.

Kaunas triumfavo, euforija apémë visą šalį. „Sukilélių“ sëkmë atrodë kaip moralinė satisfakcija už prarastą Vilnių. 1923 m. sausio 17 d. VMLGK paskelbë sprendimą prisijungti prie Lietuvos autonominėmis teisėmis ir paprašë Lietuvos vyriausybës karinës ir finansinës pagalbos.

Ministras pirmininkas Ernestas Galvanauskas
Klaipėdoje 1923 m. priima lietuvių paradą

Kilniaširdiskai nusiteikęs Lietuvos Seimas sausio 24-ąjį mielai patenkino ši prašymą, o vasario 17-ąjį Ambasadorių konferencija perleido suverenias Klaipėdos teises Lietuvai. Lietuviai tai laikė didžiausia savo diplomatinė ir karine pergale, kokia ji iš tiesų ir buvo.

1924 m. gegužės 8 d. Memelio (Klaipédos) Konvencija ir Statutas panaikino „Klaipédos problemos“ teritorinį aspektą, paskelbdamas regioną autonomine Lietuvos dalimi. 1925 m. Klaipédos krašto gyventojų surašymo duomenys parodė, kad krašte gyvena 141 000 gyventojų, iš jų 64 000 vokiečių, 37 000 lietuvių ir 34 000 „klaipédiečių“, kurie namuose kalbėjo lietuviškai. Kadangi Lietuva be vidinių skrupulų laikė „klaipédiecius“ lietuviais, skaičiavo krašte esant 50,8 proc. lietuvių. Lietuva įgijo neužšalantį uostą.

Sureguliavus savykius su sąjungininkais, stengiantis išvengti dvejonių dėl naujo teritorijos statuso, su Vokietija pasirašytas kompleksas sutarčių, svarbi prekybos ir laivininkystės sutartis, o 1928 m. sausio 29 d. po ilgų ir sunkių derybų pasirašyta Lietuvos ir Vokietijos sienos sutartis. Abi šalys Berlyne nustatė sienos liniją, kuri Klaipédos teritoriją paliko Lietuvos pusėje. Paskui Lietuva tikėjosi, kad Klaipédos klausimas béra tik vidaus problema, tačiau vokiečiai nemanė, kad techninės sutartys reiškia galutinį Klaipédos atsisakymą...

Kairės demokratija ir 1926 metų gruodžio perversmas

Nepaisant geografinio artumo, istorijos bendrumo, etninės giminystės (tarp latvių ir lietuvių) ryšiai su Latvija ir Estija nesiplėtojo. Nors nepriklausomybės kovų metu būta ir bendradarbiavimo, ir ryžtingų raginimų kurti sąjungą, trys šalys keliavo skirtingais keliais. Latvija ir Estija vengė kištis į Lenkijos ir Lietuvos konfliktą dėl Vilniaus, abi gravitavo į Varšuvą, o Lietuva dėl Vilniaus problemos iškrisdavo iš perspektyvaus regioninio darinio su Lenkija priešakyje. Išnaudodama lietuvių ir lenkų konfliktą savo tikslams Maskva žaidė savo naudai, o tai kenkė ir Baltijos šalių, ir Lenkijos interesams. Tiesa, Latvija 1921 m. vasario 16 d. pripažino Lietuvą *de jure* – Lietuvos tarptautinės izoliacijos metu tai buvo didelė parama. Kovo mėnesį, pasitelkus tarptautinį arbitražą, nustatyta siena tarp abiejų šalių.

Puoselėta nemažai gražių Baltoskandijos idėjų ir planų, tačiau bendradarbiavimas su Skandinavijos šalimis neišsiplėtė. Likę vieniši lietuviai 1926 m. rugsėjo 28 d. Maskvoje pasirašė nepuolimo ir neutralumo sutartį su SSRS. Sutartyje SSRS patvirtino, kad išlieka visas 1920 m. sutarties sąlygos. Georgijaus Čičerino nota prie šio pakto patvirtino Lietuvos interesus Vilniuje; sovietai užtikrino lietuviams, kad *de facto* esantys Lietuvos sienos pažeidimai nepakeitė Maskvos pozicijų dėl Lietuvos teritorinio suverenumo. Taigi Maskva, nepaisydama Lenkijos nepasitenkinimo, pripažino Lietuvos suverenitetą Vilniuje.

Lietuvos politines jėgas veikė bendrieji Europos procesai – parlamentarizmo krizės, diktatūrų įvedimai, perversmai. Bolševikų diktatūra SSRS, Benito Musolinio (Benito Mussolini) atėjimas į valdžią Italijoje, perversmai Bulgarijoje, Portugalijoje, o ypač karinis perversmas 1926 m. gegužę Lenkijoje, kurio metu į valdžią grįžo J. Pilsudskis, skatino veikti visus, nepatenkintus Seimo valdymu („seimokratija“). O čia dar po kie-toko trejų metų krikščionių demokratų bloko valdymo 1926 m. gegužės 8–9 d. rinkimai į 85 vietų III Seimą atneše sensaciją – LKDP blokas pralaimėjo. Naują valdančiąją koaliciją birželį pirmą kartą suformavo kairė – valstiečiai liaudininkai ir socialdemokratai, prie jų prisdėjo septyni tautinių mažumų atstovai Seime. Prezidentu išrinktas valstiečių liaudininkų lyderis Kazys Grinius. Socialdemokratai jį parėmė tik su sąlyga, kad jis derins visus žingsnius su jais. Vyriausybėje dominavo valstiečiai liaudininkai su ministru pirmininku M. Sleževičiumi priešakyje.

III Seimo naujoji valdančioji dauguma skubėjo įdiegti šalyje visateisę demokratinę santvarką. Birželio 17 d. panaikinta karo padėtis, amnestuoti politiniai kaliniai, tarp kurių būta nemažai pogrindinės LKP narių, panaikinti visi spaudos apribojimai, pirmą kartą šalies istorijoje leista laisvai rengti susirinkimus. Naujoji valdžia, taupydama lėšas, mažino atlyginimus, planavo įvesti civilinę metrikaciją (didelis finansinis smūgis katalikų kunigams, nes nuo 1927 m. pradžios dar ketinta nebemokėti algų dvasininkams), émė mažinti karininkų skaičių. Įsiutę karininkai vienam Seimo nariui populiarai išaiškino, kas atsitiks: „Ponai, ne jūs kariuomenę sumažinsite, o kariuomenė jus sumažins.“ Staigios reformos ir kilnūs valdžios siekiai atsisuko prieš ją pačią. Nuo 1926 m. rudens opozicija Seime ir savo spaudoje vis dažniau pradėjo kalbėti apie komunizmo grėsmę Lietuvos nepriklausomybei, kaltino valdžią netvarkant komunistų – sumažinus politinę policiją nebeliko kam tramdyti priešvalstybinius išsišokimus, chuliganai po komunistų mitingų su raudonomis vėliavomis rankose gatvėse užkabinėjo uniformuotus kariškius, nuo „bolševizacijos“ šiurpo opozicijoje esantis krikščionių demokratų blokas, tautininkai, karininkai ir juos palaikantieji (lapkritį raitoji policija brutaliai išvaikė patriotinę studentų demonstraciją). „Bolševizaciją“ papildė kaltinimai polonizacija, mat vykdyma rinkiminis pažadus vyriausybė lenkams leido steigtį 70 lenkiškų mokyklų, o tai, esant įtemptiems Lietuvos ir Lenkijos santiukiams, įvertinta kaip pavojus visai tautai.

Demokratija Lietuvoje, pasak A. Smetonos, tai nupirkti per dideli batai vaikams – parlamentarizmo tradicija vos per šešerius metus nesubrendo, neįsitvirtino, ypač sunkiai sekési sudaryti koalicijas. Seimas atrodė smulkmeniškai besikišantis į vykdomosios valdžios reikalus ir nekompetentingas. Demokratinis valstybės modelis konservatyviajai pusei pasirodė neatitinkas tautos interesų, apleidžiantis lietuviybės sklidą, sudarantis grėsmę bolševizmui tarpti. Tuo metu į politinę areną išėjo kariuomenė: kariškiai ne tik apgynė Lietuvos laisvę, prijungė Klaipėdą, karininkai jautė savo jėgą prieš politikus, jie skyrė laiko karių švietimui, lavino juos fiziškai, diegė sportą, higienos žinias. Pabūgę staigaus šalies politinio vektoriaus kryptelėjimo į kairę, aktyviausi karininkai 1926 m. gruodžio 17 d. ankstų rytą išvedė kareivius į miestą, pastatė sargybas prie svarbiausių valstybinių įstaigų. 3 val. 43 min. į Seimo salę įsiveržę ginkluoti kariškiai nutraukė posėdį dėl kitų metų biudžeto, išvaikė Seimą, suémė prezidentą, visus ministrus ir keletą Seimo narių. Nesutikus pasipriešinimo mjr. Povilas Plechavičius pasiskelbė vyriausiuoju perversmo vadu ir laikinu

1926 m. gruodžio 17 d. perversmas –
šarvuocių prie Vyriausiojo štabo

diktatoriumi, tačiau netrukus pasiūlė ši savo postą pirmajam Lietuvos valstybės prezentui A. Smetonai. Šis sutiko, nes karininkai įvykdė jo keltą sąlygą – perversmas pavyko be šūvio.

Spaudžiant perversmininkams prezidentas K. Grinius, gavęs valstiečių liaudininkų vadovybės pritarimą, atstatydino M. Sleževičiaus vyriausybę ir naują Ministru kabinetą pavedė sudaryti tautininkui A. Voldemarui. Gąsdinamas pilietinio karo galimybe, kuria galėjo pasinaudoti Lenkija, sutiko atsistatydinti ir pats K. Grinius, įtikintas, kad naujoji valdžia laikysis konstitucijos. Tautininkai, susitarę su krikščionių demokratų bloku, vengdami naujos vyriausybės tarptautinio pripažinimo problemos, gruodžio 19 dieną sušaukė III Seimo nepaprastąjį posėdį. Jame LKDP bloko balsais nauju šalies prezentu išrinktas tautininkų lyderis A. Smetona, kuris prisiekė laikytis šalies konstitucijos. LKDP blokui atiteko Seimo pirmininko (juo išrinktas A. Stulginskis) ir jo pavaduotojų postai.

Siekdamai pateisinti gruodžio įvykius tautininkai ir krikščionys demokratai skelbė Lietuvą išgelbę nuo komunistų perversmo (1924 m. gruodžio 1 d. komunistų pučas Estijoje rodė esant tokią galimybę). Keturi Lietuvos komunistų partijos (LKP) vadovai nuteisti mirties bausme ir po dešimt dienų nuo perversmo pradžios sušaudyti – tai turėjo reikšti, kad tikrieji kaltininkai nubausti, nors opozicinės partijos komunizmo pavojus nematė.

A. Smetona ir A. Voldemaras atvirai pabrėždavo stiprių prezidento galių būtinybę, nevertingo politinių partijų vaidmens, esą atstovavusių tik dalies, o ne visos tautos valiai, ir neketino sugržti į vadinamuosius „seimų laikus“, prilygintus netvarkai ir anarchijai. III Seimo pradėti darbai įvardyti kaip neįvykdomi ir „priešingi pagrindiniams tautos psichikos dėsniams“. Atsitokėjusi kairioji opozicija dar pabandė perversmininkų stiliumi grąžinti Seimą, tačiau 1927 m. pavasarį apie Seimo narį valstietį liaudininką Juozą Pajaujį susibūrusios grupės perversmo planas, suėmus J. Pajaujį, žlugo. Opozicijai protestuojant prieš J. Pajaujo suėmimą, nepritarus vyriausybės deklaracijai, 1927 m. balandžio 12 d. prezidento aktu III Seimas paleistas, o nauji rinkimai neskelbiami, teisinantis rengiamu plebiscitu. Taip prezidentas A. Smetona vienu ypu nuo valdžios vairo nustūmė ir stipriausią šalies politinę jėgą – krikščionis demokratus.

1927 m. rugsėjo 8–9 d. ginkluotos socialdemokratų grupės surengė pučus keliose apskrityse. Sukilimas kuriam laikui pavyko tik Tauragėje, buvo perimtas vadovavimas miestui, tačiau valdžia jį nuslopino, daugumą jo dalyvių suėmė ir nuteisė. Sukilusieji su savo lyderiu Jeronimu Plečkaičiu priešakyje pasitraukė į užsienį ir kurį laiką, veikdami iš Rygos, o paskui iš Lenkijos, vykdė teroro veiksmus, puoselėdami planus... autoritarinės Lenkijos padedami nuversti nedemokratinę A. Smetonos valdžią. Tai diskreditavo socialdemokratus visuomenės akysē.

Prezidentas A. Smetona visą 1927 m. vasarą ir rudenį, lydimas kariņinkų, ministru, žurnalistų ir kino kronikos kamerų, keliavo iš miestelio į miestelį, kuriuose jį iškilmingai sutikdavo prie lietuvių organizacijų, moksleivių gėlėmis ir vainikais išdabintų sutikimo vartų, po jų – prie atitinkamai išpuoštų vietas žydų vartų. Prezidentas lankė bažnyčias, sinagogas ir rusų stačiatikių cerkes. Ramindamas gyventojus A. Smetona aiškino naujos vadovybės planus įvesti tvarką šalyje, nebeleisti politikuoti neatsakingiems pažadų dalytojams, labiau rūpintis žmonių reikalais, užbaigti valdininkų korupciją, padaryti gyvenimą geresnį ir ramesnį. Pats A. Smetona teigė, kad ši jo beprecedentė kelionė leido žmonėms sužinoti

Antanas Smetona – Lietuvos prezidentas
1919–1920 ir 1926–1940 m.

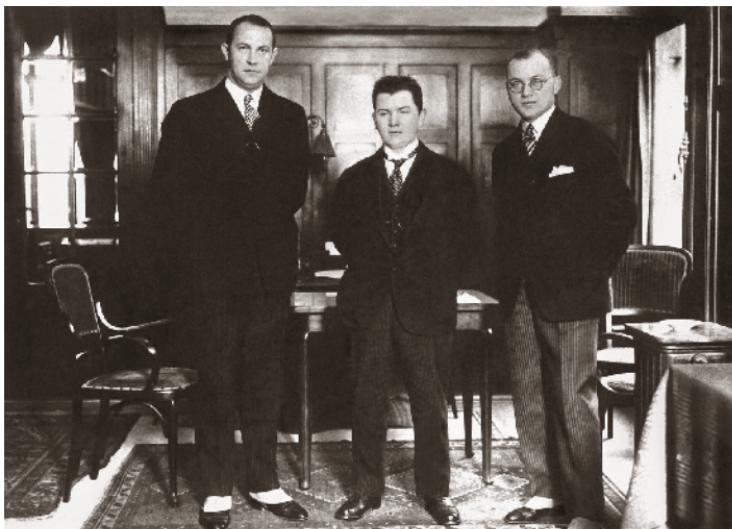

VII Lietuvos žemės ūkio ir pramonės parodos lankytuvai
(Kaunas, 1928 m.)

apie būsimus naujos valdžios darbus, o „vyriausybei suteikė pasitikėjimo“. Tad konservatyvių, religingų katalikų valstiečių sūnūs – kariuomenės leitenantai ir šauliai – demokratinę tautinės valstybės modelį trumpam pakeitę į diktatūrą, atsisakė šio modelio tarptautinės politikos sumetimais prezidento A. Smetonas autoritarinio režimo naudai.

Prezidentas A. Smetona ir ministras pirmininkas A. Voldemaras

Taip per Lietuvos miestų ir miestelių akmeninį grindinį išdunda geležiniais ratlankiais kaustytas tautininkų lyderių vadeliojamas autoritarinis vežimas. Kol kas viešojoje erdvėje dominuoja ekstravagantiškas, dėl savo oratorinių sugebėjimų geriausiai Vakaruose žinomas lietuvis A. Voldemaras, užėmės ne tik premjero, bet ir užsienio reikalų ministro postus. Pasirodė, kad jis neturėjo naujų užsienio politikos idėjų, o A. Smetona stengėsi laikytis „vidurainės [A. Smetonos terminas – Red.] linijos“ – nesusisiety su kokia nors konkrečia valstybe ar jų grupe. A. Voldemaras buvo įsitikinęs, kad „mūsų priešų priešai yra mūsų draugai“ ir laikėsi tautininkų pozicijos, jog Vilniaus klausimo sprendimas eina per Maskvą ir Berlyną, todėl pragmatiskai ieškojo SSRS paramos prieš

Lietuvos delegacija Tautų Sąjungoje Ženevoje 1926 m., iš kairės:
Dovas Zaunius, ministras pirmininkas Augustinas Voldemaras ir
pasiuntinys Petras Klimas (H. Roger Viollet nuotrauka)

Lenkiją. Tapusi Tautų Sąjungos nare Vokietija nebegalėjo remti Lietuvos ambicijų Vilniuje, tačiau būtent su Vokietija 1928 m. pasirašyto net aštuonios sutartys ir pasiekta daugiausia. A. Voldemaras užsienio politiką stumtelėjo radikalesne kryptimi, pabrėžęs, kad politika su Lenkija nesi-keičia, tačiau be Vilniaus Lietuva nėra vienas kūnas. Neatsisakęs derybų su Lenkija, manydamas jų metu parodyti, kad Vilniaus klausimas nėra išspręstas, A. Voldemaras prašovė – 1927 m. balandį derybose Lenkija atsisakė kalbėtis dėl Vilniaus. Po susitikimo Paryžiuje su Lenkijos užsienio reikalų ministru Augustu Zaleskiu (August Zaleski) birželio 22 dieną A. Voldemarą Kauno stotyje pasitiko grupė karininkų, kurie davė jam suprasti, kad tokiomis sąlygomis derybos su lenkais sulaufs kietos opozicijos. A. Smetona su A. Voldemaru tapo atsargesni – derybos sustojo, o 1928 m. Lietuvos konstitucijoje Lietuvos sostine įrašytas Vilnius.

Lenkija suprato šią taktiką ir, siekdama padaryti Lietuvą sukalbamesnę, émési ekonominių ir kultūrinių sankcijų prieš Vilniaus krašto lietuvių organizacijas. Dėl to 1927 m. spalio 15 d. Lietuva apskundė Lenkiją Tautų Sąjungos Tarybai ir situacija tapo ypač įtempta, nes Lietuva nebuvo atšaukus karą padėties su Lenkija. Lietuva ir Lenkija kaktomuša susidūrė Ženevoje, kur Sąjungos Taryboje gruodžio 10 dieną J. Pilsudskis uždavė A. Voldemarui klausimą „Karas ar taika?“ A. Voldemaras, neturėdamas

Prezidentas A. Smetona apvažiuoja kavalerijos rikiuotę 1938 m.

išeities, paprasčiausiai pasakė, jog karą padėties tarp Lietuvos ir Lenkijos nėra. Apsidžiaugusi Sąjungos Taryba patvirtino tai rezoliucija ir ribą tarp abiejų valstybių pavadino jau ne „demarkacijos linija“, o „administracine linija“, bet ne „siena“, kaip norėjo lietuviai. Abi šalys tokius rezultatus Ženevoje laikė pergale, o grįžės į Kauną Karininkų ramovėje ir per radiją A. Voldemaras pareiškė: „<...> mes išėjome į pasaulinę politiką.“ Tačiau iš tikrujų Vilnius dar labiau nutolo nuo Lietuvos.

Vilniaus problema komplikavo ir Lietuvos bažnytinės provincijos sudarymo ir konkordato su Vatikanu klausimus. Vyriausybei derantis su Vatikanu dėl diplomatinių santykių opozicija apkaltino krikščionis demokratus išsižadant Seinų ir Vilniaus vyskupijų. Tik A. Voldemarui vyko sutvarkyti tą reikalą vizito Romoje metu – 1927 m. rugpjūčio 27 d. jis pasirašė konkordatą su Vatikanu, nustačius Lietuvos katalikų bažnyčios padėtį valstybėje. Tačiau santykiai tarp Bažnyčios vadovybės, rėmusios LKDP bloką, ir valstybės vadovų liko komplikuoti.

Santykiai su britais ir prancūzais pablogėjo A. Voldemarui 1928 m. gegužę lankantis Londone, kaip tik tuo metu paskelbus naują Lietuvos konstituciją, kuri deklaravo Vilnių Lietuvos sostine. Taip tarsi pademonstruota, kad ir Londonas yra išitraukęs į disputą dėl Vilniaus. Londonas pašėlo dėl tokio svečio elgesio ir Lietuvos tarptautinė izoliacija tėsėsi.

A. Smetona 1928 m. gegužės 15 d., „pritariamas viso Ministerių kabineto“, nauja konstitucija sustiprino savo pozicijas, nes įteisino savo viršenybę prieš Seimą, galėjo ji paleisti ar surengti rinkimus, leisti įstatymus (įsteigta Valstybės Taryba turėjo teisę tik ruošti bei svarstyti įstatymus), Seimui nesant, vykdyti jo teises. Prezidentą renka septyneriems metams ypatingi tautos atstovai, jis daro visus paskyrimus ir atleidimus. Konstitucija iš esmės užrašė esamą situaciją, įteisindama autoritarinį A. Smetonos valdymą.

Stiprėjant Europos tendencijai saugoti sienų neliečiamumą, A. Voldemaras nieko negalėjo pakeisti. Būdamas ir premjeru, ir užsienio reikalų ministru jau ne visur spėjo, konfliktavo su keliais savo ministrais ir pradėjo pretenduoti į vienvaldyštę šalyje. Po gegužės įvykdymo studenčių eserų pasikėsinimo į A. Voldemaro gyvybę, 1929 m. rugsėjį visiems ministrams *in corpore* „atsistatydinus“, turėjo atsistatydinti ir premjeras. Rugsėjo 23 dieną ministru pirmininku prezidentas A. Smetona paskyrė ekonomistą Juozą Tūbelį, o A. Voldemaras liko be nieko, nes neapdairiai atsisakėapti užsienio reikalų ministru. Tylusis kombinacijų meistras A. Smetona savo skalpeliu toliau raižė pūlinius – atskiratė karininkų perversmininkų apsuories, A. Voldemaro, o vėliau uždarė ir pusiau slaptą, ginkluotą radikaliausių tautininkų organizaciją „Geležinis vilkas“, kuri laikė A. Voldemarą savo vadu. Šie, vadinami voldemarininkais, veiks pogrindyje ir surengs dar ne vieną nesėkmingą bandymą sugrąžinti į valdžią savo patroną.

Naujam tautos vadui reikėjo lygiuotis į istorijos didvyrių, istorija pagrįsti būtinybę kietai valdyti. Didvyriai surasti – tai visi Lietuvos didieji kunigaikščiai kaip prakilni jungtis su modernija, XX a. Lietuva, kuri atsirado iš anos Lietuvos ir atkūrė savo valstybę. LDK tradicija, lietuvių ir jų kunigaikščių bei bajorijos, karvedžių Gedimino, Kęstučio, Vytauto Didžiojo vardai visuomet kėlė atgimstančios lietuvių tautos sąmonę. Valstybės ir tautos didvyriu pasirinktas senovės Lietuvos valdovas – Vytautas, Lietuvos didysis kunigaikštis, didis karo vadas, tautos genijus. 1930 m. iškilmingai pažymėtas Vytauto mirties 500 metų jubiliejus. Gerbti ir garbinti Vytautą Didžių, suaktualinus jo istorinį vaidmenį, tiko visiems: karvedys, laimėjęs Žalgirio mūšį, išplėtęs Lietuvą nuo jūrų iki jūrų, siekės Lietuvai karaliaus karūnos, kurią „nugvelbė“ klastingi lenkai... Patiko Vytautas ir Katalikų bažnyčiai, nes jis – Lietuvos krikštytojas, pastatęs 33 bažnyčias; tvirta ranka valdės valstybę jis patiko tautininkams; sportininkai šlovinio Vytauto fizinę stiprybę, blaivininkai aiškino, kad Vytautas niekuomet

Vytauto Didžiojo kulto kūrimo momentas: 1930 m. Pasvalyje ypatinga ceremonija pagerbiamas keliaujantis po Lietuvą kunigaikščio paveikslas

Vytauto Didžiojo karų muziejus, atidarytas 1935 m.
Architektas Vladimiras Dubeneckis (V. Augustino nuotrauka)

negėrė vyno ir alaus. Vytauto tolerancija patiko tautinėms mažumoms – juk jis pasikvietė tutorius į Lietuvą, o žydams suteikė tokių privilegijų, kokinis Europoje jie gavo gerokai vėliau. Be to, Vytautas įkūnijo kiekvienam lietuviui priimtiną tautinį ir politinį idealą – vadavo Lietuvą iš priklaušomybės nuo lenkų, jis ir palaidotas Vilniuje. Vytauto Didžiojo mirties 500-ujų metinių komitetas nutarė pastatyti Kaune Vytauto Didžiojo karo muziejų, kaip atminimo panteoną, po visą Lietuvą nešiotas Vytauto paveikslas – šias apeigas lydėjo daugybė įvairiausių renginių visuose Lietuvos miestuose ir miesteliuose, jam pastatyti paminklai.

Taip formuotas Vytauto Didžiojo kultas, priminės lietuviams šlovingą jų senovės laiką didvyrio praeitį ir su juo susiejęs stipraus tautos vado – A. Smetonos, tarsi ir antrojo Vytauto – valdomą Lietuvos valstybę. Svarbiausia Vytauto jubiliejinių renginių mintis – tautos vienybė per sukeltą platų patriotinį sajūdį, esama atrama šlovingoje pagoniškosios LDK praeityje, ir pasiusta žinia, kad Lietuva yra sena istorinė valstybė.

A. Smetonos ir J. Tūbelio tandemas

Ūkininkų ir kooperatinių organizacijų kūrėjas ir vadovas J. Tūbelis pasirodė visiška priešingybė ekscentriškam A. Voldemarui, jis ramiai pirmininkavo ir vyriausybei, ir Lietuvių tautininkų sąjungai 1931–1938 m. J. Tūbelis puikiai išmanė Lietuvos ekonomiką ir finansus, kietai priešinosi lito nuvertinimui, o atsargi ekonominė politika leido atlaikyti krizę, valstybės finansai nepakriko, valstybė nebrido ir nejbrido į nepakeliamas skolas. Jo teorija ūkiškai konservatyvi – vengti išleisti daugiau negu uždirbi, finansinę padėtį gerinti plėtojant gamybą. Nesiskolino užsienyje, sprendimus darė atsargiai, pritarė ekonominės veiklos autarkijai – išsiversti su kuo mažiau importo.

Naujieji 160 000 ūkininkų vykdė melioraciją, pavertė dirbama žeme tūkstančius hektarų ganyklų, krūmų ir miškų, pasėlių plotai padidėjo trečdaliu, Lietuva pati apsirūpindavo maistiniais ir pašariniais grūdais, o perteklių eksportuodavo (1938 m. – 132 000 tonų). Kooperatyvams ir pavieniams ūkininkams įsivežus iš Danijos, Švedijos ir Vokietijos tūkstančius žalųjų bei juodmargių karvių, pieno išmilžiai pakilo nuo 700 iki 2 000 litrų ir lenkė daugelį šalių. Kai privati ekonominė iniciatyva daugeliu atžvilgių nepajėgė veikti tautos ūkiui reikiamu mastu, J. Tūbelis kūrė ir stiprino kooperacinių ar masinių akcinių bendroviių ūkinę veiklą, samdomojo darbo, švietimo, kultūros srityse nuosaikų valstybinį

Juozas Tūbelis – ministras pirmininkas
(1929 rugpjūjis–1938 kovas)

reguliavimą laikė naudingu ir reikalingu, taigi jo politiką kartais vadinama santūria valstybinio socializmo atmaina. J. Tūbelio veikla stiprino kapitalistinius santiukius Lietuvoje, o kooperacijos, draugių palaikymas sustambino lietuvių kooperacines bendroves „Lietūkis“, „Pienocentras“, „Maistas“.

Javų eksportas mažėjo, o žemės ūkio produkcija (bekonas, sviestas, sūris, mėsos gaminiai) 1935 m. jau sudarė 65 proc. eksporto, 1939 m. – 78 proc. 1924 m. Lietuva eksportavo 542 tonas sviesto, 1939 m. –

17 413 tonų, o bekono eksportas

padidėjo iki 41 tūkst. tonų. Plėtojosi konservų, cukraus, tekstilės pramonė (1939 m. veikė 80 lininių, vilnonių, medvilninių, šilkinių audinių ir trikotažo įmonių), plėtėsi avalynės, popieriaus, stiklo gamyba, t. y. pramonė, daugiausia apdirbantis vietines žaliavas, išaugo keturis kartus. Augo ir modernėjo miestai, Kaunas, 1939 m. turėjės 154 000 gyventojų, iš kurių 60 proc. sudarė lietuviai, jau buvo naujoviškas, tvarkingas miestas. Jame pastatyta mokyklų, bibliotekų, naujų muziejų ir universiteto fakultetų korpusų. Pagerėjo sveikatos apsauga, išteigtos ir pastatytos ligoninės, parengta 1 500 medikų, sumažėjo mirtingumas, priartėjės prie išvystytų Europos šalių (13 žmonių 1 000 gyventojų) rodiklių, o naujagimių gausa Lietuva toli paliko Latviją ir Estiją... Apie 1941–1942 m. numatyta pradėti industrializuoti Lietuvą.

Autoritarinis ramaus publicisto ir kalbėtojo A. Smetonos režimas netenkino dešiniojo sparno tautininkų, kuriems imponavo Italijos fašizmas ir energingesnis lyderis. Kariuomenėje įtakingi nacionalistai voldemarinkai vis bandė pučų keliu grąžinti į valdžią A. Voldemarą, o 1934 m. gen. Petro Kubiliūno vadovaujamas dalinių išvedimas į Kauno gatves buvo pavojingiausias. Tačiau pučai nebuvo tiesiogiai nukreipti prieš A. Smetoną ir laiku sustabdomi. Tik A. Voldemaras šį kartą nubaustas ypač rimtai – iš Lietuvos provincijos miestelio Zarasų ištremtas į Paryžių... Kariuomenės lojalumui užtikrinti išeitis rasta paprasta – 1 750 karininkų 25 000 dydžio kariuomenė mokėti nepaprastai dideli atlyginimai, suteikta nemokama

sveikatos priežiūra, butai ir kiti priedai. Režimo ramstis buvo policija ir gerai veikiantis Valstybės saugumo departamentas.

Gausėjant priekaištų dėl prezidento neperrenkamumo, teko imtis įstatymą, kad bent būtų tokia regimybė. 1931 m. gegužės 2 d. savivaldybės tapo apskričių viršininkų organais – viršininkai pirmininkaudavo apskričių tarybose, kurios rinkdavo „ypatingus tautos atstovus”, o šie – prezidentą. Taip renkant ypatinguosius tautos atstovus buvo labai sunku išrinkti A. Smetonai priešingą asmenį. Taigi A. Smetona sudarė sau salygas vėl būti perrenkamas – ypatingieji tautos atstovai 1931 m. gruodžio 11 d. vienbalsiai išrinko jį Lietuvos prezidentu. Panašiai A. Smetona išrinktas prezidentu ir 1938 m. lapkričio 14 d. Kai Vokietijoje 1933 m. į valdžią atėjo A. Hitleris, o 1934 m. po perversmų įsitvirtino autoritariai režimai Estijoje ir Latvijoje, regione A. Smetonos režimas atrodė visai liberalus.

Savo dalies kariuomenės modernizacijai reikalavo kariškiai – 1935 m. Valstybės gynimo taryba priėmė kariuomenės perorganizavimo planą – apie 20 proc. biudžeto teko skirti krašto gynybos reikalams. J. Tūbelis, vadovavęs Ministrų Tarybai 7,5 metų (ilgiausiai išsilaike toje pozicijoje), garantavo vyriausybių stabiliumą ir vieningą visų ministru politiką, sudarydamas Lietuvai šansą plėtoti įvairių krypčių pažangą visose sferose be jokios paramos iš užsienio. Tačiau būta ir nesėkmės. Žemės ūkio ir pramonės augimas buvo nepakankamas greitam pragyvenimo lygio pakilimui, daugybė smulkių ūkių išvaržyti. 1935 m. „Pienocentras“, supirkinėjės iš valstiečių pieno produktus, triskart sumažino supirkimo kainas. Suvalkijos valstiečiai paskelbė streiką, draudė pristatyti pieną į Kauną ir keliuose pastatė postus, o juos ardant kilo riaušės, policija Veiveriuose nušovė tris valstiečius, šimtus areštavo. 1934–1935 m. pa-aštėrus Lietuvos ir Vokietijos santlykiams dėl Klaipėdos nacių proceso, Vokietija faktiškai uždarė savo sieną Lietuvos žemės ūkio produktams, sustabdė tradicinį žąsų importą. Bandant padėti ūkininkams visi valstybės tarnautojai privalėjo reguliariai pirkti žąsis. Vyriausybė palaikė kritusias žemės ūkio produktų kainas iš biudžeto, tačiau, J. Tūbeliui radus rinką Didžiojoje Britanijoje, Lietuvos importas į šią šalį iš jos ir eksportas užėmė pirmą vietą.

Įvykiai Užnemunėje – stiprus smūgis ir ministrui pirmininkui J. Tūbeliui, ir A. Smetonai. Partijos, ypač LKDP bloko žmonės, kritikavo režimą. 1936 m. pradžioje, suaktyvėjus krikščionims demokratams, Lietuvoje oficialiai uždraustos politinės partijos, išskyrus Lietuvių tautininkų

sajungą (LTS), kuriai A. Smetona neleido persitvarkyti į partiją, o tik remti jo režimą – iš pirmo žvilgsnio opozicinių partijų veiklos lyg ir nėliko. Tačiau opozicijai reikalaujant neatidėliojant sudaryti tautos pasitikėjimą turinčią vyriausybę, atkurti Seimą, kairei laikantis liaudininko M. Sleževičiaus šūkio „Kova eina, ji eis iki Seimas bus sušauktas“, ar timieji įkalbėjo A. Smetoną dalį nepasitenkinimo perleisti pavaldžiam Seimui, iškirsti politinę „orlaidę“. Dėl to atgaivinta Seimo institucija. Kandidatus į Seimą siūlė apskričių tarybos (Kaune – miesto taryba), bet kandidatų į Seimą negalėjo kelti visuomeninės organizacijos ir piliečių grupės, o tik tautininkų kontroliuojamos savivaldybės. Taip opozicijos atstovams neleista dalyvauti Seimo rinkimuose. Todėl 1936 m. vasarą vykę rinkimai nebuvo demokratiniai, o išrinktas IV Seimas vadintas „smetoniniu Seimu“. Jo 49 narių daugumą sudarė tautininkai ar valdžiai lojalūs asmenys.

Autoritarinį prezidento režimą 1938 m. gegužės 12 d. sustiprino paskelbta nauja šalies konstitucija, kurią pasirašė prezidentas A. Smetona ir ministras pirmininkas V. Mironas. Ji skelbė Lietuvą respubliką, bet žodžio „demokratinė“ jau nebeliko. Nors suverenumas priklauso tautai, septyneriems metams renkamas prezidentas vadovauja valstybei, jis net neatsako už savo galios veiksmus, tačiau prezidento aktui reikalingas ministro pirmininko parašas, kartu ir valstybės gynimo klausimais. Prezidentas gali leisti įstatymus, sudaryti ir ratifikuoti sutartis, atleisti ir skirti aukščiausius pareigūnus, kaip vyriausiasis ginkluotujų pajėgų vadas jis skiria ir atleidžia kariuomenės vadą. Lietuvos sostinė – Vilnius. Šia konstitucija absoliučiai garantuotas A. Smetonos autoritarinis režimas.

A. Smetonai atrodė nepavojinga nusilpusių kairiųjų partijų veikla, éjo jų laikraščiai, nekélė grësmës pogrindyme esanti negausi (apie 1 200 narių) Lietuvos komunistų partija, nors Maskva ir pumpavo valiutą į jos subliuskusius raumenis. Tačiau krikščionių demokratų blokas, Katalikų veikimo centras (KVC) nuolat kvépavo į pakaušį – tautininkai taip ir nesugebėjo monopolizuoti ideologinės ir organizacinės erdvės. Katalikų organizacijos, jaunimo grupės buvo gausesnės nei tautininkų, jų spauda – įtakingesnė. Krikščionių demokratų pakraipos opozicija atvirai pretendavo dalyvauti valstybės valdyme, jų remiamas ambicingas kariuomenės vadas gen. Stasys Raštikis, nors ir buvo vedės prezidento brolio dukterį, visuomenėje įgavo tokį didelį populiarumą, jog prezidentas po ilgoko ambicijų konflikto 1940 m. balandį atleido jį iš pareigų.

Lietuvos piliečiai žydai ir lenkai

Šimtmečius Lietuvoje nebuvo aršaus antisemitizmo, nes lietuvių valstietis buvo visiškai priklausomas nuo absoliučiai dominavusių žydų pirklių ir derliaus supirkėjų ir atvirkščiai. Malonybiškai ir kartu pašaipiai lietvių vadinami „mūsų žydeliai“ (dėl to, kad nebuvo aukšto ūgio ir užsiémė valstiečių neigiamai vertinama prekyba, o ne „rimtu“ darbu) garsėjo visuotiniu raštingumu, pomėgiu knygai ir tuo atžvilgiu buvo geras pavyzdys lietvių tautiniam judėjimui, nors lietuviams atrodė „kitokie“. Žydai lietvių valstiečius matė kaip mažai civilizuotus kaimiečius, iš kurių jie tik pirkо produkciją, o vos prasibrėžianti lietvių kultūra jiems, kaip ir lenkams, visiškai neimponavo. Su lietuviais žydai kalbėjo rusiškai ar lenkiškai. XX a. situacija ēmė keistis: su žydais lietuvių pradėjo bendradarbiauti renkant atstovus į Rusijos Dūmą, taip įveikdami lenkų dvarininkų deputatus. Tačiau tai ir vieni, ir kiti darė savanaudiškai, nenumatydami bendros strateginės partnerystės.

Galima sakyti, kad dvi svarbiausios užsienio politikos problemos – Vilniaus ir Klaipėdos, – lėmė ir Lietuvos žydų bei lenkų padėtį. Neturinčią savo stiprios vadovaujančios vidurinės klasės, nedidelę lietuvių inteligenčijos grupę domino žydų parama, ypač jeigu Lietuva atsikurtų su sostine Vilniumi. Žydų miesto bendruomenės ir jų prekybos, finansų pajęgų parama dar nelietuviškuose miestuose buvo svarbi ir vidaus, ir užsienio politikos sumetimais. 1918 m. gruodį žydų sionistai Jokūbas Vygodskis ir S. Rozenbaumas tapo Lietuvos vyriausybės nariais atitinkamai kaip ministras be portfelio žydų reikalams ir užsienio reikalų viceministros. Lietuviai nepuoselejo antisemitizmo ir žydų asimiliacijos planų, o žydams Paryžiaus taikos konferencijoje prižadėjo viską, ko tie tiktai prašė, visų pirma plačiausią kultūrinę autonomiją. Apskritai Lietuvos nepriklausomybę žydai parėmė, dalyvavo Lietuvos Tarybos veikloje, žydai savanoriai dalyvavo nepriklausomybės kovose. 1920 m. nacionalinėje demokratiškai išrinktų žydų kahalų (bendruomenių) atstovų konferencijoje sudaryta Lietuvos žydų taryba (*Vaad*) iš 34 narių, kuri turėjo spręsti visus socialinius ir kultūrinius žydų reikalus. Gerai nemokėdami lietuviškai žydų atstovai Lietuvos Seime galėjo kalbėti jidiš – to Europoje dar nebuvo...

Tačiau Vilniaus praradimas susilpnino lietvių pažadus, o svarstant 1922 m. konstituciją partijos pritarė tautinių mažumų kultūrinei autonomijai, suteikė mažumoms lygias teises, tačiau privilegijų neteikė, kad

nesusidarytų valstybė valstybėje. Konstitucija sergėjo valstybinį lietuvių kalbos statusą, pasiskė prieš mažumų menkinimą ir persekiojimą, ragino gerbti jų kultūrą, tačiau žydų atskirai nepaminėjo. Nors manyta, kad žydų Lietuvoje yra apie 250 000, gyventojų surašymas jų tesuskaičiavo 150 000 (7 proc. gyventojų), o dėl gausios emigracijos ir nedidelio gimstamumo žydų skaičius nedidėjo. 1923 m. panaikintas žydų ministro be portfelio postas, vėliau laikytasi prezidento A. Smetonos nuostatos – kadangi leidžiame tautinėms mažumoms gimtosios kalbos teisę, kultūros reikalais bendrauti su savaisiais, tai mažumos „už tai privalo būti mūsų žemės teritoriniai patriotai, mylėti Lietuvą ir gerbti lietuvių tautą“.

Nepaisant lietuvių kultūros, iš kurios nesenai šaipytasi, dominavimo, žydai galėjo ir toliau visiškai tenkinti savo nacionalinius kultūrinius poreikius, tačiau žydai ir lietuviai gyveno atskirus, tik darbo reikalais susijusius gyvenimus. Nacionalinėje lietuvių valstybėje žydams liko uždara valstybės tarnybos sritis, tad jie tradiciškai vyravo prekyboje ir komercijoje, daug prisidėjo prie Lietuvos rekonstrukcijos, sukūrė žydų ekonominį ir finansinių organizacijų, taip pat unikalią savo švietimo ir mokyklų sistemą (pamokos mokyklose vyko hebrajų arba jidiš kalba, jos tapo svarbiaisiai žydų kultūros centrai). Jauna ir dar niekuo neimponuojanti lietuvių kultūra (literatūros klasikai Maironis, Vaižgantas, V. Krėvė-Mickevičius dar vaikščiojo Kauno gatvėmis) nebuvo labai patraukli žydams, iš kitos pusės, carizmo priespaudą kentusių lietuvių tautinius jausmus žeidė, kad žydai tarpusavyje dažnai vartojo rusų kalbą.

Žydai – daugiapolė, pliuralistinė, politiškai susiskaidžiusi bendruomenė, turinti daugelį partijų ir organizacijų. Vykstant sekularizacijai, jaunimo modernizacijai, yrant uždaram žydų geto gyvenimui valdžia šnairavo į gausėjančius žydų kairiuosius, aktyvius LKP, komunistinio pogrindžio atstovus, kur žydai dominavo: jie sudarė daugiau kaip 70 proc. narių svarbiausioje – Kauno LKP organizacijoje, daugumą komjaunime ir MOPRė (tarptautinė organizacija revoliucionieriams remti, diriguojama iš Maskvos). Lietuviams plūstelėjus į miestus ir veržiantis į pramonę bei prekybą, prasidėjus ekonomikos krizei, sustiprėjo konkurencija. Žydai tebekontroliavo apie 40 proc. šalies pramonės, 54 proc. jos vidaus prekybos, 20 proc. eksporto ir 40 proc. importo. Daug žydų buvo laisvų profesijų darbuotojų – 42 proc. gydytojų, kiek daugiau advokatų, meno žmonių, žurnalistų, 32 dirbo prekyboje, 23 proc. pramonėje ir amatuose. Ketvirtajame dešimtmetyje gana agresyviai žydų prekybininkus émė puldinėti verslininkai laikraštyje „Verslas“ – atvirai kėlė šūkį „Lietuva lietuviam“.

Žydų Hapoelio klubo jaunieji sportininkai žygiuoja Kauno centre
gatve 1935 m. (Lietuvos žydų asociacijos Izraelyje archyvas)

Tačiau valdžia efektyviai stabdė raginimus apriboti žydus, o filosemitas A. Smetona agresyvesniems jaunalietyviams pareiškė, kad „vietos visiems užteks“.

Tautininkams patiko ir žydų parama sprendžiant Klaipėdos ir Vilniaus problemas, o žydų dalyvavimas savivaldos rinkimuose laikytas „nepagrįstu“ žydų noru toliau plėsti savo įtaką. Tačiau lietuvių tams, lietuvių ir jų ūkinių kooperatyvų veikla neišvengiamai silpnino žydų verslo pozicijas. Lietuvių kapitalo dalis Lietuvos eksporte 1934 m. jau sudarė 45 proc., 1938 m. – 70 proc. Kai kuriose srityse žydai tvirtai dominavo – eksportavo daugiau arklių, kailių ir odų, miško medžiagos, o importe sudarė didžiąją dalį. Apskritai žydai gyveno atskirą bendruomeninį gyvenimą ir menkai integravosi į lietuvių visuomenę, o sionistinis judėjimas kėlė Lietuvos žydus gyventi į Palestiną.

Lenkai, sudarę apie 3,2 proc. gyventojų, nors, jų nuomone, lenkų turėjo būti 10 proc., savo kultūrinį gyvenimą suko taip pat apie lenkiškas mokyklas. Tačiau situaciją blogino Lenkijos vykdomi lietuvių kultūrinio gyvenimo ribojimai Vilniaus krašte, nes tuo pačiu atsakydavo ir Lietuvos valdžia. Pradinėse mokyklose lenkų vaikų skaičius vis mažėjo – 1923 m. 30-yje lenkiškų pradinių mokyklų mokėsi 2 852 pradinukai, o 1932 m. tik 603. Nuo 1927 m. susiklostė praktika, kad reikėdavo nurodyti moki-

Keliai tarp Lietuvos ir Lenkijos keliolika metų buvo uždaryti. Giminės iš abiejų pusų susitinka prie administracinių linijos (apie 1937 m.)

nių tautybę. Vaikas galėjo lankytи lenkų mokyklą, jeigu jo abu tėvai buvo lenkai, o jei vienas tėvų buvo lietuvis, tai vaikas turėjo lankytи lietuvišką mokyklą. Lenkų įtaka ribota, nes valdžia siekė juos lituanizuoti, laikydama esant nutautėjusiais lietuviais. Prezidentas A. Smetona manė, kad jeigu lietuvis kažkada virto lenku, tai kodėl jis negali vėl atvirsti lietuviu?

Gyvenę nekompaktiškai lenkai neturėjo galimybę rasti vaikams mokyklų visose Lietuvos dalyse, tad leido vaikus į nelegalias mokyklas, kurių 1935 m. priskaičiuota apie 40. Švietimui padėjo lenkų kultūros organizacijos *Pochodnia* („Deglas“), *Oswiata* („Apšvieta“), *Jutrzenka* („Aušrine“), gaudavusios pinigų iš Lenkijos. Jos rėmė lenkų pradines mokyklas ir Lietuvos vyriausybės finansiškai remiamas lenkų gimnazijas Kaune, Panevėžyje ir Ukmerge. 1935–1936 mokslo metais veikė apie 30 lenkiškų mokyklų.

Negalėdami dėl prastų tarpvalstybinių santykių vykdyti platesnės politinės veiklos, Lietuvos lenkai daug jėgų skyrė kultūrinei veiklai. Apskritai tautinės mažumos, tarp jų rusai ir vokiečiai, galėjusios laisvai puoselėti savo kalbą ir kultūrą, nesijautė lygiateisės su lietuviais, gaudamos tik lietuvių padėjėjų vaidmenį, atsirenkdamos į nematomus barjerus, kai siekė valstybinės tarnybos. Vokiečių ir lenkų mažumos darė žygių gauti tautinę autonomiją žydų pavyzdžiu, tik rusų mažuma tokią reikalavimą nekėlė.

Tarptautinių įvykių poveikis ir lietuviams, ir tautinėms mažumoms po 1939 m. rudens buvo akivaizdus – Raudonosios armijos įgulos darė savo – lietuvių jaunimo dešinėje stipréjo radikalus, nacionalistinis sparnas, kairėje – žydų ir lietuvių jaunimo dalis reiškė aiškias simpatijas SSRS, bolševizmui. Nė vienų netenkino nuosaikus A. Smetonas autoritarinis režimas, nors ir dėl visai skirtingų priežasčių.

Nepriklausomybės karta

Per nepilnus du dešimtmečius Lietuva galutinai tapo lietuviška, jos nebegalėjai supainioti nei su Lenkija, nei su Rusija. A. Smetonas valstybės modelio, jo režimo prioritetai – tautinės kultūros kūrimas ir lietuviškai kalbanti Lietuva – iš esmės įgyvendintas. Nacionalinė kultūra, nereguliuojama ir nevaržoma, atskleidė visa savo pilnatve, užaugo nauja išsilavinusių gabiu žmonių karta, gebėjusi atsiverti pasaulio sukurtoms vertybėms, interpretuoti jas lietuviškoje dirvoje. Nuo lietuviškos spaudos draudimo laikų branginama knyga išliko vertybė, kaip ir spauda, iš esmės likviduotas neraštungumas. 1937 m. Lietuvoje éjo 150 periodinių leidinių lietuvių, rusų kalbomis bendru 930 000 egz. tiražu. 1938 m. šalyje veikė 2 312 mokyklų, jose buvo 5 110 mokytuojų, vien pradinėse mokyklose mokési 283 000 vaikų, lietuvių kalba įsivyravo visose valstybės gyvenimo srityse. Kauno Vytauto Didžiojo universiteto veiklą papildė Žemės ūkio akademija Dotnuvoje, Veterinarijos akademija Kaune, rengusios specialistus žemės ūkui, Pedagoginis institutas rengė mokytuojus, Dailės mokykla ir konservatorija ugđė menininkus, gavę valstybės stipendijas apie 1 500 jaunų lietuvių baigė užsienyje inžinerijos, jūrevystės, medicinos, kalbų ir istorijos, karo mokslus.

Jaunos poros laikė garbės reikalui susituokti Paryžiuje, susipažinti su pasaule literatūra, menu. Gimé profesionali lietuvių dailė, architektūra, sava filosofijos mokykla. Poezija ir literatūra, pasiekusi gana aukštą lygi, eksperimentavo su anksčiau negirdėtais stiliais, atsirado psichologinių ir satyrinių romanų, istorinės ir realistinės dramos kūrinių. Profesionali kritika atspindėjo ir analizavo besirungiančių tarpusavyje katalikų, tautininkų ir kairės idėjų ir prioritetų kryptis ne tik Lietuvos, bet ir europiniam kultūrinės raidos kontekste. Traukiantis nuo rusų kultūros įtakos, nutylint lenką, orientuotasi tai į vokiečių, tai į prancūzų kultūros reiškinius, nors visų kultūros milžinų įtakos prisibijota vienodai.

Architektūros raida: Pramonės ir prekybos rūmai Kaune.
Architektas V. Landsbergis-Žemkalnis, 1938

A. Smetonas režimas nereguliuavo kultūros reiškinių raidos, turinio ir dvasios, nors ir nemažai kalbėta apie lietuvių tautinės kultūros kūrimą. Valstybės biudžeto lėšos leido sukurti profesionalią operą ir baletą, teatrą, formuotis tautiniam kultūros elitui. 1938 m. lapkričio 1 d. įkurtas Antano Smetonas lituanistikos institutas – mokslo įstaiga, kuri turėjo tirti lietuvių kalbą, tautosaką ir Lietuvos praeitį, tvarkyti tų sričių mokslinę medžiagą ir šaltinius, atstovauti lituanistikos mokslams Lietuvoje ir užsienyje, nustatyti techninius terminus, rinkti tautosakos, dainų lobius. Tęstas 1902 m. Kazimiero Būgos pradėtas lietuvių kalbos žodyno sudarymas (pirmieji tomai atspausdinti nacių okupacijos metais, tolesni rengti sovietų laikais, nors ir trukdant politrukams. Pasaulyje unikalialus leksikografinis darbas užbaigtas tik 2001 m.). Išleista 20 žodyno tomų, bendras puslapių skaičius – 22 000, juose pateikta pusė milijono lietuvių kalbos žodžių ir jų vartojimo pavyzdžių.

Kai kurie ekonominiai ir socialiniai Lietuvos rodikliai arba artėjo, arba net susilygino su gretimų šalių, sakysime, Lietuva vijosi Lenkiją (nacionalinės pajamos gyventojui 1930 m. Lietuvoje sudarė 450 sv. st., Lenkijoje – 550, Latvijoje – 900, Suomijoje – 950 sv. st.) ir lenkė Rumuniją, Bulgariją. Tačiau tai dar ne viskas – rūpintasi tautinių ir valstybinių tradicijų kūrimu, tautos atminimo vietų steigimu, tradicijų puoselėjimu – nacija turėjo igyti atmintinų vietų ir savo didvyrių. Sumanya pastatyti Kaune Prisikėlimo

„Pienocentras“ pastatas Kaune (apie 1938).
Architektas V. Landsbergis-Žemkalnis

bažnyčią – tautos šventyklą, lietuvišku stiliumi ir lietuviškai ornamentuotą, atspindinčią lietuvių tautos religinę ir tautinę dvasią. I bažnyčią žiūrėta kaip į tautos vieningumo aktą. Aukščiausias Kauno pastatas iš gelžbetonio plokščių pagal architekto Karolio Reisono (Kārlis Reisons) projektą išaugo greitai (sovietmečiu jame įrengus radijo gamyklą, kaip šventovė užbaigtas tik XXI a.). Minint pirmajį nepriklausomybės dešimtmetį pastatyta atminimo kryžių, patriotinių paminklų, primenančių nepriklausomybės kovas, imta rūpintis žuvusių už Lietuvos laisvę karių kapais. 1934 m. lapkričio 23 d. Kaune, Karo muziejaus sodelyje, šalia paminklo Žuvusiemis už Lietuvos laisvę palaidotas Nežinomas kareivis, sukurtos pagarbos ceremonijos, rūpintasi karių kapų tvarkymu, intensyviai kuriamas žuvusių karių kultas, kasmet iškilmingai paminima kariuomenės įkūrimo diena – lapkričio 23-ioji.

Nuo 1930 m. rugsėjo 8 dieną švęsta ypatinga Tautos šventė (neįvykusio Vytauto karūnavimo ir Švenčiausiosios Mergelės Marijos gimimo diena): valstybines įstaigas papuošdavo dideli Vytauto Didžiojo ir A. Smetonos portretai, vykdavo kariuomenės paradai, inscenizuotos eitynės miestų gatvėmis, vaidinami spektakliai, užsienio svečiams rengiami pokyliai. Šventės pabrėžė praeities ir dabarties ryšį, sujungė tautinius laimėjimus, auklėjo šlovingsos senovės pavyzdžiais, siekė parodyti kariuomenės ir tautos vienybę.

Netrukus atsirado ir modernių jaunos nacijos didvyrių. 1933 m. liepos 15–17 d. du lietuviai, Steponas Darius ir Stasys Girėnas, mažu

Transatlantiniai lakūnai
Steponas Darius ir Stasys Girėnas

lėktuvėliu „Lituanica“ atliko tiesioginį skrydį iš Niujorko į Lietuvą. Nu-skridę be nusileidimo 37 val. 11 minučių ir įveikę 6 411 km, antrą tuo metu ilgiausią atstumą be nusileidimo pasaulyje, aviatoriai patyrė katastrofą tuometinėje Rytų Prūsijoje. Kaune laukiančią ore pasirodant lėktuvu kone šimtataukstantinę minią žmonių gauta žinia pravirkdė. Savo laiške prieš skrydį lakūnai ragino Lietuvos jaunimą paskirti save Tėvynės garbei ir šis priesakas tapo tūkstančių jaunuolių ir merginų siekiu. Didvyriams Kaune pastatytas mauzoliejus (naikintas per nacių okupaciją ir baigtas naikinti sovietmečiu). 1935 m. gegužės 21–22 d. kitas JAV lietuvis, Feliksas Vaitkus, sėkmingai atliko S. Dariaus ir S. Giréno sumanytą skrydį.

Šie įvykiai sudomino jaunimą aviacija, aviacijos ir sklandymo sportu. Talentingas lėktuvų konstruktorius ir dizaineris Antanas Gustaitis, buvęs Lietuvos karo aviacijos vadu nuo 1934 m., sukonstravo seriją lėktuvų ir pavadino juos ANBO (iš sakinio „Antanas nori būti ore“ žodžių pirmųjų raidžių). 66 tokie lėktuvai buvo pastatyti Kauno karo aviacijos dirbtuvėse. Trijų ANBO IV lėktuvų grupė, vadovaujama A. Gus-

Gen. Antano Gustaičio sukonstruotas ir Kauno aviacijos dirbtuvėse pagamintas lengvasis bombonešis ANBO VIII (1939 m.)

taičio, 1934 m. aplankė faktiškai visas Europos sostines, nuskrido per 10 000 km. Kūrybingai panaudodami vokiečių motorus ir prancūzų fiuzelažus, lietuviai Kaune konstravo ir statė savo karo ir sporto lėktuvus, tarp jų ir lengvuosius bombonešius, gaminio sklandytuvus sporto reikalams.

Sportui išėjus į tarptautinę areną atėjo ir pirmosios pergalės – JAV lietuvių trenerių ir kelių žaidėjų padedami Lietuvos krepšininkai 1937 m. Rygoje tapo Europos čempionais. Sportininkus parvežančių traukinį kiekvienoje Lietuvos stotelėje sutiko tūkstantinės minios su gėlėmis, tautos himnu, sveikinimais ir džiaugsmo ašaromis. 1939 m. Kaune Lietuva antrą kartą laimėjo Europos čempionatą, o netrukus merginų krepšinio rinktinė Italijoje iškovojo Europos čempionato sidabro medalius. Krepšinis visam laikui tapo sportu Nr. 1, kaip tautinės pergalės simbolis, dvasios ir kūno lavinimo pergalė, puikus pavyzdys kitų sporto šakų atstovams. Sportas tapo integralia gyvenimo dalimi, tai pademonstruota per pirmąją tautinę olimpiadą Kaune 1938 m., kurioje gausiai dalyvavo ir užsienio šalių lietuviai.

Lietuviai kolonijų užsienyje gausėjo, plėtėsi jų geografija. Neprasigyrę smulkūs mažažemiai valstiečiai susiviliojo emigracija, daugiausia į Pietų Amerikos šalis, nes JAV įvedė imigracijos kvotas. Per 20 metų iš šalies emigravo apie 100 000 gyventojų, iš jų apie 30 proc. sudarė žydai, vykė į Palestiną, Pietų Afrikos Sąjungą ir JAV. Lietuviai vyko daugiausia į Pietų Amerikos šalis (Argentiną, Braziliją, Venesuelą ir Urugvajų). Jiems padėti ir palaikyti ryšius su tévyne sukurta Draugija užsienio lietuviams

Kauno sporto halėje 1939 m. Lietuvos vyrių krepšinio rinktinė antrą kartą tapo Europos čempionais

remti. Ji rūpinosi, kad kolonijos gautų spaudos, siuntė kunigus ir mo-kytojus, įsteigė kelias pradines mokyklas. Su stipriausiais finansiškai ir organizacijų atžvilgiu JAV lietuviai daugiausia bendrauta per giminin-gas politines organizacijas, profesiškai ar tiesiog asmeniškai. Pasaulio lietuvių kongresas Kaune 1935 m., į kurį atvyko 3 000 delegatų ir svečių iš 19 valstybių, parodė, kad dauguma užsienio lietuvių artimi Lietuvai, rūpinasi jos ateitimi, nors ir nepritaria autoritarinio režimo įvestiems politiniams suvaržymams.

Nepriklausomybės metais aiškiai nubrėžti Lietuvos valstybės kontūrai ir nusakytas tautinių vertybų turinys. Lietuvos jaunoji karta, augusi ir gimusi laisvoje Lietuvoje, šalies suverenumą laikė didžiausiu prioritetu, jai buvo savaimė suprantama, kad pati nacija tvarko savo ekonominį, kul-tūrinį ir politinį gyvenimą, nors jis ir nebuko be trūkumų (anot vieno to meto gimnazisto – jo svajonė buvo išvaduoti iš lenkų Vilnių ir nuversti A. Smetoną). Lietuvos gimnazistai, studentai, kariškiai ir jaunieji ūkinin-kai gyvai reagavo į grėsmes iš užsienio, reikšdami aiškų ryžtą ginti tėvy-nę, jeigu to prireiktų. To, galų gale, jie ir buvo mokomi. O sava valstybė, atėjusi iš Mindaugo, Kęstučio, Algirdo ir Vytauto laikų, buvo jų svajonų, ateities planų garantas, pati didžiausia vertybė.

Lietviška Lietuva, nors tarpais be Vilniaus ar Klaipėdos – didžiausias tautos kūrėjų pasiekimas, be kurio šiandieninė Lietuva vargai būtų tokia, kokia yra. Gana tipiškas to meto Europai A. Smetonos valstybės modelis, įdiegtas tautiškumas, patriotizmas savotiškai tarsi paruošė nepriklausomybės vaikus viena po kitos ėjusioms trimis okupacijomis, net 50 metų užtruksiančiam sovietų valdymui, o Lietuvos nepriklausomybės idėja, viltis vėl gyventi laisvėje duos jėgų išsaugoti gimtąją kalbą, kultūrą, kai greitai besisukdamos juodos svastikos ir raudonas pjautuvas ims kapoti galvas geriausioms tautos dukterims ir sūnums.

TRIJŲ KAIMYNIŲ ULTIMATUMŲ ERA

Lietuva ir Lenkija: santykiai be santykių

Nelengvai klostėsi santykiai su kaimynais. Latvijos, Estijos ir Lietuvos suartėjimą diplomatinėmis priemonėmis nuolat trikdė Lenkija, SSRS ir Vokietija. Todėl tik 1934 m. rugpjūčio 12 d. Ženevoje sudaryta Baltijos valstybių politinė ir diplomatinė sąjunga – Baltijos antantė arba Baltijos santarvė, siekusi stiprinti ekonominį, socialinį, teisinį ir administracinį bendradarbiavimą. Tačiau ji negarantavo Lietuvai Estijos ir Latvijos paramos konflikte su Lenkija dėl Vilniaus krašto, nors sustiprino regiono šalių bendradarbiavimą.

Po nesėkmingų tiesioginių derybų su Lenkija apsiribota progeniais diplomatiniais ryšiais, o į visus kitus tarptautinės politikos įvykius Lietuva žiūrėjo tik per Vilniaus prizmę. Lietuvių diplomatijos sunkumai buvo užprogramuoti, nes du pagrindiniai Lietuvos tikslai akivaizdžiai piovėsi tarpusavyje: Vilniaus klausimu Lietuva reikalavo sienų reviziją, o Klaipėdos klausimu kovėsi už esamą padėtį – *status quo*. Kaip lietuvių diplomatai galėjo laimėti du svarbiausius mūšius, jei du Lietuvos tikslai vienas kitam prieštaravo?

Keičiantis Europos politikai, sovietams suartėjus su Lenkija ir 1932 m. liepą pasirašius SSRS ir Lenkijos nepuolimo paktą iš esmės subliuško sovietų įsipareigojimai Lietuvai dėl Vilniaus. Be to, Kaunas sunerimo, kad Vokietija darosi vis agresyvesnė. Todėl 1934 m. pradėti megzti neoficialūs Kauno ryšiai su Varšuva. Keturiaskaitmečiai užsienio reikalų ministras Stasys Lozoraitis ir kariuomenės vadas gen. Stasys Raštikis ėmėsi modernizuoti diplomatiją ir kariuomenę ir paruošė naują nacionalinio saugumo strategiją. S. Lozoraičio idėja – „nepriklausomybės svarbiausia“, todėl *modus*

Lietuvos kariuomenės paradinė rikiuotė 1937 m.

vivendi su Lenkija yra būtina nepriklausomybės sėlyga. 1935 m. balandį S. Lozoraitis įteikė prezidentui A. Smetonai slaptą memorandumą, kuriaime išdėstė savo schemą: mes turime Klaipėdą, tačiau dėl to gresia pavojus, mes neturime Vilniaus ir nėra vilties jį atgauti artimiausioje ateityje. Negalime kautis dviejuose diplomatijos frontuose, todėl Lietuvai reikia susigrąžinti Lenkijos faktorių ir išnaudoti jį kovojant su Vokietija. Karinėje srityje S. Raštikis zondavo karinio bendradarbiavimo su Latvija ir Estija galimybes, pasisakė už trijų šalių karinę sajungą, tačiau A. Smetona ir premjeras J. Tūbelis pareiškė, kad toks aljansas nebus naudingas Lietuvai.

Užmegzti ryšiai su Lenkijos užsienio reikalų ministru Juzefu Beku (Józef Beck) nieko gero nedavė: 1936 m. sausį J. Bekas savo kalboje išplūdo Lietuvą, o kovo mėn. Kaune atsakomaja kalba A. Smetona užvérė duris kompromisiui. Deryboms atsidūrus aklavietėje 1938 m. kovo 11 d. įvyko iniciventas prie administracinių linijos – Lietuvos pasienio policininkas nušovė perėjusį liniją lenkų kareivį. Nors per panašius incidentus lenkai buvo nušovę 7 lietuvių pasienio policininkus, Varšuva, Vokietijai absorbuojant Austriją, sukėlė antilietuvišką isteriją ir kovo 17-ąją įteikė Lietuvai ultimatumą, reikalaudama užmegzti diplomatinius santykius, be išlygų duoti teigiamą atsakymą, nes kitaip bus blogai – suprask – kils karas.

Politikai Kaune ultimatumo tikėjos, patys ieškojo būdų, kaip užmegzti santykius. Prancūzai ir britai patarė lenkų reikalavimus priimti, tą patį Kaunui sakė Maskva ir Berlynas. Lietuvos vyriausybės posėdyje gen. S. Raštikis pareiškė, kad kariuomenė, gavusi tokį įsakymą, kovos, tačiau

dėl tos kovos baigties jis neturi iliuzijų, tad pasisako už taikų sprendimą. Kadangi Vilniaus pripažinimo Lenkijai ultimatumas nelietė, kovo 19 dieną Lietuva ultimatumą priėmė. Nors tūkstančiai karštakošių Lenkijos miestų gatvėse ugningai skandavo „*Marsz na Kowno*“ („Marš į Kauną“), oficialiąjį Varšuvą rezultatai tenkino.

Tautinėms lietuvių ambicijoms buvo suduotas stiprus smūgis – teko liautis minėti spalio 9-ąją – Vilniaus praradimo dieną, apsikeisti pasiuntinybėmis, įsteigti Vilniuje Lietuvos konsulatą, paleisti 700 000 narių turėjusią patriotinę „Vilniui vaduoti sąjungą“, nutraukti žurnalo „Mūsų Vilnius“ leidimą. Nors diplomatiniai santykiai buvo atkurti, Lenkijos ir Lietuvos bendradarbiavimas nesusiklostė. Lietuva tai laikė taktiniu atsitraukimu ir 1938 m. gegužę priimtoje naujoje konstitucijoje vėl įrašė, kad Vilnius yra Lietuvos sostinė.

Priėmus Lenkijos ultimatumą atsistatydino J. Tūbelio ministru kabinetas, premjerą pakeitė kitas A. Smetonai artimas asmuo – kun. Vladas Mironas. Jis atleido S. Lozoraitį, kurio linija pralaimėjo, nors Lietuvos valdžia stengėsi parodyti, kad iš esmės nieko neįvyko. Besalyginis ultimatumo priėmimas realiai konsolidavo A. Smetonos valdymo opozicines jėgas – prasidėjo krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų „Ašies“ lyderių pasitarimai dėl bendros programos parengimo, prie jų déjos ir ultraradikalieji voldemarininkai. Nuo 1938 m. pabaigos „Ašis“ Klaipėdoje (kurios autonomija neleido Lietuvos valdžiai cenzūruoti spaudą) savo leidiniuose aštriai kritikavo A. Smetonos, kurio autoritetas krito, valdymą. „Ašies“ susidarymas kilus politinei krizei dėl užsienio intervencijos rodė pasikeitus opozicinių partijų veiklos taktiką.

Pirmasis Europoje procesas prieš nacius ir Klaipėdos praradimas

Viena iš svarbių problemų darėsi nesėkmingas Klaipėdos integravimas, nes Klaipėda niekaip „neprilipo“ prie Lietuvos, o vokiškoji Klaipėdos krašto direktorija labiau klausė Vokietijos nurodymų. Susikūrusios dvi vokiečių nacių organizacijos varė antivalstybinę propagandą, ruošėsi sukiliui ir krašto prijungimui prie Vokietijos, terorizavo lietuvių susirinkimus, puldinėjo žydus. Klaipėda slydo iš Lietuvos kontrolės.

Siekiant sutramdyti antivalstybinę veiklą, 1934 m. vasario 8 d. priimtas Tautai ir valstybei saugoti įstatymas, kuriam įstatymas numatyta bausti tuos, kurie niekins ir įžeidinės lietuvių tautą, Lietuvos vyriausybę, valstybinius

Klaipėdos nacių teismas Kaune (1934 m. gruodis)

ženklus, vėliavą, dirbs užsienio naudai prieš Lietuvą. Lietuvos valdžia kruopščiai rinko kaltinamąjį medžiagą, atliko kratas, per kurias išaiškėjo, kad 805 nacių organizacijų nariai turėjo 1 104 šaunamuosius ginklus, kurstomosios literatūros. 126 asmenys patraukti teisminėn atsakomybėn, o liepos 13 dieną nacių organizacijos uždraustos.

Nuo 1934 m. liepos iki 1935 m. kovo Kaune vykęs teismas – pirmasis, analogų Europoje neturėjęs vokiečių nacionalsocialistų partijos narių teismas už antivalstybinę veiklą. Procesą stebėjo daugybė žurnalistų iš Vakarų Europos. Jie galėjo plačiai susipažinti su nacių teroristiniais ir propagandiniaisiais veiksmais ir informuoti apie tą pavojų savo skaitytojus. Surinkta 34 tomų kaltinamosios medžiagos, teismo salės pasienyje išrikuota 300 dėžių su įrodymais: svastikomis, vėliavomis, smogikų uniformomis, instrukcijomis, lapeliais, ginklais. Dauguma kaltinamujų sakė, kad žavisi nacizmu, Klaipėdą laiko Vokietijos dalimi, nurodymus gaudavo iš Vokietijos nacių, o patys buvo tik jų skyrius, kad nurodymus jiems davė nacių vadai Valteris R. Hesus (Walter R. Hess), Rytų Prūsijos ober-prezidentas Ėrichas Kochas (Erich Koch) ir Vokietijos konsulatas Klaipėdoje. Prosesas baigėsi 1935 m. kovo 26 d. – nuteisti 76 hitlerininkai.

Nacių Vokietija dėl proceso darė didžiulį politinį ir ekonominį spaudimą mažai kaimynei, todėl prezidentas A. Smetona mirties bausmę netru-

kus pakeitė kalėjimu iki gyvos galvos, o 1937 m. amnestavo kaltinamuosius. Plebiscitas Saro krašte ir jo prijungimas prie Vokietijos išgąsdino Lietuvos vadovus. A. Smetona privačiai 1935 m. A. Hitlerį apibūdino kaip „pavojingą politinį pamisėlį“, kuris dėl savo pseudoidėjų įgyvendinimo gali išnaikinti pusę Europos.

1938 m. pabaigoje, po Miuncheno susitarimo, karo padėtis Klaipėdos krašte buvo atšaukta ir Lietuva jau nebevaldė situacijos. Nors Lietuvos vyriausybė skyrė Klaipėdos kraštui nemažai lėšų – vien į uostą investuota 42 mln. litų, o pajamų tegauta 11 mln., ištekliai pasirodė esą riboti, Lietuvos vyriausybės įtaka krašte mažėjo: Statute užrašytas dviejų kalbų lygiateisiškumas tebuvo fikcija – lietuvių kalba galėjai susikalbėti tik lietuviškose įstaigose ir bendrovėse. Vokiškose įstaigose dominavo nacių šalininkai, beveik visose mokyklose dėstyta vokiečių kalba, nors dauguma mokinių buvo lietuviai. Įvesti mokymą lietuviškai pagal mokinių kilmę nepavyko, o nurodymai tarnautojams darbe kalbėti lietuviškai, dalyvauti lietuviškose šventėse davė atvirkščią rezultatą – oponentai efektyviai kliudė integruoti Klaipėdos kraštą.

Lietuvos vyriausybė nerado atramos Klaipėdos krašto viduje: krašto vokiečiams nepatiko būti „tautine mažuma“, jie apskritai Lietuvos valdymą laike sezoniniu dalyku. Kaunas bandė remtis atvykėliais iš Didžiosios Lietuvos, tačiau dauguma jų buvo paprasti, neišsilavinę darbininkai. Svarbiausia, kad Lietuva dėl sudėtingų socialinių, politinių tradicijų ir psichologinių priežasčių prarado lietuviškai kalbėjusius „klaipėdiškius“, kurie rinkimuose į vietos seimelį balsavo už susitelkusias vokiškas partijas (panašiai kaip elzasiečiai ar Silezijos lenkai). Klaipėdos kraštas daugeliu išsvystymo parametru buvo panašesnis į Latviją ir Estiją, negu į Didžiąją Lietuvą. Bendrą gerovęs ir kultūros indeksą (raštingumo, masinių bibliotekų, sveikatos apsaugos, vartojimo reikmenų ir kitų rodiklių, skaičiuojant proporcingai gyventojų skaičiui, geometrinis vidurkis) ir Baltijos šalių vidurkį prilyginus 100, Estijos rodiklis sudarė 132, Latvijos – 138, atskirai Klaipėdos krašto – 137, o Lietuvos – 59... Taigi Klaipėda „nelipo“ prie Lietuvos ir dėl žemesnio Lietuvos išsvystymo lygio.

Norint išlaikyti Klaipėdą, Lietuvai reikėjo šimtų milijonų litų investicijoms arba turėti tiek kariuomenės divizijų, kiek Vokietija, deja... 1939 m. pradžioje Vokietijai jau ruošiantis žygiuoti į Klaipėdą, britai ir prancūzai (Klaipėdos konvencijos signatarai) pranešė, jog jie negarantuoją Klaipėdai *status quo*, o be pagalbos išlaikyti Klaipėdą Lietuva nebegalėjo. Kovo 20 dieną Vokietijai ultimatyviai pareikalavus perduoti jai Klaipėdos

Adolfas Hitleris Klaipėdoje 1939 m. kovo 23 d. –
jį sveikina vietos vokiečių nacių simpatikai ir SA smogikai

kraštą, pagrasinus, kad vokiečių kariuomenė priešingu atveju ižygiuos į tą teritoriją ir nežinia kur sustos, 5 valandas trukusiam Ministrų kabineto posėdyje A. Smetona pasiteiravo kariškiu, kiek laiko Lietuva galėtų priešintis. Gen. K. Musteikiui ir S. Raštikiui atsakius, kad „nė trijų dienų“, Lietuva ultimatumą priėmė.

Kovo 23-iąjį d. Lietuva ir Vokietija pasirašė Klaipėdos teritorijos perdavimo sutartį, karo laivu į Klaipėdą aplaukė A. Hitleris ir iš teatro balkono pasakė kalbą džiūgaujantiems vienos vokiečiams. O visa lietuvių nacija buvo sukrėsta, nes vyravo nuotaikos priešintis. Lietuvai suduotas ir didžiulis ekonominis smūgis – nors Klaipėda sudarė tik 6 proc. Lietuvos teritorijos ir 5 proc. gyventojų, prarasta trečdalnis ekonomikos, o 70 proc. šalies eksporto éjo per Klaipédą.

Krikščionys demokratai ir liaudininkai po Klaipėdos atplėšimo salyginai sugržo į valdžią. V. Mironą premjero poste pakeitusio gen. Jono Černiaus vyriausybę, kuri vadinta „vieningo darbo“, abi opozicijos partijos gavo po dvi ministrų vietas. Tačiau pokyčius vyriausybę valdžia ir opozicija suvokė skirtingai. Autoritarinės valdžios supratimu, bendras darbas turėjo vykti ne partiniu principu, o kompetentingų personalijų lygiu. Tačiau prezidentas galėjo diktuoti vyriausybės darbus, tad opozicijos

deleguotas ministras turėjo vykdyti jo užduotis. LVLS ir LKDP nepareikalavo leisti atkurti savo partinių organizacijų ir sutiko deleguoti po du savo atstovus į naujają, 1939 m. lapkritį sudarytą taip pat tautininko Antano Merkio vyriausybę. Tokią taktiką galima įvardyti kaip buvimą „tarp valdžios ir opozicijos“, kaip „kompromisų politiką“. O tikros politinių jėgų vienybės reikėjo, nes artėjo sunkūs laikai.

Neutralumo politika ir Molotovo–Ribentropo paktas

Griūvant Versalio sistemos postulatams, Tautų Sąjungai nebegarantuojant jos narių saugumo, trijų Baltijos šalių užsienio reikalų ministrai 1938 m. vasarą nutarė neleisti užsienio kariuomenėms kirsti jų teritoriją, net jeigu to būtų pareikalauta pagal Tautų Sąjungos Statuto 16-ą straipsnį. Neturėdamos jokio pasirinkimo, trys Baltijos valstybės paruošė neutralumo įstatymą – Lietuva jį ratifikavo 1939 m. sausio 10 d. Tačiau užsienio politikoje pakitimų neįvyko ir Lietuva tėsė manevrus tarp Varšuvos, Maskvos ir Berlyno, stengdamasi nejsivelti į karinį konfliktą. Kariuomenės vadas gen. S. Raštikis balandį dalyvavo A. Hitlerio 50-mečio šventime, gegužę – maršalo Edvardo Rydzo-Smiglo (Edward Rydz-Śmigły) kvietimu oficialiai lankési Lenkijoje. Aštréjant santykiams tarp didžiųjų valstybių, gegužę Lietuvos diplomatams nurodyta, kad Lietuva laikysis griežto neutraliteto „kiekvienoje situacijoje ir kiekvienu klausimui“.

Neutralumo įstatymu besiginančią Kauną sukrėtė naujiena apie nacių ir sovietų nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23 d., kad Vokietija ir SSRS pasiraše papildomą slaptąjį protokolą, – pasidalijo regioną įtakos sferomis: Suomija, Estija ir Latvija atiteko sovietams, o Lietuva – Vokietijai. Abi pusės pripažino Lietuvos interesus Vilniaus regione, tačiau jo sienų nedetalizavo. O voldemarininkai, Šaulių sąjunga ir jaunieji tautininkai kaltino valdžią impotencija ir Vokietijos ir Lenkijos karo metu ragino vyriausybę jėga atsiimti Vilnių. Užpuolusi Lenkiją Vokietija spaudė Lietuvą žygiuoti į Vilnių, žadėdama paramą aviacija, tankais ir artilerija. Tačiau Lietuvos vyriausybė, lenkams pralaimint mūšius ir be vokiečių galėdama užimti Vilnių, suvokė žygį į Vilnių ne kaip karinę, o kaip politinę problemą ir tikino lenkus, kad nė vienas Lietuvos kareivis neperžengs administracinės linijos. Kitaip Lietuva būtų tapusi agresore ir sugadinętų santykius su angliais ir prancūzais. Nepatarė imti Vilniaus ir sovietai.

1938 m. manevruose kariuomenės vadas S. Raštikis (centre)
ir gen. J. Černius (dešinėje)

Rugsėjo 17 dieną, SSRS įsiveržus į Lenkiją, demonstruojant pasiryžimą ginti nepriklausomybę, Lietuvos prezidentas paskelbė dalinę mobilizaciją. Lietuvos kariuomenė padidėjo nuo 24 000 iki 89 470 vyry (formaliai kariuomenė padidinta, jei kariaujančios šalys peržengtų Lietuvos sieną). Tačiau rugsėjo 28-ąją Viačeslavui Molotovui ir Joachimui fon Ribentropui (Joachim von Ribbentrop) pasirašius sienų ir draugystės sutartį tarp Reicho ir SSRS, pagal jos slaptą protokolą Lietuvos teritorijai patekus į SSRS įtakos sferą (už tai Vokietija gavo Liublino vaivadiją), Vokietijos spaudimą Lietuvai kaip ranka nuémė.

Užstat sukruto sujudo Maskva – V. Molotovas pakvietė atvykti į Maskvą ministrą Juozą Urbši. Šis išvyko spalio 2 dieną. Jo kelionės išvakarėse pradėta dalinė Lietuvos kariuomenės demobilizacija – rizikingas žingsnis, nes kritinėje situacijoje sąlygų kariuomenei padidinti galėjo nebebuuti. Maskvoje spalio 3-iąją Josifas Stalinas spaudė J. Urbšį pasirašyti savitarpiu pagalbos sutartį, sutartį dėl Vilniaus ir Vilniaus krašto perdavimo ir sutartį dėl dalies pietvakarių Lietuvos teritorijos perdavimo Vokietijai. Pastaroji sutartis staciai apstulbino Lietuvos delegaciją, nes buvo kalbama apie grynai etnines lietuvių žemes ir 150 000 gyventojų. Derybos vyko sunkiai, J. Urbšiui prireikė skristi į Kauną konsultuotis, nes sovietai reikalavo įsileisti į Lietuvą savo karines bazes. Vietoje bazių Lietuva siūlė padidinti savo kariuomenę, apginkluoti ją sunkiaisiais ginklais ir koordinuoti bendrus

Lietuvos kariuomenė įžengia į Vilnių
(1939 m. spalio pabaiga)

veiksmus sudarius bendrą karinę komisiją, motyvavo ir savo neutralumu, bet J. Stalinas pareiškė, kad Lietuva neutrali bus, kol jis to norės...

Derybas apsunkino tai, jog spalio pradžioje karines bazes pagal panašias sutartis sovietai jau buvo primetę Estijai ir Latvijai. Lietuviai atakliai siekė išvengti karinių bazių, išsaugoti savo etnines žemes, atgauti kelis lietuviškus Vilniaus krašto rajonus (Švenčionis ir Druskininkus). Sovietai, pradžioje reikalavę įsileisti 50 000 karių, tą skaičių sumažino iki 20 000. Įsitikinus, kad iš niekur jokios pagalbos negaus, kad Vokietija jau atidavė Lietuvą SSRS įtakos sferai, agresyviai spaudžiant J. Stalinui ir V. Molotovui, spalio 10 dieną pasirašyta Vilniaus perdavimo sutartis ir SSRS ir Lietuvos savitarpio pagalbos sutartis. Nors paktas minėjo Lietuvos ir Sovietų Rusijos 1920 m. ir 1926 m. sutartis kaip bazinius dvišalių santykių dokumentus, kiti sutarties straipsniai potencialiai grėsė Lietuvos nepriklausomybei. Lietuva gavo 6,7 tūkst. kv. km teritoriją su Vilniumi ir apie 0,5 mln. gyventojų – tik penktadalį užfiksuotos 1920 m. sutartyje teritorijos, o už tai turėjo įsileisti karines sovietų bazes. Berlynas ir Maskva susitarė kol kas pietvakarinių lietuvių žemų klausimo neliesti (beje, 1941 m. sausio 10 d. SSRS pagal dar vieną slaptą protokolą jas nusipirkė iš Vokietijos už 7,5 mln. aukso dolerių).

Sutartis fundamentaliai pakeitė Lietuvos tarptautinę padėtį – Lietuva prarado neutralios politikos statusą ir dalį suvereniteto. Tik Vilnius,

istorinės sostinės, atgavimas buvo šviesos spindulėlis niūrioje situacijoje, o Lietuva tapo priklausoma nuo SSRS (liaudyme tuoju paplito taiklus posakis „Vilnius mūsų, o mes rusų“). Vokietija kartojo nebeturinti regione interesų, Anglija ir Prancūzija kariavo, o sutriuškinus Lenkiją jų įtaka regione apskritai sumažėjo.

SSRS 1940 metų ultimatumas ir sovietų okupacija

Įsileidusi sovietų bazes Lietuva palaidojo viltis būti išrinkta į Tautų Sajungos Tarybą. Sovietams kariaujant su Suomija Baltijos valstybės vengė smerkti SSRS, nors pastaroji buvo išmesta iš Tautų Sajungos kaip agresorė. Vokietija suvaržė prekybą su Didžiaja Britanija ir bandė monopolizuoti Lietuvos užsienio prekybą. Sukurti Baltijos valstybių sąjungą pavėluota. Lietuvai reikėjo rūpintis atgautos sostinės Vilniaus ir Vilniaus krašto integracijos reikalais, tai reikalavo nemažai lėšų – karo metu kraštą nuanlintas, modernios pramonės įmonės išvežtos į SSRS. Tuo metu Lietuva geranoriškai rūpinosi keliolikos tūkstančių internuotų lenkų kareivių ir karininkų apgyvendinimu ir maitinimu, 12 000 tūkstančių Lenkijos žydų pabėgelių išlaikymu, Vilniaus krašte reikėjo įvesti litą vietoje beverčių zlotų, pamaitinti bedarbius ir rasti darbą, aprūpinti žmones dokumentais. Vilnius pagal to meto demografinę padėtį pasirodė esąs lenkiškas miestas, kurio trečdalį gyventojų sudarė žydai. Lenkų patriotai lietuvių administraciją sutiko priešiškai, ypač pradėjus miestą išoriškai lietuvinti, keisti užrašus, rengti lietuvių kalbos kursus, piktinosis lenkiško Stepono Batoro universiteto uždarymu, tad sostinės, ministerijų ir įstaigų perkelti iš Kauno į Vilnių neskubėta. Daug laiko atėmė ir Raudonosios armijos, dislokuotos Lietuvoje, 20 000 kariškių reikmės – trūko kareivinių, patalpų, butų karininkams.

Tačiau 1940 m. gegužės pabaigoje sovietų žadėtas nesikišimas į viadaus reikalus baigėsi – Maskva viešai apkaltino Lietuvą grobiant iš sovietų bazių kareivius. I jokius Lietuvos pasiūlymus sovietai neatsiliepė, neleido netgi apklausti neva pagrobtų, bet atsiradusiu „aukų“. Tai rodė, jog Maskva kaltinimais siekia toli einančių tikslų, be to, pakvietė atvykti Lietuvos ministrą pirmininką A. Merkį. Grėsmės akivaizdoje prezidentas A. Smetona leido jam pasirašyti bet kokias sutartis, kad tik jos nepažeistų 1939 m. spalio 10 d. sutarties.

Nuo pat pirmo susitikimo Maskvoje 1940 m. birželio 7 d. V. Molotovas sukrėtė A. Merkį brutaliu elgesiu, absurdiskai kaltino Lietuvą antisovieti-

ne politika, nebūtais kareivių grobimais, neva jų tardymais ir kankinimais, nesama karine antisovietine sajunga su Latvija ir Estija, užkliuvo antisovietinė karikatūra Lietuvos laikraštyje, netgi paties A. Merkio straipsnis. Jokiais paaiškinimais netikėta, be to, reikalauta atleisti „provokaciją“ kaltininkus – vidaus reikalų ministrą gen. Kazį Skučą ir Saugumo departamento direktorių Augustiną Povilaitį. Nuo V. Molotovo rėksmingų kaltinimų absurdžiuko A. Merkys palūžo psichologiškai. Birželio 10 dieną Kaune sužinojus, kad A. Merkiui nesiseka normalizuoti situaciją, nutarta pasiusti į Maskvą ministrą J. Urbšį. Tačiau nei J. Urbšys, nei taikingas A. Smetonas laiškas sovietų prezidentui Michailui Kalininui, nei dviejų aukštų Lietuvos pareigūnų atleidimas nepadėjo – birželio 14-osios rytą vermachtui įžengus į Paryžių, tos pat dienos vakare 11:45 J. Urbšys gavo iš V. Molotovo rankų ultimatumą – pareikalauta, kad Lietuva įsileistų papildomus, jokia sutartimi neribotus sovietų karinius dalinius, pakeistų vyriausybę į prosovietinę, nubaustų „kaltus“ pareigūnus ir duotų atsakymą iki birželio 15 dienos 10 val. ryto. Žodžiu V. Molotovas J. Urbšiui pridėjo, kad nesvarbu, koks bus atsakymas, SSRS kariuomenė vis tiek įžygiuos į Lietuvą.

SSRS iš anksto pasiruošė invazijai: pasienyje įsteigtos ligoninės sužeistiesiems, lageriai būsimiems karo belaisviams. Sovietai dar pavasarį slapta permetė į Lietuvos miestus lietuviškai kalbėti apmokytas specialias diversines karo žvalgybos grupes valdžiai paimti, prieš pat invaziją pradėjo Baltijos šalių oro ir jūrų blokadą, o birželio 15-osios paryčiais atakavo kelis Lietuvos pasienio postus, nukovė pasienio policininką, kitą pagrobė, kelis postus nuginklavę.

Visą birželio 15-osios naktį vykusiame vyriausybės posėdyje svarstyta, ar priešintis okupacijai, ar priimti ultimatumą. Ginkluoto pasipriešinimo idėjā stabdė tai, kad tokiu atveju būtų įstota į ateities Anglijos ir Prancūzijos (ir JAV, gal ir SSRS) priešų bloką, o tokia Lietuva po karo būtų skaudžiai nubausta. Krikščionys demokratai ir liaudininkai, prieš tai susitarę, pareikalavo ministrų pirmininku vietoje A. Merkio paskirti artimą krikščionims demokratams gen. S. Raštikį. Tai buvo dar vienas smūgis A. Smetonai – ultimatumo akivaizdoje opozicija verčia jo paskirtą premjerą, nors S. Raštikio kandidatūrai jis pritarė. Tačiau ministro pirmininko Lietuvos prezidentas jau nebegalėjo pats paskirti – sovietai tuo pat S. Raštikio kandidatūrą atmetė. A. Smetonas siūlymą priešintis ginklu palaikė vos du ministrai. Kariškiai (kariuomenės vadas gen. V. Vitkauskas, gen. S. Raštikis) motyvavo, kad viena Lietuva rimčiau pasipriešinti sovietų karinei mašinai negali, būtų daug aukų. Vyriausybė priėmė ultimatumą.

Okupacija: sovietų tankai Kaune 1940 m. birželio 15 d.
Georgo Birmano nuotrauka

Birželio 15 dieną apie 15 val., šiurkščiai sulaužiusi visas dvišales sutartis su Lietuva, SSRS įvedė į Lietuvą jokiomis sutartimis neribotą karinį kontingentą – 3 ir 11 armijas, kurios užėmė svarbiausius strateginius Lietuvos taškus, į oro uostus leidosi kariniai lėktuvai su desantu. Tik tada Lietuvos visuomenei per radiją pranešta apie ultimatumą, jo priėmimą ir SSRS kariuomenės invaziją. Atėjus žiniai, kad į Kauno centrą jau rieda sovietų tankai ir suka prie svarbiausių ministerijų, prezidentas A. Smetona, pareiškės, kad jis savo rankomis nesovietizuos Lietuvos, sunegalavimo priežastimi „kaip mažą protestą“ paliko eiti prezidento pareigas A. Merkiui ir drauge su krašto apsaugos ministru gen. Kaziu Musteikiu ir šeimomis skubiai išvyko iš Kauno į Vokietiją. Prezidentas tikėjos būti politiškai naudingesnis užsienyje.

Dalis opozicijos džiaugėsi, kad režimas keisis, bus naujovių, tačiau nesuvokė, jog tai ne tik A. Smetonos valdymo, bet ir Lietuvos nepriklausomybės pabaiga, kad nuo pačių lietuvių jų ateitis (nesvarbu, ar su A. Smetona, ar be jo) nebepriklauso. Optimistai dar tikėjo, kad, išvengus kraujo praliejimo, sovietai paliks Lietuvai (blogiausiu atveju) bent jau visiškai nuo Maskvos priklausomos Mongolijos statusą.

Optimistai ir naivuoliai klydo.

V s k y r i u s

LIETUVA: SOVIETŲ IR NACIŲ OKUPACIJOS

„Galima spėlioti, kad, jeigu turētume lietuvių literatūros iš to laikotarpio, kaip seniausia indų literatūra, galėtume su didesniu tikrumu teigti, jog arių kalbos lopšys turėjo būti lietuvių apgyventoje teritorijoje“

ISAAC TAYLOR (1787–1865)

Iš „The Origins of the Aryans“ („Arių kilmė“)

STALINO IR HITLERIO GNIAUŽTUOSE

Komunistinės SSRS ir nacių Vokietijos draugystės laidūrimą, abi totalitarinės valstybės ruošęsi karui dėl Europos užgrobimo. Lietuva stovėjo šiu karinių milžinių kelyje Antrojo pasaulinio karo fone ir svarstė ne tik savo, valstybės, bet ir tautos galimybes išlikti. Mintis „Po kuo būti geriau – rusais ar vokiečiais“ nereiškė išankstinio pasidavimo nuotaiką, o tik mažos valstybės realių galimybų įvertinimą – problema karštai kedenta ne tik kavinėse, bet ir prezidentūroje – daugelis Europos valstybių jau buvo nacių okupuotos, Lenkija – grobuonių pasidalyla, tad ir Baltijos valstybėse suvokta, jog artėja jų eilė. Galimybė atsidurti „po rusais“, taip pergyventi karo negandas, suprasta kaip laikinas grįžimas į Nikolajaus II Rusiją, visiškai nesuvokiant totalitarinio SSRS bolševikų režimo esmės, – jis valdė terorą, jėga izoliavo ir fiziškai naikino oponentus, ideologiškai priešiškas politines ir socialines grupes.

Sovietų Sąjunga, pasinaudodama tarptautine padėtimi ir tuo, kad viso pasaulio dėmesys buvo skirtas vokiečių įsiveržimui į Paryžių, 1940 m. vasarą ne tik okupavo Lietuvą, Latviją ir Estiją, bet ir, prieverta įvedusi tariamai demokratinę valdymą (oficialiai vadinančią „liaudies demokratija“), per keletą savaičių šias valstybes įjungė į SSRS sudėtį. Atėjo sunkūs dviejų viena po kitos ējusių totalitarinių režimų okupacijų laikai, kurie naikins tuos, kurie priešinsis ar nepatiks dėl politinės, socialinės ar rasinės priklausomybės. Praūžus karo frontams, grįžusioms sovietų karinėms pajėgoms ginklu nuslopinus dešimtmetį trukusį lietuvių tautos partizaninį

karą, neturint galimybės patiemis apginti nepriklausomybę, pasirinkti kiti būdai išlikti, priešintis, bandyti išsaugoti tautą, jos kalbą ir kultūrą ir laukta palankaus momento Lietuvos valstybei atkurti. Lietuvių tautos lūkesčiai gyventi savo valstybėje išsipildys tik baigiantis Šaltajam karui, kai antrą kartą XX a. pavyks atkurti šalies nepriklausomybę, atgauti jos tarptautinį pripažinimą ir tapti visateise Vakarų pasaulio ir demokratinių Europos dalimi.

Lietuvos sovietizacija

1940 m. birželio 16 d., sovietų divizijoms žygiu per Lietuvos teritoriją strategiškai atkirtus Latviją ir Estiją nuo Vokietijos, žaibu okupuotos ir dvi gretimos Baltijos valstybės. Nuo šiol trijulės likimas taps nepaprastai panašus. Reali aukščiausioji valdžia atiteko ne šalyje likusiems ministrams, o birželio 15 dienos pavakare į Lietuvą iš Maskvos atvykusiam sovietų vyriausybės emisarui Vladimirui Dekanozovui (kartu su juo atvyko ir vidaus reikalų komisaro Lavrentijaus Berijos pirmasis pavaduotojas Vsevolodas Merkulovas, vadinėsis „drg. Petrov“, bet jis, kaip specialiųjų tarnybų atstovas, veikė slaptai), kuris diegė sprendimus iš Maskvos. V. Dekanozovui talkino ir sovietų pasiuntinybė su igaliotuoju atstovu (*polpredu*) Nikolajumi Pozdniakovu priešakyje, ir iki tol pogrindyme veikusi maža Lietuvos komunistų partija (LKP). Šalyje dislokuota daugiautūkstantinė SSRS kariuomenė nulėmė prasidėjusius įvykius.

Mažąsias Europos valstybes okupavus Vokietijai sunku buvo tikėtis, kad Lietuva liks nepaliesta nacių ir sovietų suokalbio. Atkritus vilčiai, kad sovietai „gal neokupuos“, liko dar viena – „o gal nesovietizuos?“ Kur tau... V. Dekanozovo paliepimu A. Smetonos išvykimas paaiškintas kaip prezidento atsistatydinimas ir sudarytas išpūdis, kad A. Merkys teisėtai tapo preresidentu, nes, kaip laikinai einantis pareigas, pagal Lietuvos konstituciją neturėjo teisės skirti naujo vyriausybės vadovo. Taip birželio 17-ąją atsirado gudriai sumanya savo išvykimas pereinamojo laikotarpio marionetinė „Liaudies vyriausybė“, į kurią jėjo žinomi, kritikavę A. Smetonos valdymą inteligenčiai: ministru pirmininku paskirtas komunistuojantis liaudinininkas žurnalistas Justas Paleckis, o jo pavaduotoju ir užsienio reikalų ministru – rašytojas Vincas Krėvė-Mickevičius, finansų ministru liko Ernestas Galvanauskas, krašto apsaugos – gen. Vincas Vitkauskas. Skelbta, kad sovietų kariuomenės įžengimas siekia tik sustiprinti Lietuvos saugumą ir esminių permanentų neįvyko. Toks ir buvo sovietų tikslas. Tik neramūs

gandai privertė įtikinėti gyventojus, kad žemės nuosavybė nebus liečiamą ir kad „Lietuvos kariuomenė pasilieka ir toliau. Prireikus ji gins Lietuvos Nepriklausomybę ir laisvę“.

Iš tiesų Liaudies vyriausybė vykdė sovietų valią, nuo pirmų dienų griovė Lietuvos valstybingumą, keitė administraciją: į svarbius vyriausybės postus buvo paskirti amnestuoti politiniai kaliniai komunistai – LKP vadovas Antanas Sniečkus tapo Valstybės saugumo departamento direktoriumi, o Mečislovas Gedvilas – vidaus reikalų ministru; birželio 25 dieną įteisinta LKP (nors kitos politinės partijos neįteisintos), paleistas vadinamasis smetoninis Seimas, uždarytos visos nekomunistinės organizacijos, laikraščiai ir žurnalai. Birželio 27-ąją Liaudies vyriausybė panaikino Lietuvos ir Vatikano konkordatą, o liepos 12-ąją, spaudžiant V. Dekanozovui, nutarta Sovietų Sąjungos valstybiniam bankui perduoti užsienyje laikomą Lietuvos auksą. Tačiau pasisavintas tik Švedijos ir Šveicarijos bankuose saugomas auksas.

Maskva diegė SSRS valdymo modelį administracijoje, policijoje, teismuose, pradėta kurti liaudies milicija. Liepos 3 dieną priimtas Lietuvos kariuomenės pertvarkymo įstatymas, ji tapo Liaudies kariuomene (vėliau – Raudonosios armijos 29-uoju šaulių korpusu). Liepos 11 dieną susstabdyta Lietuvos šaulių sąjungos veikla, ji nuginkluota. Iš pareigų atleisti apskričių viršininkai, valsčių viršaičiai, policijos viršininkai – jų vietas užėmė sovietams prijaučiantieji, o vyriausybės daugumą sudarius komunistams imta ruoštis visiškam Lietuvos prijungimui prie SSRS.

Aneksija įgyvendinta surengus vadinamojo Liaudies seimo rinkimus – toks pat scenarijus taikytas Latvijoje ir Estijoje. I vieną vietą leista iškelti vieną kandidatą, o kandidatus galėjo kelti tik komunistų partija, komjaunimas, MOPR'as ir komunistų vadovaujamos profesinės sąjungos. Visi iki vieno iškelti 79 kandidatai (per skubėjimą neapsižiūrėta, kad vienas miręs) atstovavo mitologinei Lietuvos darbo liaudies sąjungai (LDLS). Pusę jų – atrinkti komunistų partijos nariai, kiti komunistų simpatikai („nepartiniai komunistai“). Per rinkimų agitaciją valdžia daug dėmesio skyrė A. Smetonas režimo kritikai ir niekinimui, propagandai, meluo-ta, kad rinkimai vyks demokratiškai, Lietuva išliks nepriklausoma, bus išsaugotas litas, neigtos kalbos apie kolūkių steigimą. Viešai grasinama, kad „asmenys, kurie nebalsuos, yra liaudies priešai“ – jais vadinami tau-tininkai ir aukštus postus turėję valdininkai. Prieš pat rinkimus, liepos 11–12 dieną, valdžia suėmė kelis šimtus žinomų šalies veikėjų.

Oficialiai duomenimis, liepos 14–15 dienos rinkimuose į Liaudies seimą dalyvavo 95 proc. (per rinkimus į pasus buvo dedami antspaudai),

Rinkimų į Liaudies seimą agitacinis plakatas.
1940 m. liepos mėn.

iš jų 99,19 proc. balsavo už Lietuvos darbo liaudies sąjungos kandidatus. Pagal rinkimų įstatymą išrinktais atstovais laikomi tie kandidatai, kurie gavo balsų daugumą. Tačiau pusė kandidatų surinko mažiau nei pusę balsų. O režimas paskelbė, jog išrinkti visi kandidatai – tad rinkimų rezultatai suklastoti. Analogiškas farsas vyko ir Latvijoje bei Estijoje.

Liepos 21 dieną į pirmajį posėdį susirinkę trijų Baltijos šalių „parlamentai“ stulbinamai sinchroniškai paskelbė savo šalis sovietų socialistinėmis respublikomis. Liepos 22 dieną vadinasi Lietuvos liaudies seimas priėmė žemės nacionalizavimo deklaraciją, pagal kurią visa Lietuvos žemė tapo valstybės nuosavybė, o ūkininkai – žemės naudotojais. Buvo nacionalizuoti bankai, stambiosios pramonės įmonės. Seime išrinkta 20 asmenų delegacija, vadovaujama J. Paleckio, kuri, nuvykusi į Maskvą, rugpjūčio 3-iąją pasiprašė neva savanoriškai įeiti į SSRS sudėtį. Taip įforminta Lietuvos aneksija,

patenkinti ir imperialistiniai sovietų siekiai. Kadangi okupantų paskirtas Liaudies seimas neturėjo lietuvių tautos ir visų šalies gyventojų įgaliojimų panaikinti Lietuvos valstybingumą ir prašytis į SSRS, jo nutarimai buvo neteisėti. Visiems Lietuvos pasiuntiniams užsienio šalyse paskelbus protestus prieš Lietuvos okupaciją ir aneksiją, iš jų atimta pilietybė ir nacionalizuotas jų turtas. Dabar jau sujudo ir lietuviai JAV.

Pavertus Lietuvą SSRS sudedamaja dalimi, savanoriškumo kamufliažo atsisakyta – valdymo sistema tvarkyta pagal Sovietų Sąjungos modelį: rugpjūčio 25 dieną Liaudies seimas buvo pervadintas Lietuvos SSR Aukščiausiaja Taryba, kitą dieną formaliai aukščiausiaja respublikos vykdomąja valdžia patvirtinta Lietuvos SSR liaudies komisarų taryba, kuri pakeitė Liaudies vyriausybę, patvirtinta sovietinė konstitucija, kuri niekuo nesiskyrė nuo 1936 m. Sovietų Sąjungoje priimtos vadinamosios J. Stalino konstitucijos. Visos Lietuvos įstaigos, ypač NKVD, prisipildė atvykusiu iš SSRS „specialistų“, kurie įvedė sovietinę tvarką, nors vidinė siena tarp Lietuvos ir likusios SSRS dalies dar buvo.

Sovietams įgyvendinant žemės ūkio pertvarkymus, atimta žemė iš ūkininkų, kurie turėjo daugiau nei 30 ha, tokie laikomi buožėmis ir „liaudies priešais“. Juos stengtasi sunaikinti tris kartus padidinant mokesčius. Bežemai ir mažazemai galėjo gauti iki 10 ha žemės. Valstybės fonde likusi žemė turėjo būti panaudota kolūkiams kurti. Pramonės įmonės, kuriose dirbo daugiau nei 20 žmonių, nacionalizuotos. Netrukus pramonei pritrūko žaliavų, atsirado nuolatiniai socializmo palydovai – prekių deficitas ir eilės. 1940 m. rudenį greta lito įvedus rublį, staiga pakilo kainos, nuvertėjo žmonių santaupos, o nacionalizavus bankus žmonės prarado visus indėlius. Sovietizavimą teroru grindė slaptoji tarnyba NKVD: pylési naktiniai areštai, žmones imta kalinti ir tremti į SSRS gilumą. Net didžiausi SSRS simpatikai prikando liežuvius – bolševizmą galima pažinti tik Jame pagyvenus.

Represijos ir 1941 metų Birželio sukilimas

Represijos, areštai, deportacijos, jų baimė – sudedamoji bolševikų vykdytos politikos dalis. 1940 m. liepos 6 d. Valstybės saugumo departamento direktorius A. Sniečkus išleido įsakymą, leidžiantį suimti agituojančiuosius prieš Liaudies vyriausybę, patvirtintas Lietuvos politinių partijų, šaulių vadovybės „operatyvinės likvidacijos planas“, parengti numatyty suimti asmenų sąrašai, o sovietų NKVD kariuomenės daliniai

turėjo neleisti tokiems pabėgti į Vokietiją. Liepos 10–17 dieną pirmųjų masinių areštų metu įkalinti žinomi nepriklausomos Lietuvos politikos ir visuomenės veikėjai – paskutinis ministras pirmininkas A. Merkys, užsienio reikalų ministras J. Urbšys (abu su šeimomis ištremti į SSRS gi-lumą) ir kiti. Suimtieji paskelbti už įstatymo ribų, jų turtas konfiskuotas. Per vienerius sovietų okupacijos metus suimti 6 606 apkaltinti politiniai nusikaltimais asmenys. Pusę jų 1941 m. balandį–birželį išvežti į SSRS gi-lumą, daugiausia Sibirą.

1941 m. birželio 14–18 d. okupacinė valdžia įvykdė pirmajį masinį Lietuvos gyventojų trėmimą – deportuota 17,5 tūkst. žmonių. Sovietams talkino vietiniai partiniai darbuotojai, ypač komjaunuoliai. Ištremtas politinis, karinis ir ūkinis Lietuvos elitas – buvęs Lietuvos prezidentas A. Stulginskis, buvęs ministras pirmininkas Pranas Dovydaitis, nemažai ministru, šimtai mokytojų, 79 kunigai, tautinių mažumų lyderiai: 2 045 žydai (13 proc. tremtinių), 1 576 lenkai (10 proc.), tarp jų 5 060 vaikų iki 16 metų. Nematyta masinė deportacija sukrėtė Lietuvą, nes trėmimas buvo nukreiptas į fizinių šeimų naikinimą. Šis trėmimas nacių okupacijos sąlygomis panaudotas skatinant tautinio nepakantumo nuotaikas, atsa-komybę už trėmimus primetant žydams, kurie pirmomis sovietmečio dienomis smarkiai nukentėjo – nacionalizuoti žydų komerciniai bankai, gamybos ir prekybos įmonės, privatus turtas. Tremtiniai išvežimasis į at-šiaurės klimato prie Ledynuotojo vandenyno, Altajaus krašto vietoves, kur dalis jų mirė arba žuvo, vertintinas kaip nusikaltimas žmoniškumui.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, Lietuvą vokiečiai užémė per tris dienas, todėl sovietai tik kai kuriuos po-litinius kalinius paskubomis išgabeno iš Lietuvos. Kurių nespėjo, elemen-tariai nužudė. Masinės kalinių žudynės surengtos Pravieniškių įkalinimo kolonijoje (išžudyta apie 230 asmenų) ir prie Rainių (76 asmenys, prieš tai ypač žiauriai nukankinus), mažesnio masto – keliose kitose apskrityse, o iš viso nužudyta apie 700 asmenų. Daug suimtuju išvaduoti iš kalėjimų prasidėjus lietuvių 1941 m. Birželio sukiliui, pačioje Vokietijos ir SSRS karo pradžioje. Šios sovietų žudynės atvėrė Lietuvoje masinių žudynių laikotarpį. Vokietijai užpuolus SSRS, Lietuvoje išsiliejo antisovietinė ne-apykanta dėl aneksijos, sovietų valdžios teroro, turto nacionalizavimo, areštų, deportacijų ir žudynių. Dėl to įžygiuojantį vermahtą daug lietu-vių sutiko palankiai, kai kas net su gėlėmis rankose.

Į Lietuvos teritoriją veržiantis vokiečių kariuomenei, birželio 22 die-ną prasidėjė sukilimas, per keletą dienų išplitęs po visą Lietuvą. Dau-

1941 m. birželio 26 d. sovietų nužudyti Pravieniškių lagerio kaliniai ir prižiūrėtojai

Kauno gyventojai sveikina jėzengusj vermahtą 1941 m.
(R. Mičiūno reprodūkcija)

giausia tai spontaniškas atsakas į sovietų politiką Lietuvoje, iš dalies jis ruoštas – antisovietinio sukilimo idėją Vokietijos ir SSRS karo pradžioje brandino buvusio Lietuvos pasiuntinio Berlyne Kazio Škirpos vadovaujamas 1940 m. lapkritį Berlyne grupės lietuvių emigrantų įkurtas Lietuvių aktyivistų frontas (LAF), save laikęs pagrindiniu sukilimo organizatoriumi.

Aktyvistai rinko žinias iš sovietų valdomos Lietuvos, per ryšininkus iš Vokietijos siuntė įvairias instrukcijas, nurodymus, kuriuose išskirtinis dėmesys buvo kreipiamas į galimybes atkurti Lietuvos valstybingumą, būsimo sukilio detales. Kadangi karinė LAF dalis bendradarbiavo su Abveru, nurodyta pirmiausia užimti tiltus, svarbiausius geležinkelio mazgus, oro uostus, fabrikus ir kt. LAF vadovybė pernelyg pasitikėjo nacių Vokietija – manyta, jog „Vokietijos vadovaujamoje Naujoje Europoje bus suteikta visoms tautoms teisė tvarkytis pas save, kaip nori“.

K. Škirpa manė, kad nauja organizacija turi palaikyti ypač glaudžius ryšius su nacių Vokietija. LAF programeje ir kituose dokumentuose ne-išvengta nacionalistinės retorikos, antisemitizmo (16-asis LAF programos punktas atšaukė teisę žydams gyventi Lietuvoje). Tačiau Vokietijos vyriausybė uždraudė lietuviams kilus karui sudaryti bet kokią Lietuvos vyriausybę ir skelbtį bet kokį atsišaukimą į tautą, „negavus tam kompetentingų Vokietijos įstaigų sutikimo“. Sukilėliai užimtame Kaune pastatė vokiečius prieš įvykusį faktą – užėmus radiją 1941 m. birželio 23 d. LAF atstovas Leonas Prapuolenis pranešė: „Susidariusi laikinoji vėl naujai atgimstančios Lietuvos Vyriausybė šiuo skelbia atstatanti laisvą ir nepriklasomą Lietuvos valstybę“, kad „jaunoji Lietuvos valstybė entuziastingai pasižada prisidėti prie Europos organizavimo naujais pagrindais“, negailėta šiltų žodžių nacių Vokietijai, kuri „išgelbėjo Europos kultūrą ir civilizaciją“ nuo raudonojo teroro, lietuviai pakvesti imtis ginklo ir padėti vokiečių kariuomenei. Svarbiausias sukilėlių tikslas – atkurti nepriklasomą Lietuvos valstybę.

Lietuvos provincijoje dominavo stichiški sukilio veiksmai – dar prieš vermachto daliniams įžengiant į Lietuvą susidarę sukilėlių būriai pradėjo šaudyti į besitraukiančius sovietų karius, užimdavo vietos valdžios įstaigas, suimdavo sovietų valdžios aktyvistus, daugelyje vietovių atkurta lietuviška administracija, išlaisvintas ne tik Kaunas, bet ir daug kitų miestų (tarp jų Vilnius) ir miestelių, iškeltos tautinės vėliavos. Atkurtą savivaldą vokiečiai paliko veikti, nes neturėjo jai alternatyvos. Sukilėlių buvo iki 10–15 tūkst., kovose su bolševikais jų žuvo apie 600. Daugumą partizanų sudarė jauni ir vidutinio amžiaus lietuviai: inteligenčiai, ūkininkai, darbininkai, studentai, moksleiviai, kariškiai.

Naciams iš Berlyno neišleidus LAF vado K. Škirpos, įkalinus jį „namų areše“, birželio 23 dieną sudarytos Laikinosios vyriausybės (LV) vadovu tapo literatūros dėstytojas Juozas Ambrazevičius. LV vyravo krikščionių demokratų pakraipos asmenys. Savo nutarimais ji sugrąžino įstatymus,

veikusius prieš bolševikų okupaciją, Lietuvos teismų tvarką. Valstybinis gyvenimas vėl grindžiamas privačia nuosavybe – grąžinta žemė, namų, kapitalo, įmonių nuosavybė, tačiau visi denacionalizacijos įstatymai neturėjo būti taikomi žydam, ne Lietuvos piliečiams ir asmenims, „aktingai prisidėjusiems prieš lietuvių tautos interesus“. Laikinoji vyriausybė manė turėsianti reikalą su žinomu 1918 m. Vokietijos okupaciniu režimu ir galėsianti manevruoti, kaip tai darė Lietuvos Taryba, nesuvokdama, jog dabar Lietuva pateko į nacių totalitarinio režimo, jau planavusio ne tik ideologinę, bet ir rasinę žmonių naikinimo politiką, veikos lauką. Pati LV neplanavo žudynių, tačiau deklaruojamu antisemitizmu (Žydų padėties nuostatų sudarymas, konclagerio steigimas VII forte) siekė nuolaidų iš nacių Vokietijos ir plaukė jos politikos farvatomyje. Tačiau naciai vis tiek tos vyriausybės nepripažino, dėl to dauguma iš jos priimtų per 100 įstatymų ir nutarimų neveikė. Realiai LV situacijos nevaldė, nes negalėjo palaikyti ryšių su visu kraštu – paštas, telegrafas, telefonas naudoti tik vokiečių kariniams reikalams. Sugrąžinus iki 1940 m. birželio 15 d. buvusią tvarką, atkūrus apskritis, miestų savivaldybes, organizavus policiją, vokiečių okupacinė valdžia neleido iš partizanų ir Lietuvos kariuomenės dalių, pasitraukusių iš Raudonosios armijos, sudaryti reguliariają Lietuvos kariuomenę.

Nepatenkinti LV egzistavimu naciai liepos 23-iosios naktį voldemarininkų nacionalistų, paklusnių gestapui, rankomis įvykdė pučą, pašalinę LAF paskirtus asmenis, paėmė batalionų ir policijos vadovybę į savo rankas. Dabar naciai jau be kliūčių tiesiai davė įsakymus savivaldybėms ir policijai bei pagalbinės policijos daliniams, mielai perėmė sovietų nacionalizuotą turtą, o rugpjūčio 5 dieną uždraudė LV veiklą. Vyriausybės pirmininkui J. Ambrazevičiui teko konstatouti, kad vyriausybė „laiko savo veikimą sustabdytu prieš savo valią“. Daugumai ministrių atsisakius tapti tarėjais rugsėjo 26-ąjį naciai uždarė LAF (gruodį ir iš voldemarininkų sudariusių Lietuvių nacionalistų partiją). Taip nacių okupuotoje Lietuvoje baigėsi legalių lietuvių organizacijų veikla.

Laikinosios vyriausybės uždraudimas rodo, kad ji pirmiausia žiūréjo lietuvių tautos interesų, buvo paskelbta prieš vokiečių vadovybės valią ir nebuvu nacių politinių intrigų darinys.

Svarbiausias įvykis – Birželio sukilimas, sugriovęs sovietų mitą apie savanorišką Lietuvos įsijungimą į Sovietų Sąjungą, neva atitikuši lietuvių tautos lūkesčius. Ne veltui sukilimą per Maskvos radijų iškeikė V. Moločovas. Antra vertus, birželio 22–28 dienos įvykiai – dar vienas tragiškas

lietuvių tautos puslapis: sovietų valdymą pakeitusi nacių okupacija ne tik sužlugdė Lietuvos nepriklausomybės įgyvendinimą, bet ir pradėjo masinį Lietuvos žydų naikinimą.

Lietuvos žydų sunaikinimas – Holokaustas

Vokietijai greitai užėmus Lietuvą labai mažai gyventojų pasitraukė į Rytus, sovietai vos spėjo išgabenti į Maskvą LSSR vyriausybę. Tai pražūtingai atsiliepė žydams – daugybė jų, besitraukiančią į Rytus, grąžinti atgal lietuvių sukilelių arba sugrįžo patys, nes kelyje į Maskvą juos aplenkė vermachtas, o iš kitos pusės, sovietų kariai ir NKVD prie vidinės sienos stabdė žmonių traukimąsi į Rusiją, laikydami juos dezertyrais, panikos skleidėjais, vos tik pamatę dokumentus lietuvių kalba įtariamojo šnipinėjimu. Nuo pirmų nacių okupacijos dienų žydai pajuto dalies gyventojų neapykantą. Mat 1940 m. birželį komunistuojantis žydų jauimas su gėlėmis ir rusiškomis dainomis sveikino Raudonosios armijos įvygiavimą – jiems tai buvo išsigelbėjimas, nes galėjo įžengti ir vermachtas. Sovietams kuriant naują administraciją žydai, ypač jaunimas, noriai pradėjęs kalbėti rusiškai, gavo postus valdžioje, įmonėse ir įstaigose, profesinėse sąjungose – žydai tapo matomi prosovietinėse demonstracijose, administracijoje, tarp politinių vadovų, ir tai buvo neįprasta. Negavęs didelio lietuvių pritarimo sovietų režimas skatino įsitraukti žydus, ne-mažai žydų pasirodė valstybės aparate, NKVD, milicijoje. Tai ypač susiprino antisemitines nuotaikas, daugeliui lietuvių atrodė, kad visi žydai išdavę nepriklausomą Lietuvą ir jos idealus. Staigus antižydiškų nuotaikų sustiprėjimas vertė rūpintis ir Maskvos statytinius: 1940 m. birželio 27 d. Maskvos sudarytos Liaudies vyriausybės premjero pareigas einantis V. Krėvė-Mickevičius skundėsi L. Berijos pavaduotojui V. Merkulovui, kad gyventojai pasipiktinę žydų, ignoruojančių Lietuvos valstybingumą, elgesiu.

Nors žydai nenulėmė nei okupacijos, nei sovietizacijos, jų matomumas leido juos sutapatinti su sovietine valdžia, o nacių propagandos mašina mestas „kovos su judobolševizmu“ šūkis susispynė su stipriomis lietuvių antisovietinėmis nuotaikomis. Pirmą nacių okupacijos savaitę daug gyventojų, tarp jų ir žydai persekioti kaip komunistai, sovietų aktyvistai, ir keli tūkstančiai jų sunaikinti per vadinamąsias „valymo operacijas“, kurių pradėjo atvykusios SD *Einsatzgruppen* – operatyviniai būriai. Tačiau naciai, kitaip negu Vakarų Europoje, masines žydų žudynes pradėjo be

Žydų žudynės „Lietūkio“ garaže 1941 m. birželio 27 d.
(R. Mičiūno reprodūkcija)

pereinamojo laikotarpio. Specialiosios SD grupės (Tilžės gestapo būrys) 1941 m. birželio 24 d. sušaudė tik žydus (vyrus) 25 km ruože Lietuvos ir Vokietijos pasienyje, Gargžduose – 201 žydą, kitą dieną Kretingoje – 214, birželio 27-ąjį Palangoje 111 žydų, žudę juos ir kitose vietose.

Einzatsgrupės terorą organizavo taip, kad atrodytų, jog pirmuosius pogromus ir „apsivalymo“ akcijas vykdo vietiniai gyventojai. Talkininukų rasta tarp nukentėjusių nuo sovietų teroro, kerštaujančių arba bandančių nusiplauti sovietmečio nuodėmes lietuvių – tokie dalyvavo SD inspiruotuose žiauriuose pogromuose birželio 26 dieną Vilijampolėje, 27 – Kauno „Lietūkio“ garaže, nors SD einzatsgrupių vadų raportuose sakoma, kad surengti pogromus buvo nelengva. Ginkluoti partizanai nekėlė pasitikėjimo vokiečiams, todėl birželio 28-ąjį sukilėlių būriai paleisti, o iš savanorių suformuotas Tautinės darbo apsaugos (TDA) batalionas prie Kauno karų komendantūros. Viena jo kuopa padaryta zonderkomanda ir liepos 4 ir 6 dieną nacių komanduojama dalyvavo masinėse 3 000 žydų (dabar jau tik dėl tautybės išskirtų iš visų suimtųjų, įtariamų buvus sovietų aktyvistais) žudynėse Kauno VII forte. Sudėtingoje 1939–1941 m. situacijoje, kai Lietuvos visuomenė ištiko gili moralinė psichologinė krizė (trys ultimatumai ir okupacijos, nepriklausomybės netekimas nepasiprievinant kai kam ištrynė ne tik valstybines, bet ir žmoniškias vertynes), susiformavo dalies visuomenės įvaizdis,

kad žydai – nesutaikomas priešas, ir klaidingas patriotizmo supratimas. Anot vieno budelio – „buvo baisu šaudyti, bet maniau, kad tai reikalinga Lietuvos nepriklausomybei“, juoba kad okupantai įsakinėjo ir skatino tai daryti.

Po pirmųjų SD einzatskomandų akcijų 1941 m. rugpjūčio pradžioje 95 proc. Lietuvos žydų dar buvo gyvi. Tačiau 1941 m. liepą reichskomisaras Heinrichas Himleris (Heinrich Himmler) pats asmeniškai apkeiliavo visą užimtą vakarinę SSRS dalį, perteikdamas einzatsgrupėms (A, veikusiai Kaune, ir B, veikusiai Vilniuje), kad žudysti reikia ne tik žydų vyru, bet ir moteris, vaikus. Masinėms žudynėms vykdyti sukonstruotas mechanizmas – rugpjūčio 16-ąją lietuvių policijos departamento direktorių Vytautas Reivytis slaptu raštu Nr. 3 įsakė sulaikyti visus žydus ir juos sutelkti tam numatytose vietose. Visi provincijos žydai buvo suvaryti į laikinus getus ir izoliavimo stovyklas. Per kelis kitus mėnesius naciai užsuko baisų žydų bendruomenių šaudymą Lietuvos provincijoje. Paprastai už kelių kilometrų nuo getų ir stovyklų esančiuose miškuose, laukuose ar žvyrduobėse sušaudytos ir suverstos į iškastas duobes ištisos žydų bendruomenės. Į žudynių parengimą, aukų konvojavimą ir šaudymą įtrauktos lietuvių savisaugos policijos grupės (policijos batalionai (vadinami TDA) – Zarasų, Kupiškio, Jonavos ir kt.), pagalbinės policijos ir policijos nuovadų policininkai, jau davę priesaiką A. Hitleriui. Daugiausia šaudė iš lietuvių sudarytos dvi specialios zonderkomandos – Ypatingasis SD būrys Vilniuje (Paneriuose) ir Heinricho Hamano (Heinrich Hamann) „skrajojantis būrys“, kelis kartus per savaitę vykdavę į provincijos vietoves ir ten šaudęs (jo pagrindą ir sudarė 3-ioji TDA Kauno bataliono kuopa). Kiekvienoje zonderkomandoje buvo ne mažiau kaip 50–100 narių. Kai kuriose žudynėse dalyvavo tik lietuvių pagalbinė policija ir policijos savanoriai, tarp jų būta ir kriminalinio elemento, siekusio pasigrobtį žydų turto – namų, inventoriaus, brangenybių, patalynės, drabužių. Akcijose prieš žydus Lietuvoje naciai panaudojo ir rusų Andrejaus Vlasovo armijos dalinius, ukrainiečių, latvių policijos batalionus.

Taip diena po dienos 1941 m. vasarą ir rudenį tikrose skerdynėse susnaikinta dauguma – apie 150 000 – Lietuvos žydų. Apie 50 tūkst. žydų laikinai palikti Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir mažesniuose getuose, jie išnau-doti kaip pigi darbo jėga. Tačiau ir didžiųjų getų žydai žudysti vadinančių akcijų metu. Karui baigiantis, 1943 m., naciai naikino miestų getus, iškasę ir degino nužudytyjų kūnus, 11 000 Lietuvos žydų buvo išvežti į Estijoje ir Latvijoje buvusius konclagerius, apie 3,5 tūkst. – į stovyklas Lenkijoje,

apie 8 tūkst. – į Štuthofą, Dachau, Osvencimą. Per Holokaustą žuvo apie 90 proc. iš maždaug 208 tūkst. Lietuvos žydų (su Vilniaus kraštu). Buvo išgelbėti ar išgyvено apie 8 000, dar apie 8–9000 liko gyvi, nes spėjo pasitraukti į SSRS gilumą. Be to, Kauno IX forte sušaudyti apie 6–8 tūkst. žydų, atvežtų iš Austrijos, Vokietijos, Čekoslovakijos ir Prancūzijos. Dalis lietuvių policijos savisaugos batalionų panaudoti akcijoje prieš civilius Baltarusijoje, Lenkijoje, Ukrainoje.

Getuose atsirado pasipriešinimo grupių, kai kurie žydai bėgo į miškus, įsijungė į antinacinę rezistenciją – sovietų partizanų būrius, kur, nepaisant susidūrimo su antisemitinėmis nuotaikomis, ēmėsi ginklo, daug Lietuvos žydų kovojo SSRS gilumoje suformuotoje 16-ojoje lietuviškojoje šaulių divizijoje.

1941 m. rudenį Lietuvos miestų ir miestelių centrali ištuštėjo, o žydų namuose įsikūrė įstaigos arba apsigyveno nauji šeimininkai, naciai išgrobstė visas vertingiausias žydų kultūros vertybes. Žydų sunaikinimas kėlė didelį visuomenės pasipiktinimą, nacių kolaborantai visuomenėje neteko gero vardo, pasmerkimai ir priekaištai jiems buvo sakomi bažnyčiose, liaudyje jie paniekinamai vadinti „žydšaudžiai“. Kita lietuvių visuomenės dalis, rizikuodama gyvybe (buvo ir sušaudytų už žydų slėpimą), bandė padėti žydams, gelbėti, nemažai žydų išgelbėjo katalikų kunigai, vienuolės, paprasti valstiečiai. Už žydų gelbėjimą Pasaulio teisuoliais yra pripažinti 830 lietuvių, nors iš tikrujų jų buvo kur kas daugiau, jų sąrašas vis papildomas.

Dėl nacių rasinės genocidinės politikos Lietuva liko be šimtmečiai gyvenusios spalvingiausios savo etninės dalies – žydų. Niekuo nekaltų žydų sunaikinimas tik dėl to, kad jie buvo žydai – kruviniausias Lietuvos istorijos XX a. puslapis, daugybės talentingų žmonių praradimas, didžiulė žydų tautos ir visos Lietuvos netektis ir tragedija.

Nacių savivalda – lietuvių savismauga

Naciai SSRS ir jos okupuotų kraštų gyventojus laikė atsilikusiomis tautomis, kurios turėjo paklusti vokiečių viešpatavimui, dėl savo rasinio ir kultūrinio pranašumo vokiečių tauta turinti būti „viešpataujanti“ arba „ponų tauta“, o „rasės atžvilgiu svetimus elementus“ būtina pašalinti. Nacių Vokietijos planuose Baltijos šalys laikyotos vokiečių „gynybine erdve“, kuri palaipsniui turėjo susilieti su Trečiuoju Reichu. Dar prieš SSRS užpuolimą vokiečių vadovybė nusprendė užkariautuose

kraštuose likviduoti žydus, romus, nepagydomus ir psichinius ligonius, sovietų valdžios ir komunistų partijos darbuotojus. Dalis likusių gyventojų turėjo būti suvokietinta, kiti turėjoapti pigia darbo jėga. Ištremtyjų vietas turėjo užimti atkelti milijonai vokiečių.

Vokietija Lietuvą laikė sudedamaja SSRS dalimi ir iš pradžių ją administravo karinė valdžia, o 1941 m. liepos pabaigoje įvestas civilinis okupacinis valdymas. Liepos 17-osios nutarimu iš „buvusių laisvų Lietuvos, Latvijos, Estijos valstybių“ ir Gudijos sudarytas Rytų krašto (Ostlando) reicho komisariatas. Jis padalytas į Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Gudijos generalines sritis. Kiekvienai jų vadovavo generalinis komisaras, kurie su svarbiausiomis civilinės valdžios įstaigomis rūpinosi policine priežiūra, racionaliu darbo jėgos naudojimu aprūpinant Vokietijos kariuomenę ir vokiečių karo ūki. Vokiečių valdžia Lietuvoje pajungė jos išteklius ir ūki Vokietijos reikmėms, nepaisydama vienos gyventojų poreikių. Lietuvos ūkininkai turėjo mokėti dideles prievoles (už jų nevykdymą buvo skiriamos didelės nuobaudos), į Lietuvą siunčiami vokiečių kolonistai (apie 30 tūkst. žmonių, daugiausia iki karo čia gyvenę vokiečiai). Okupacinė valdžia organizuotai naikino ir grobė krašto kultūros vertynes, darė kliūties veikti švietimo ir kultūros įstaigoms, siekė jas panaudoti kraštui vokietinti, propagandai ir nacių ideologijai skleisti. Pajungus Lietuvos išteklius karui su SSRS gyventojai prievara vežti darbams į Vokietiją, ypač po Stalingrado mūšio pralaimėjimo, kai pritrūko žmonių karo pramonei. Vokietijoje išvežti dirbo apie 60 000 Lietuvos gyventojų.

Savo valdymą Lietuvoje naciai tvirtino represijomis, teroru, žudė politiškai nepatikimus, nepaklusnius valdžiai gyventojus, ūkininkus, neugebėjusius pristatyti reikiamo kiekiei žemės ūkio produktų. Įtariami pasikėsinimu į vokiečių kareivius žudyti be teismo, kartais sudeginami ištisi kaimai (Pirčiupiai). 1941–1944 m. vokiečiai išžudė ne tik žydus, bet ir apie 15 tūkst. lietuvių, iki 20 tūkst. kitų tautybių gyventojų, apie 170 tūkst. Raudonosios armijos karo belaisvių – juos naikino specialiai sukurtos jau minėtos vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės. Teroro politiką Lietuvoje taip pat vykdė SS kariuomenės ir policijos daliniai ir tvarką turėjusi užtikrinti policija. Stokodama žmonių okupacinei administracijai steigtinai, nacių valdžia leido veikti vienos savivaldai – vidurines ir žemesnes pareigas ir toliau ėjo lietuvių, paskirti Laikinosios vyriausybės. Vietoje LV ministrų vokiečių valdžia lietuvių administracijos vadovais paskyrė generalinius tarėjus, o ministerijas

JAV lietuviai, surinkę aukas ir nupirkę JAV kariuomenei lėktuvą „Lituanica“, kurį šventina kunigas P. Lubys, 1943 m.
(to meto atvirukas)

pervadino vadybomis. Taigi lietuvių administracija prižiūrėta per lietuvių generalinius tarėjus, pavaldžius generaliniam tarėjui – juo tapo voldemarininkas gen. Petras Kubiliūnas. Keturi tarėjai, atsisakę vykdyti vokiečių nurodymus, 1943 m. suimti ir išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą.

Lietuvių savivaldos aparate dirbo apie 300 apskričių viršininkų ir valsčių viršaičių, apie 900 lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos valdininkų, apie 8 tūkst. lietuvių tarnavo policijos savisaugos batalionuose ir apie 6 tūkst. – viešojoje (tvarkos) policijoje. Be jų, dirbo šimtai seniūnų, garbės policininkų, mokesčių rinkėjų, inspektorų ir kitokių pareigūnų, kurie nori nenori tarnavo vokiečiams ir padėjo jiems išnaujoti kraštą. Dėl šios ir kitų priežasčių lietuvių pogrindžio spauda nacių leistą savivaldą vadino „savismauga“. Dažnai lietuvių pareigūnai nevykdė vokiečių įsakymų, juos žlugdė, padėjo gelbėti žydus. Vokietija neleido steigtis lietuvių partijoms ir organizacijoms, persekiojo okupacinei valdžiai nepalankius asmenis, veikė griežta spaudos cenzūra. Antinacioninė lietuvių rezistencija ginkluoto pasipriešinimo nepradėjo, nes toks grėsė masinėmis Lietuvos gyventojų žudynėmis (tuo naciai atvirai gražino lietuviams), be to, nusistatyta neeikvoti jėgų prieš karą pralaiminčią pusę. Pogrindis laikėsi neginkluotos rezistencijos taktikos: vykdyta

antinacinė agitacija, raginta nestoti į vokiečių organizuojamus karinius dalinius, nevykti darbams į Vokietiją, nevykdyti žemės ūkio prievoLių, išsaugoti lietuvių kultūros ir švietimo įstaigas, demaskuoti kolaborantus. Krikščionių demokratų sparno politikai ir ateitininkų jaunimas susibūrė į Lietuvių frontą (LF) ir Lietuvių vienybės sąjūdį, o liberaliai nusistatę tautininkai – į Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą (LLKS), abi kryptys leido pogrindinius leidinius. 1943–1944 m. pogrindyme veikė Vyriausasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK'as), suvienijęs skirtingas lietuvių politines jėgas. Ši organizacija iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo turėjo atlkti nelegalios Lietuvos vyriausybės funkcijas, vadovauti pasipriešinimo judėjimui ir ginti Lietuvos suvereniteto teises šalies viduje ir užsienyje. Žemesnio rango jaunesnieji karininkai atsargos leitenanto Kazio Veverskio iniciatyva telkėsi slapoje karinėje organizacijoje Lietuvos laisvės armija (LLA), įkurtoje 1941 m. Vilniuje. Tai masiškiausia antinacinė organizacija, ji numatė bent dalyje teritorijos paskelbus nepriklausomybę išlaikyti ją ginklu.

1943 m., kai okupacinė vokiečių valdžia, vermachtui pralaimint Rytų fronte, pareikalavo iš okupuotų tautų, tarp jų ir lietuvių, siusti virus į Vokietijos karines pajėgas, pradėjo agituoti lietuvius stoti į SS batalioną, lietuvių pogrindis boikotavo akciją (iš visų nacių okupuotų šalių tik Lenkijoje ir Lietuvoje naciams nepavyko suformuoti *Waffen SS* divizijų). Keršydamas už boikotą gestapas 1943 m. kovo viduryje Lietuvoje suėmė 46 žymius visuomenės veikėjus ir išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą, uždarę Kauno ir Vilniaus universitetus, mokytojų seminarijas ir kt., suėmė daug pogrindinės spaudos leidėjų ir bendradarbių, LLKS ir LLA grupes, o gegužę–birželį – šešis iš devynių VLIK'o vadovybės narių. Dauguma suimtųjų išvežti į nacių koncentracijos stovyklas.

Patirdama pralaimėjimų Rytų fronte okupacinė valdžia švelnino savo poziciją ir leido lietuviams 1943 m. balandžio 5 d. Kaune sušaukti vadinančią Lietuvių konferenciją. Ja naciai siekė užsistikrinti lietuvių visuomenės paramą savo mobilizaciniams siekiams, suteikti jiems teisėtumo regimybę, o lietuvių veikėjai – išsaugoti tautą, išvengti represijų, išgauti iš Vokietijos didesnių politinių nuolaidų ir Lietuvos suverenumo. Nors konferencijos dalyviai negailėjo aštrios kritikos okupacinei valdžiai, priimti sprendimai atspindėjo jos dalyvių ir dalies Lietuvos visuomenės orientaciją į Vokietiją: juos vykdant reikėjo kolaboruoti su Vokietija jos darbo ir karo tarnybų struktūrose. Tačiau ir ši kartą Lietuvos jaunimo mobilizacija patyrė nesėkmę.

1943 m. lapkričio 23–24 d. posėdžiavę generaliniai tarėjai ir vadina-mojo Tautos taryba, išrinkta Lietuvių konferencijoje, atmetė SS dalinio organizavimo planą, pasisakė už tautinę Lietuvos kariuomenę. Vokiečių valdžia, verčiama nesékmį Rytų fronte, kitų metų pradžioje pritarė lie-tuviių siūlymui sukurti lietuviškus karinius dalinius – Vietinę rinktinę, kuriai vadovautų lietuviai karininkai ir kuri veiktu tik Lietuvos teritori-joje. Vietinei rinktinei émési vadovauti generolas Povilas Plechavičius. I jo kvietimą atsiliepė 20 tükst. savanorių, į dalinius priimta 10 tükst. vyru. Vo-kiečiai pareikalavo, kad rinktiné taptų jiems pavaldi. Lietuvių kariai neke-tino kariauti Vokietijos puséje ir su ginklais bei amunicija émë skirstytis. Naciai suémë Vietinës rinktinës vadus, aštuoniasdešimt karių sušaudë, dalį išvežé darbams į Vokietiją.

Komplikuotai susiklosté lietuvių ir lenkų santykiai Vilniaus krašte, kurį naciai padarė Lietuvos generalinës srities dalimi ir priskyrë lietuvių administracijai. Vykdžiusi nacių diktuojamą politiką lietuvių admini-stracija nepaisë lenkų daugumos interesų ir susilaukë jų neapykantos. Kovai su vietos lenkų pasipriešinimu civilinë administracija pasiuntë į Vilnių lietuvių Vietinës rinktinës dalinius, kurie susidûrë su ginkluotais lenkų Armija Krajova daliniais. Lietuviai laikë, kad Vilnija yra Lietuvos dalis, lenkai – kad Lenkijos, tad ir vieni, ir kiti keliais atvejais išliejo savo įtūži ant vietinių lietuvių ar lenkų kaimų gyventojų. Lenkų ir lietuvių pogrindžio ryšiai nutrûko, lietuviai tebesilaikë pasyvios priešinimosi na-ciams taktilkos ir pagrindiniu priešu įvardijo SSRS, o lenkai – Vokietiją.

Pasyvi lietuvių antinaciné rezistencija padéjo išvengti dar didesnių masinių represijų ir gyventojų nuostolių. Ideologiškai ir organizaciniu požiūriu rengtasi pasipriešinti tvarkai, kurių įdiegti per Maskvos radiją skelbësi pasiruošusi ten esanti Lietuvos SSR vadovybë.

ATGAL Į SSRS

1 944 m. vasarą–1945 m. pradžioje vokiečiams pri-verstinai traukiantis iš okupuotų teritorijų, į jas émë veržtis Raudonoji armija (RA) ir iki 1945 m. gegužës išvadavo iš nacizmo beveik visą Rytų ir Vidurio Europą. Tačiau Raudonosios armijos okupuotose teritorijose valdžią į savo rankas paëmë vietinës komunistų partijos, visiškai priklausiusios nuo Sovietų Sajungos. Per keletą metų Rytų ir Vidurio Europoje įvesti komunistiniai režimai, išsilaikë beveik pusę šimtmečio.

Nacių okupaciją keičia sovietinė

1944 m. vasarą sovietų karinės pajėgos išvadavo Lietuvą iš nacių Vokietijos. Tačiau bėda ta, kad lygia greta, kone tuo pat metu Lietuva buvo reokupuota, t. y. sovietų kariuomenė antrą kartą okupavo Lietuvą, Latviją ir Estiją – grąžintas stalininis režimas, imtos vykdyti rekvizicijos, vyrai gaudyti darbams. Totalitariniam režimui vėl ēmė diriguoti komunistų partija, valstybės saugumo (NKGB ir NKVD) struktūros, sovietų valdininkai ir okupacinė kariuomenė. Iki 1945 m. pavasario į Lietuvą buvo atsiusta 6 tūkst. rusakalbių į svarbiausius kuriamos administracijos postus.

Sugrąžindamas Lietuvoje sovietų valdžią J. Stalinas „tesėjo“ pažadą, Jaldoje duotą jau sergančiam Franklinui D. Ruzveltui (Franklin D. Roosevelt) atsiklausti Baltijos valstybių gyventojų, todėl ir Lietuvoje rengti (tačiau visai nedemokratiniu) rinkimai į aukščiausias okupacinės valdžios institucijas – SSRS Aukščiausiąją Tarybą, Lietuvos SSR Aukščiausiąją Tarybą (pirmą kartą po karo į šias institucijas rinkimai vyko 1946 m. ir 1947 m.), į vietines tarybas – juk formaliai SSRS buvo tarybų, arba sovietų, valdžia. Vi-suose rinkimuose kandidatus tegalėjo siūlyti vienintelė komunistų partija, rinkimų rezultatai klastojami, oficialiai pranešant, jog rinkimuose dalyvavo per 90 proc. rinkėjų, kurių absoluti dauguma balsavo už iškeltus kandidatus. LSSR institucijos neturėjo jokios realios valdžios – net LKP (bolševikų) centro komitetas turėjo tik eilinės Rusijos srities partijos komiteto teises. Net tris dešimtmečius LKP (b) vadovavo CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus. Jo veiklą „prižiūrėjo“ iš Maskvos atsiųstas antrasis CK sekretorius, ne-lietuvis. 1945 m. LKP (b) turėjo 3,5 tūkst., 1948 m. – 22,2 tūkst., 1953 m. – 36,2 tūkst. narių, tačiau lietuvių joje tesudarė 18 proc.

J. Stalinas pamėtėjo lietuviams ir saldainių – pirmą kartą lietuvių tau-tos istorijoje tuo pačiu metu Klaipėda ir Vilnius įjungti nors ir į nelaisvos, o okupuotos Lietuvos sudėtį – taip sovietų valdžia tikėjos „pirkti“ tautinį lietuvių palankumą režimui. Sovietų valdomos Lietuvos SSR teritorija padidėjo iki 65 tūkst. kv. km, Vilnius tapo respublikos sostine. Miesto gyventojų tautinė sudėtis dėl kare patirtų nuostolių smarkiai pasikei-tė – naciai ir jų talkininkai nužudė apie 70 tūkst. vilniečių, daugiausia žydų, 12 tūkst. miesto gyventojų išvežti darbams į Vokietiją, dauguma jų negrįžo. Apie 30 tūkst. vilniečių dėl įvairių priežasčių išsikėlė iš miesto. 1945–1948 m. SSRS iš Vilniaus į Lenkiją repatriavo 107,6 tūkst. len-kų, o iš visos Lietuvos – apie 197,2 tūkst., todėl maždaug pusę Vilniaus

Antrojo pasaulinio karo epizodas Vilniuje,
1944 m. liepą

gyventojų mechaninio priaugio sudarė migruojantys iš kitų sovietinių respublikų, daugiausia Rusijos ir Baltarusijos gyventojai. Vėlesniais metais tarp „naujujų vilniečių“ didėjo lietuvių skaičius: 1951 m. pabaigoje sostinė turėjo 179 tūkst. gyventojų, lietuvių sudarė 55 tūkst. (30 proc.), 1989 m. sausį Vilniuje gyveno beveik 0,6 mln. gyventojų, iš jų lietuvių sudarė 291 tūkst. (50 proc.), o 2011 m. – 58 proc. gyventojų. Dėl masinės ir priverstinės vietos vokiečių emigracijos panašiu būdu lietuvių ir Klaipėda. Apskritai sovietų valdymo laikotarpiu Lietuvos miestai išaugo, gyventojų pagausėjo kelis kartus: Antrojo pasaulinio karo išvakarėse miestuose gyveno 23,7 proc., o 1989 m. – 68 proc. šalies gyventojų. Atsirado nauji miestai – Naujoji Akmenė (13 tūkst. gyventojų), Elektrėnai (16 tūkst.), Visaginas (32 tūkst.) gyventojų.

Pradėjės mobilizaciją į SSRS kariuomenę, sovietų režimas nustebė, kad lietuvių vengia tarnybos Raudonojoje armijoje, mat Lietuvos gyventojai laikė savo šalį okupuota, kurioje SSRS negalėjo vykdyti vyrų mobilizacijos į Raudonąją armiją ir pažeisti tarptautinę teisę (1907 m. priimta Hagos konvenciją). Daugiausia gaudynėmis, terorū SSRS NKVD vidaus kariuomenė ir pasienio kariuomenė 1944 m. rudenį–1945 m. kovai su Vokietija (vėliau Japonija) į sovietų kariuomenę mobilizavo 108 000

Lietuvos gyventojai gyvuliniuose vagonuose tremiami į Sibirą

Irkutskas, 1952 m. Lietuviai treminiai kerta medžius

Lietuvos vyrių. Tūkstančiai lietuvių slapstėsi arba bėgo iš sovietų kariuomenės, todėl jie įtraukti į oficialiai ieškomų „dezertyrų“ kategoriją, tūkstančiai jų išjungė į lietuvių partizanų, kovoju sių prieš sovietus, gretas. Mobilizuoti lietuviai papildė Raudonosios armijos 16-ąją lietuviškąją šaulių diviziją, skubiai, dėl to menkai apmokyti lietuvių kariai mesti į mūšius Rytprūsiuose, Berlyno šтурmą, Kuršo „katilą“, kur tūkstančiai jų žuvo. Dislokuotos Lietuvoje NKVD divizijos vykdė baudžiamąsias operacijas: vien 1944 m. liepą–gruodį okupantų teroro aktais nužudyti 2 489 žmonės, apie 100 tūkst. Lietuvos gyventojų patyrė vienokią ar kitokią okupantų prievertą. Slopinant ginkluotą pasipriešinimą griebtasi masinių deportacijų į Sibirą: 1948 m. gegužę ištremta 40 002, 1949 m. – 33 500, o 1951 m. – 20 357 gyventojai. Po šių didžiujų trėmimų kaimo žmonių opozicija sovietų politikai ir pasipriešinimas buvo palaužti, visi masiškai pradėjo stoti į steigiamus kolūkius. Sovietinio genocido ir teroro aukomis tapo 456 tūkst. gyventojų (kas trečias suaugęs lietuvis arba kas antras vyras), 332 tūkst. žmonių įkalinti, išvežti į tremtį ar GULAG'o lagerius, dar 26,5 tūkst. nužudyti Lietuvoje – iš viso Lietuva neteko apie 1,058 mln. arba daugiau kaip trečdalio gyventojų.

Padėtis émė keistis 1953 m. mirus J. Stalinui, o ypač po trejų metų Niikitai Chruščiovui pasmerkus J. Stalino kultą – susilpnéjo rusinimas, valdžia pradéjo labiau pasitiketi vietiniai lietuvių. Visoje SSRS kalinius ir tremtinius pradéta leisti į laisvę. Nors Lietuvos komunistų administracija nenoréjo, kad ištremtieji grįžtų į tėvynę, nes esą jie stiprina Lietuvos gyventojų nacionalistines nuotaikas ir apsunkina jų auklėjimą „tautų draugystés“ dvasia, šeštajį–septintajį dešimtmetį į Lietuvą grįžo apie 60 tūkst. tremtinį ir apie 20 tūkst. politinių kalinių. Kai kuriems jų neleista apsigyventi Lietuvoje, dirbtį vadovaujamo darbo, mokytį aukštosiose mokyklose, jie ignoruojami, sekami, jiems prikaišiojama „antisovietinė veikla“ ir „buržuažinis nacionalizmas“.

Postalininiu metu atsisakius masinio fizinio teroro, ne taip atvirai ir masiškai pažeidinėjamos žmogaus teisés ir laisvés, tačiau toliau vykdytas gyventojų piverstinis ideologinis apdorojimas, taikomi administracinių metodai. Pamažu tampanti lietuviškesnė komunistų partija (1953 m. LKP lietuvių buvo 13 tūkst. (37 proc.), 1965 m. – 55 tūkst. (63 proc.)) uoliai laikė valdžios monopolij, totalitarinis valdymo pobūdis išliko: visi privalomai turėjo išpažinti oficialią ideologiją, gyventojai visuotinai sekami, slopinamas pasipriešinimas, respublikos valdžios institucijos tik vykdė administravimo funkcijas pagal Maskvos nurodymus. O valdžios olimpe įsitvirtinus Leonidui Brežnevui, sustiprėjus revanšinėms stalininėms jégoms Maskvoje, valdymas vėl sugriežtintas – imta persekioti kitaminčius (1967–1975 m. Lietuvoje už antisovietinę agitaciją ir propagandą nuteisti 1 583 asmenys), ekonomika ir visuomenės gyvenimas militarizuojami, aktyviau diegiamama komunistinė ideologija, nors atnaujinti teroro nesiryžta.

Sovietų valdymas pokario Lietuvoje padarė didelių nuostolių šalies gyventojams: stalininiu laikotarpiu okupacinė valdžia sunaikino ne tik tūkstančius žmonių, bet ir ištisus socialinius sluoksnius, jų kultūrą ir turta. Likusius Lietuvoje gyventojus kaustė nuolatinė baimė dėl savo ir artimųjų saugumo. Gyventojai turėjo prisitaikyti, kolaboruoti arba priešintis. Lietuvos visuomenėje konformizmas ypač išplito destalinizacijos metu. Tačiau prieš tai vyko kruvina kova.

Karas po karo – ginkluota rezistencija

Nuo 1944 m. vasaros sovietų represijos ir teroras kurstė lietuvių tautos pasipriešinimą, kilo dešimtmetį trukęs partizaninis karas dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Iš visų trijų Baltijos valstybių

Grupė Lietuvos partizanų 1947 m.

pasipriešinimas Lietuvoje buvo stipriausias – čia dar naivai tikėta Vakarais, kad komunistų valdymas ilgai netruks, o JAV ir Didžioji Britanija ilgainiui įvykdys Atlanto chartijos pažadus sugrąžinti nepriklausomybę dėl karo jos netekusioms šalims, kad Vakarai pakils į žygį prieš J. Stalino SSRS. Tam ruoštasi kovojant, kad atėjus metui būtų galima paimti valdžią į savo rankas. Partizanų būriai, pradėję kurtis 1944 m. vasaros pabaigoje, greitai didėjo, susidarė jų rinktinės, apygardos, sritys. Partizanai vilkėjo Lietuvos kaires uniformas, nors dauguma buvo jauni vyrai, ūkininkai, mažažemėliai ar bežemių vaikai, netarnavę ginkluotosiose pajėgose. Istoję į partizanų gretas jie turėjo išmokti kariavimo gudrybių ir prisitaikyti prie sudėtingų gyvenimo sąlygų miške ir bunkeriuose, todėl būriuose rengti kariniai mokymai.

Antinacinė rezistencija koncentravosi miestuose, o antisovietinė buvo ginkluota ir vyko kaime, kur partizanai galėjo gauti valstiečių paramą maistu, medikamentais, drabužiais. Pagalbos iš užsienio tikėtis nebuvo įmanoma, jie kovėsi vienų vieni. 1944–1946 m. susidarė dideli, net iki 100 kovotojų partizanų būriai – iš viso apie 30 tūkst. vyrių, kurie kontroliavo visą Lietuvą, išskyrus miestus, apsistodavo kaimuose, pastatydavo sargybos postus, o pasirodžius NKVD dalims eidavo į mūšį. Užimant

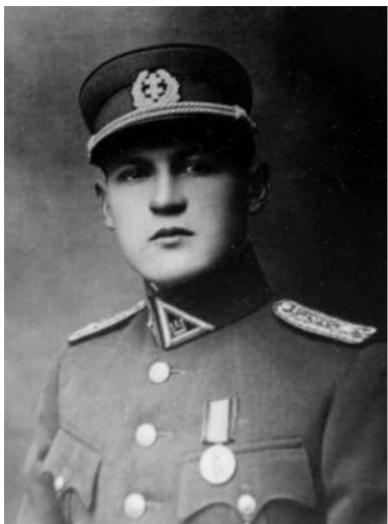
miestelius naikintos vėtos įgulos, valsčiaus dokumentai, mobilizacijos sąrašai, pyliavų žiniaraščiai, išlaisvinami suimtieji, nušunamie uolūs okupacinės valdžios statytiniai, kiti įspėjami netarnauti priešui. Partizanai trukdė okupacinės valdžios rinkimus, apšaudydam balsavimo būstines, stabdė miško kirtimo ir išvežimo darbus, kovojo su prievartiniu kolūkių kūrimu, partizanų karo lauko teismai teisė ir baudė mirties bausme trėmimą vykdymojus, sovietinius pareigūnus ir šnipus.

Sovietams užblokavus Lietuvą nuo laisvojo pasaulio informacijos, atėmus iš žmonių radijo imtuvus, visose apygardose įkurti spaudos ir informacijos skyriai. Per visą partizaninio karo laikotarpį ilgiau ar trumpiau buvo leidžiama 80 pavadinimų periodinių leidinių. Iš jų gyventojai sužinodavo apie partizanų poziciją kolaborantų atžvilgiu, pasaulio politikos naujienas, partizanai parengė poezijos rinkinių, satyrų, prozos kūrinelių, partizanų maldynų. Spaudą daugiausia platino jaunimas, vien 1947 m. už tai suimta 640 asmenų.

Antrame etape (1946 m. birželį–1948 m. lapkričių), kovose netekę apie 10 tūkst. vyrų, partizanai sudarė mažus, mobilius būrius, sodybose ir prie jų kasė požeminius bunkerius, kuriuose slépdavosi nuo priešų per šukavimus. Būriuose nebeliko romantikų ir atsitiktinių kovotojų, o tik apsisprendę kautis iki galio žmonės. Daugybė aukų, persekiojimai suardė būrių ir apygardų ryšius, silpnėjo būrių kontrolė. Pereita prie įprasto partizaninio karo taktikos: pasalų organizavimo, sovietinių pareigūnų ir šnipų naikinimo. Tuo laikotarpiu okupacinė valdžia kovai su partizanais vis dažniau naudojo agentų smogikų (mišrius iš užverbuotų buvusių partizanų ir MGB kadrinių karininkų) būrius.

1947 m. pabaigoje partizanai Juozas Lukša-Skirmantas ir Kazimieras Pyplys-Mažytis per „geležinę uždangą“ į laisvajį pasaulį nugabeno partizanų rašytus dokumentus: apygardų sudarytus okupacinės valdžios ištremtuju, nužudytyju ir suimtuju sąrašus, partizanų vadovybės laišką popiežiui Pijui XII ir kitą svarbią medžiagą, viliantis, jog pasaulis atkreips dėmesį į Lietuvos okupaciją ir tarptautinės organizacijos pareikalaus, kad SSRS nutrauktų terorą. Pirmą kartą užmegzti ryšiai tarp partizanų ir į Vakarus pasitraukusių lietuvių ir jų organizacijų, Vakarai gavo tikrų žinių apie sovietų okupuotoje Lietuvoje susiklosčiusią situaciją ir partizanines kovas, tačiau lietuvių ginkluotos kovos neparėmė, grupę rezistentų panaudojo tik šnipinėti SSRS.

1948 m. lapkričių–1953 m. gegužę pagaliau sukurtos centralizuotos struktūros, tačiau jos greitai sunaikintos. Po daugelio nesėkmingų

Jonas Žemaitis-Vytautas

bandymų 1949 m. vasario 2–22 d. įvyko pirmasis ir paskutinis visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas bunkeryje tarp Radviliškio ir Baisogalos. Suvažiavime patvirtintas naujas organizacijos pavadinimas: Lietuvos laisvės kovos sąjūdis (LLKS), o patys partizanai pradėti vadinti laisvės kovotojais (okupacinė sovietų valdžia paprastai Lietuvos partizanus vadino banditais). Sąjūdis ėmėsi vadovauti ir politinei, ir karinei pasipriešinimo organizacijų veiklai. Suvažiavime aptarti svarbiausi partizanų veiklą reglamentuojantys dokumentai,

numatyta bendra kovos strategija ir taktikos kryptys, suformuota aukščiausioji partizanų vadovybė. LLKS Tarybos prezidiumo pirmininku išrinktas kadrinis kariškis Jonas Žemaitis-Vytautas (1929 m. baigė Kauno karo mokyklą, gavo leitenanto laipsnį, kurį laiką tarnavo 2-ajame artilerijos pulke, 1936–1938 m. studijavo Prancūzijos artilerijos mokykloje), jam suteiktas aukščiausias – partizanų generolo laipsnis. Bunkeryje priimtoje LLKS Vasario 16-osios deklaracijoje numatytas Lietuvos valstybės atkūrimas ir jos valdymo principai: santvarka – demokratinė respublika, suverenai Lietuvos valdžia priklauso tautai, Lietuva valdoma per laisvais, demokratiniais, visuotiniai, lygiai, slaptais rinkimais išrinktą Seimą ir jo sudarytą vyriausybę. LLKS Tarybos prezidiumas tapo aukščiausiu valdžios organu iki laisvų demokratinių Seimo rinkimų.

Kovai su partizanais Lietuvoje dislokuota gausi NKVD kariuomenė: 1945 m. vasarą joje buvo iki 20 tūkst., 1946 m. – apie 14 tūkst. karių. NKVD ir NKGB skyriai, įsikūrę visose apskrityse, koordinavo baudžiamąsias operacijas, vadovavo joms ir žmonių gaudynėms, tardė suimtuosius, verbavo agentus. Kovai su lietuvių partizanais okupacinė valdžia prie NKVD įkūrė „naikintojų batalionus“, lietuvių vadintus stribais (santrumpa nuo rus. pavadinimo *istrebitelnyje bataliony*), į kuriuos agitavo stoti vietinius gyventojus. 1944–1954 m. tokią būrių nariais tapo daugiau kaip 20 tūkst. asmenų (tarp jų 16 tūkst. lietuvių), nes jie atleisti nuo tarnybos Raudonojoje armijoje, gaudavo algą, aprangą. Kai kurie jų su ginklais pasitraukė pas parti-

zarus. Nemažai stribų buvo abejotinos moralės asmenys, autoriteto jie neturėjo, greitai sumota būrių pavadinimą pakeisti iš „naikintojų“ į „liaudies gynėjų“. Dislokuoti visuose valsčiuose jie saugojo sovietinį aktyvą.

Represinės institucijos, slopindamos partizaninio judėjimo atramą, trėmė į Sibirą ginkluoto pasipriešinimo dalyvių šeimas, rémėjus, kankino pasipriešinimo dalyvius, naudojo psichologinę prievartą, pusnuogius žuvusių partizanų lavonus išmesdavo centrinėse miestelių aikštėse, viešai išniekindavo, neleisdavo palaidoti ir patys slapčia užkasdavo pelkė ar šiukšlynuose. MGB-KGB agentai smogikai naujojo rezistencijos atributiką ir uniformas terorui, rezistentams naikinti, kankindavo ginkluoto pasipriešinimo dalyvius, tarp jų moteris, senelius, vaikus, sušaudydamo partizanų ryšininkus, rémėjus.

1953 m. pavasarį užverbuoti agentai išdavė J. Žemaitį-Vytautą (1951 m. gruodį patyręs insultą gydësi požeminiame bunkeryje) ir po pusantrū metų tardymu sušaudė Maskvos Butyrkų kalėjime. Kodėl kameroje J. Žemaitį lankė SSRS saugumo maršalas L. Berija ir apie ką jie kalbėjo, iki šiol nežinoma. Tačiau vien tas faktas rodo, kad L. Berija pripažino Lietuvoje vykstantį partizaninį karą rimta grėsme sovietų valdymui. 1956 m. suimtas ir vienas iš paskutinių partizanų vadų, buvęs mokytojas Adolfas Ramanauskas-Vanagas, nepaprastai žiaurių kankintas ir kitais metais

Sovietų išniekinti Dainavos apygardos partizanų kūnai

Adolfas Ramanauskas-Vanagas su išlikimais draugais vanagėliais, įsitaisiusiais ant jo pečių

sušaudytas. Nors organizuota ginkluota kova pasibaigė 1953-ųjų pavasarį, keletas pavienių partizanų išsislapstė dar dešimt ir daugiau metų.

Nors partizaninis karas, kovojant vienų vieniems, ir pralaimėtas, jo reikšmė didelė. Visuotinį šio karo mastą rodo okupantų baudžiamųjų akcijų duomenys: 1944–1953 m. MGB organai sunaikino 2 353 partizanų grupes, nukovė 20 000 partizanų, suėmė 19 000 (iš viso nukovė, suėmė ar legalizavo 120 000 žmonių), paėmė 9 patrankas, 30 prieštankinių šautuvų, 31 minosvaidį, 3 002 kulkosvaidžius, 40 000 automatų, šautuvų ir pistoletų, 557 rašomąsias mašinėles ir dauginimo aparatus. Laisvės kovotojai savo drąsa, pasiaukojimu ir gyvybėmis įrodė, kad 1940 m. vasarą Lietuva į SSRS įjungta prieš tautos valią ir atpirko Lietuvos vyriausybės ir kariuomenės neveiklumą. Partizanai nukovė apie 2 830 SSRS valstybės saugumo ir vidaus reikalų tarnybos darbuotojų, tūkstantį valstybės saugumo kariuomenės kariškių, 1,3 tūkst. stribų, partinių bei sovietinių aktyvistų. Šiame kare, kaip ir kiekviename, neišvengta ir didelių civilių gyventojų aukų; daug tokų aukų būta vietovėse, kur veikė sovietų smogikai, partizanų būriai piktnaudžiavo alkoholiu arba tarp jų pasitaikė žydų žudynėse dalyvavusių asmenų – nors ir nedaug, būta ir tokų, nes būrių ir apygardų vadai neturėjo galimybę patikrinti savo kovotojų dosjė, be to, neigiamą įtaką darė ir ilgas gyvenimas po žeme, bunkeriuose.

Herojinis ginkluotas pasipriešinimas atnešė ir didelių praradimų, ir, kaip ir kiekviename kare, – nereikalingų aukų. Galbūt tai turėjo lemiamos įtakos, kad prisikėlusi lietuvių tauta XX a. pabaigoje pasirinko ne ginkluotą kovą už laisvę ir neprisklausomybę, bet disidentinio sąjūdžio ir dainuojančios revoliucijos kelią.

Ekonomikos susovietinimas

Unifikuodami visų sovietinių respublikų gyvenimą, sovietai atkakliai naikino privatinę nuosavybę visose ekonomikos šakose, tad žemės ūkyje turėjo būti steigiami kolektyviniai ūkiai. Tačiau kolektyvizacija Lietuvoje strigo dėl partizaninio karo. Pagal naują tvarką į valstybinį žemės fondą buvo paimta likusi be šeimininkų, taip pat pasitraukusių į Vakarus ar repatriavusių į Lenkiją žemę, į žemės fondą taip pat perduota konfiskuota partizanų ir tremtinių žemę. 1948 m. pavasarį kolektyvinių ūkių organizavimas Lietuvos kaime sukėlė didelį pasipriešinimą, todėl pirmiausia imtasi priemonių prieš pasiturinčius valstiečius – jiems palikta iki 30 ha žemės, jie vadinami „buožėmis“, taip pat tuos, kurie nau-

Raudonosios gurguolės. Prievertinis kolektyvinis žemės ūkio produktų atidavimas valstybei. Vilnius, 1947 m.
L. Meinerto nuotrauka

dojo samdomajį darbą, turėjo žemės ūkio mašinų (kuliamujų, traktorių, variklių), malūnų, lentpjūvių, nuomojo kitiems valstiečiams gyvulius ar skolino grūdus, darbo įrankius. „Buožėms“ padidinti mokesčiai ir pyliauvos, jos buvo 50–100 proc. didesnės negu vadinasiesiems „darbo valstiečiams“. Daug „buožių“ šeimų ištremtos per 1949 m. ir 1951 m. vežimus, kiti persikelė gyventi į miestus ar kitas SSRS respublikas. Režimui sąmoningai keliant žemės mokesčius valstiečiams, didinant pyliauvų normas, 1949 m. daugiau kaip pusę visų Lietuvos valstiečių įsiskolino valstybei už pieną ir mėsą, tokie ūkiai aprašyti, o jų savininkai nuteisti. Beje, iš „buožių“ buvo galima atimti viską, išskyrus gyvenamąją namą.

Teroro politika darė savo – 1949 m. pradžioje į kolūkius buvo įstoja 4 proc., o metų pabaigoje – jau 62 proc. visų valstiečių, 1952 m. su kolektyvinta 94 proc. visos šalies žemės. Be kolūkių vadovybės leidimo kolūkietis negalėjo išsikelti į kitą gyvenamąją teritoriją. Kadangi žemę nusavino valstybė, kolūkietis, gaudamas menką atlygi už darbadienius, pragyveno iš 0,6 ha sodybinio žemės sklypo, gaudamas iš jo net apie 3/4 savo pajamų. Vėlesniu laikotarpiu kolūkių padėtis palaipsniui keitėsi į geresnę pusę.

Tačiau kolektyvizacija staigiai nusmukdė Lietuvos žemės ūkį – ne priklausomos Lietuvos žemės ūkio prieškarinį gamybos lygi pagal javų

Stalino prospektas Vilniuje 1954 m.
Judelio Kacenbergo nuotrauka

derlingumą, gyvulių skaičių ir jų produktyvumą LSSR pasiekė tik po 20 metų. Varu varomi į kolūkius valstiečiai nesistengė sąžiningai dirbti, mažai uždirbdami, nepaisydami didelių bausmių, pradėjo vogti iš kolūkių (manyta, kad tai nėra nusikaltimas), neliko pagarbos darbui. Smuko aukšta tikinčiojo į Dievą valstiečio moralę, kai kurie savo sunkią dalią ėmė laistytį degtine. Kolektyvizacija reiškė ir vienkiemiu mirtį. Per likusį sovietmetį masiškai naikintos valstiečių vienkiemiu sodybos, o jų savininkai versti persikraustytį į kaimo vietovėje kuriamas kolektyvinės gyvenvietės (jose aplinkiniai vieni apie kitus viską žinojo ir buvo valdžios kontroliuojami) arba keltis į miestelius ir miestus.

Pramonė turėjo tapti sudedamaja SSSR pramonės dalimi. Pokariu sovietų valdžios planus palengvino nacių okupacijos metais neatšaukta prieš tai vykusi sovietų nacionalizacija. Privačios įmonės dėl padidintų mokesčių turėjo nutraukti veiklą. Atkuriama šalies ūkiui mašinos, įrenginiai, medžiagos ir žaliavos vežamos iš SSRS gilumos ar okupuotos Rytų Vokietijos (savo ruožtu iš Lietuvos išvežta daug maisto gaminių, miško medžiagos). Per keletą metų sugriauta Lietuvos pramonė atkurtą ir pasiekė prieškarinį lygį.

Šeštame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje pradėtos naujos reformos, pažymint, jog reikia „demokratizuoti“ visuomenės gyvenimą, daugiau teisių suteikti vietos darbuotojams ir didinti sovietinių respublikų „suverenitetą“.

1953 m. ministerijos buvo stambinamos – kelios jungiamos į vieną, įvairūs komitetai ir valdybos naikinami, o jų funkcijos perduodamos ministerijoms. Naujoji tvarka daugiau teisių suteikė sąjunginėms respublikoms: jos tvirtino respublikinio pavaldumo įmonių gamybos planus, skirstė jų gaminamą produkciją, o 1957 m. vietoje pramonės ir statybos ministerijų įsteigus regionines Liaudies ūkio tarybas (LŪT), pramonės valdymas turėjo persitvarkyti iš šakinio į teritorinį. Lietuvos LŪT ēmė kontroliuoti šalies įmones, kuriose iš viso dirbo 76 proc. šalies darbininkų. Pramonė labiau specializuota, imta kurti chemijos, elektronikos pramonę, vietas valdžia ypač didino žemės ūkio produkcijos gamybą ir apdirbimą, taip plėtodama agropramoninį kompleksą, lengvają pramonę. Gavusi Maskvos palaiminimą Lietuvos valdžia, matydamas, kad sąjunginio pavaldumo pramonės įmones sunku kontroliuoti, plėtojo sau pavaldžias pramonės šakas. Tokia politika pasiteisino ir pagal to meto sąlygas davė palyginti gerų rezultatų. Neatsitiktinai Lietuva vadinta Sovietų Sąjungos ferma, nes daug investicijų nukreipta į žemės ūkio ir maisto pramonės sektorius. Tačiau tai nereiškė gerovės Lietuvoje – kaip ir visoje SSRS parduotuvės buvo apytuštės, trūko mėsos, daržovių, sviesto, dažnai netgi duonos ir kitų maisto produktų, ilgose eilėse žmonės laukdavo talonų (leidimo) įsigyti baldus, indus, televizorius, be to, katastrofiškai trūko butų, medicinos reikmenų, vaistų – faktiškai viskas buvo deficitas. Šaipantis iš komandinės, planinės ekonomikos neefektyvumo niūriai juokauta, kad jeigu Sacharos dykumoje būtų įvestas socializmas, netrukus ten atsirastų smėlio deficitas...

XX a. septintajame dešimtmetyje LSSR administracija parengė šalies regioninį ekonomikos plėtros planą, kurio esmė – stabdyti senųjų pramonės centrų – Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio – augimą, o naujas įmones statyti mažesniuose miestuose. Absoliučią daugumą šių miestų pramonės įmonių darbuotojų sudarė iš kaimo atvykę lietuvių, nes lietuviškuose provincijos miestuose nenorejo kurtis iš SSRS atvykstantys rusakalbiai migrantai. Decentralizuotai plėtojant pramonę, geriau panaudoti vietiniai darbo ištekliai, Alytaus, Plungės, Utenos gamyklose nuo 50 iki 70 proc. darbininkų buvo to paties miesto ar rajono gyventojai ir tik 3–5 proc. – atvykėliai iš SSRS. Rusų tautybės gyventojams keltis į naujuosius LSSR pramonės miestus kliudė psichologinis barjeras: vienas dalykas keltis gyventi į Rygą, Taliną, Vilnių, kur vyravo sava, rusakalbė aplinka („svoji“), visai kas kita – važiuoti į niekada negirdėtus miestelius, kur vyresnieji net nekalba rusiškai. Nors sovietmečiu daug rusakalbių apsigyveno Vilniuje, Klaipėdoje ir Sniečkuje (dabar Visaginas), suindustrintoje

Kauno hidroelektrinės statyboje mitingas pirmosios turbinos paleidimo proga. Kaunas, 1959 m. liepos 16 d.
Mariaus Baranausko nuotrauka

Lietuvoje, kur buvo ypač išplėtotas pramoninis žemės ūkis, 1990 m. lietuvių sudarė apie 80 proc. visų gyventojų.

Atsilimo laikotarpiu Lietuvoje pagal sovietinį modelį vykstant sparčiai industrializacijai ir urbanizacijai, septintajį–aštuntąjį dešimtmetį pastatyta daug didelių naujų pramonės įmonių (Kauno HES, Mažeikių naftos perdirbimo įmonė, Jonavos azotinių trąšų gamykla, Ignalinos atominė elektrinė (AE)). Dėl industrializacijos šalyje smarkiai padaugėjo darbininkų (1960 m. jų buvo 490 tūkst., 1970 m. – 850 tūkst., 1980 m. – per 1 mln.). Augant miestams (1960 m. juose gyveno apie 40 proc. gyventojų, o 1980 m. – jau apie 60 proc.) darbininkams trūko butų, todėl imta statyti daugiabučius gyvenamuosius namus. Gyvenamujų namų statyba standartizuota pagal tipinius projektus, daugiausia naudotos surenkaimosios stambiaplokštės konstrukcijos. 1962–1969 m. pastatytas pirmasis tokį namų mikrorajonas Vilniuje – Žirmūnai. Tokie vienodi, beveidžiai, sunaudojantys daug energijos šildymui daugiabučių gyvenamujų namų rajonai tapo vienu ryškiausiu sovietinės urbanizacijos ženklu.

Dėl amžinai blogų SSRS santykių su kapitalistinėmis valstybėmis Lietuvos ir kitų sovietinių respublikų pramonė buvo izoliuota, o dėl glaudžių ryšių su žaliaivų tiekėjais tapo visiškai priklausoma nuo kitų SSRS regionų. Pastatytos didžiulės gamyklos integruotos į Sovietų Sąjungos ūkio siste-

Žirmūnų gyvenamasis mikrorajonas Vilniuje. 1972 m.
J. Botyrius nuotrauka

mą – jos gamino techninės paskirties, gana siauro profilio produkciją, kuri dažniausiai aprūpindavo visą didžiulę šalį. Nors pagal mėsos ir pieno pramonės gamybą vienam gyventojui Lietuva užėmė pirmą vietą visoje SSRS, didžioji dalis Lietuvoje pagamintos produkcijos buvo išgabentama į kitus SSRS regionus (pagrindiniai išvežamų maisto produktų vartotojai – Maskva ir Leningradas (dabar Sankt Peterburgas), o įmonių gaunamos pajamos patekdavo į bendrą SSRS biudžetą.

Sovietų valdžia noriai statė ir investavo Lietuvoje ir dėl to, kad į Maskvą keliaudavo kyšiai (lagaminai rūkytų dešrų ir kumpių), ir dėl to, jog čia nebūdavo „dolgostrojų“ (ilgus metus užsitempusių statybų, kurios reikalaudavo nesibaigiančio finansavimo), statybinės medžiagos nebūdavo visiškai išvagiamos ir naujos įmonės paleidžiamos daugiau ar mažiau laiku. Tai patikdavo Maskvos nomenklatūrai, turėjusiai didelių korupcijos ir vagysčių problemų kitose SSRS vietose. Dėl didelių įmonių, ypač chemijos, nesant lėšų gamtos apsaugai, statybos ir gyventojų gausėjimo didžiuosiuose miestuose ėmė rastis ekologinių problemų. Neįrengus valymo įrenginių, smarkiai padidėjo Lietuvos upių, gruntinių vandenų, atmosferos užterštumas. Palyginti geri kiekybiniai okupuotos Lietuvos pramonės rodikliai negalėjo nusverti ar atstoti pačios šalies nepriklausomybės praradimo kainos.

Kultūros suvienodinimas

J. Stalino valdymo metais vyko tiesmukas lietuvių kultūros griovimas, siekiant su šaknimis išrauti bet kokį tautiškumą, nes visas kultūros sritis kontroliavo ir griežtai administruavo, kiekvieną eilutę cenzūravo komunistų partija: primesta marksistinė-lenininė filosofija, skiepijama komunistinė ideologija, kurią turėjo skleisti visos kultūros įstaigos. Šlovinant komunistinės ideologijos autoritetus, susidorojama su nepriklausomos Lietuvos kultūros palikimu. Iš bibliotekų pašalintos žymių lietuvių rašytojų Vinco Kudirkos, Maironio, Vinco Krėvės-Mickevičiaus ir kitų autorių knygos, tautinio pobūdžio literatūra. 1944–1951 m. sunaikinta apie 600 tūkst. leidinių. Stalinizmo laikotarpiu uždrausta net minėti pasitraukusių į Vakarus kultūrininkų pavardes. Bet kuris kultūros veikėjas, atsisakęs vykdyti režimo reikalavimus, galėjo sulaukti griežtų bausmių: 1944–1953 m. suimtas 1 651 kūrybinės ir mokslinės inteligentijos atstovas, dauguma jų ištremti arba įkalinti, kai kurie nužudyti. Todėl nemaža dalis kultūrininkų stengėsi elgtis kaip reikalauta ir gyveno dvigubą – viešą ir asmeninį – gyvenimą. Mokyklose įvestas privalomas J. Stalino konstitucijos, rusų kalbos dėstymas, uždrausta tatyba, sumažintas lietuvių kalbos pamokų skaičius. Universitete ir aukštosiose mokyklose iš kitų respublikų atsiųsti specialistai dėstė tik rusiškai. Mokiniai buvo verčiami stoti į pionierių ir komjaunimo organizacijas, ideologiškai nepatikimi mokytojai atleidžiami iš darbo.

Sovietai sunaikino nepriklausomos Lietuvos laikų paminklus, išniekiino savanorių kapus, uždraudė tautines ir religines šventes. 1950 m. uždraustas ir Lietuvos himnas – Vinco Kudirkos „Tautiška giesmė“. Lietuvos valstybingumą liudijusių paminklų vietose miestuose ir miesteliuose pristatyta sovietinio kario nugalėtojo, V. Lenino, J. Stalino statulų, prikabinėta komunistinių šūkių. Padėtis kultūroje émė švelnėti tik šeštojo dešimtmečio antroje pusėje, prasidėjus destalinizacijai.

Po J. Stalino mirties, „atšilimo“ laikotarpiu, kultūriame gyvenime pradėta oficialiai nuolaidžiau vertinti tautinį kultūrinį palikimą: reabilituotas karso pabaigoje į Vakarus pasitraukęs lietuvių literatūros klasikas V. Krėvė-Mickevičius, išspausdinta jo, Jurgio Baltrušaičio, Balio Sruogos, Maironio, Vinco Mykolaičio-Putino ir kt. kūrinių, M. K. Čiurlionio kūrybos, tautodailės albumų (tokių leidinių įvaduose kūrėjo biografijos ir kūrybos apžvalga būdavo pristatoma laikantis marksistinių nuostatų).

Politinis atšilimas ir liberalizacijos ženklai kultūriame gyvenime nereiškė esminiu pokyčiu, kultūrines organizacijas kibai prižiūrėjo sovietų

saugumas, išliko griežta cenzūra, dauguma užsienio ar ikikarinių leidinių gulėjo vadinamuosiuose „specfonduose“. Po 1956 m. Vengrijos revoliucijos ir tais pačiais metais Lenkijoje vykusio Poznanės darbininkų sukilimo Lietuvos valdžia leido suprasti, kad kultūros politika iš esmės nepasikeis. Todėl nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos prasidėjo Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros darbuotojų, kai kurių kultūros veikėjų ideologinis puolimas. Nusižengusieji buvo kaltinami „buržuaziniu nacionalizmu“, neigiamą Vakarų kultūros įtaka.

Atšlimo laikotarpiu ideologizuotą Lietuvos kultūrą bandyta susieti su kultūros tradicija ir Lietuvos kultūros pagrindu. Tam įsteigtas Liaudies buities muziejus Rumšiškėse (netoli Kauno), įkurtos meno ir kraštotoyros draugijos, legalizuoti etnografiniai tyrimai, leista kurti folkloro ansamblius. Nors imta rūpintis sakraliniai pastatai ir juose esančiomis meno vertybėmis, pabrėžiant jų meninę vertę trinta ankstesnė jų funkcija. Uždarytoje Vilniaus arkikatedroje atidaryta Paveikslų galerija, panašiai prietaikytos uždarytos bažnyčios: Šv. Kazimiero bažnyčioje atidarytas Ateismo muziejus, Šv. Jonų – Mokslo, Visų Šventųjų – Liaudies meno, Kauno Igulos bažnyčioje – Skulptūros ir vitražo muziejai, Pažaislio vienuolyne – M. K. Čiurlionio muziejaus senojo meno ekspozicija. Pradėti naudoti herojinės istorijos puslapiai – LDK kova su kryžiuočiais, netgi idealizuoti pagonišką Lietuvą, leista mineti Žalgirio mūšį, rašyti apie S. Dariaus ir S. Girėno žygdarbį ir t. t., tačiau apskritai istorija paversta valdžios tarnaičių ir naudota antivakarietiskumui ir antikatalikybei skleisti. Baiminantis, kad nesustiprėtų nacionalizmas, po 1968 m. SSRS ir kitų sovietinės šalių įvykdutos karinės invazijos į Čekoslovakiją kultūrinis gyvenimas vėl pradėtas varžyti. Valdžia ēmė priekaištauti menininkams dėl kultūroje vyraujančio pesimizmo, pakeisti leidyklų ir periodinių kultūros leidinių redaktoriai, kai kurie šios srities valdininkai. Kultūra plėtota pagal sovietų principą „tautinė pagal formą, socialistinė pagal turinį“ – tautiniais drabužiais vilkintys choristai dainavo apie V. Leniną, tačiau ilgainiui, ypač Dainų šventėse, tai liko apvalkalas privalomai (socialistinei) programai, o kita dalis buvo skirta tik lietuviškai dainai ar šokiui. Ir kitose kultūros srityse išmokta atiduoti duoklę komunizmui, o toliau kuriamas kad ir ribotas, bet tautinės kultūros reiškinys.

Nors iki atgimimo galiojo įvairūs draudimai (neužsiminti apie neprieklausomą Lietuvos valstybę, ją peikti ir niekinti, nekalbėti apie pokario masines gyventojų deportacijas, partizanų kovas) nuo septintojo dešimtmečio kultūros padėtis pagerėjo: rašytojai, menininkai, mokslininkai

galėjo drąsiau tarti savo žodį, viešai sakyta ir rašyta kaip reikia, o viduje, savo rateliuose, diskutuota apie svarbiausius dalykus. Kultūrininkai palapsniui tapo savo tautos sąžinės balsu. Kūrybai pasitarnavo vadinamoji „brežnevinė epocha“: kuo žmogus buvo žinomesnis, tuo sunkiau jam buvo iškelti baudžiamają bylą (stalinizmo epochoje buvo „visi lygūs“ – saugumo pareigūnai vienodai galėjo suimti ir profesorių, ir ministrą, ir eilinį žmogų). Naujomis salygomis menininkai vis dažniau atsiribodavo nuo socialistinio realizmo, pagal galimybę stengési nederinti politikos ir propagandos su menu. Pasirodė istorinių romanų, dramų, filmų, augo nauja menininkų karta, nepaliesta stalinizmo represiją, atėjusi iš naujų visuomenės sluoksnių – visiškai parklupdyti Lietuvos kultūrą, sugrūsti ją į Prokrusto komunistinę lovą sovietmečiu nepavyko.

Švietimas ir bandymai rusinti

Sparti urbanizacija, SSRS militarizacija (Lietuvoje sovietmečiu buvo pastatyta per 400 karinių objektų; sovietų kariuomenė naudojo daugiau kaip 6 proc. Lietuvos teritorijos), gynybinis karinis kompleksas reikalavo kvalifikuotos darbo jėgos. Ją ruošė totaliai kontroliuojama švietimo sistema, o nepaklusnieji buvo baudžiami. Mokytojai verčiami studijuoti V. Lenino, J. Stalino, Karlo Markso veikalus, Sovietų Sąjungos komunistų partijos istoriją, SSRS konstituciją, SSKP suvažiavimų ir nutarimų medžiagą. Siekiant sustiprinti idėjinį komunistinį mokinių auklėjimą, mokyklose steigiamos komjaunimo ir pionierių organizacijos, įrengiami Lenino kampaniai, leisti sienlaikraščiai.

Pokariu (1945–1948 m. ištremta dar apie 1,2 tūkst. pedagogų) okupuota Lietuva tapo bendros SSRS švietimo sistemos dalimi, nors Lietuvoje, motyvuojant reikalu mokytis lietuvių kalbos, išliko 11 klasių vidurinis mokymas, o visoje SSRS įvesta unifikuota 10 metų vidurinio mokymo sistema. 1988 m. rudenį lietuvių mokyklose buvo pereita prie 12 metų mokymo (mokyklose, kuriose dėstomoji kalba rusų, nuo 10 klasių pereita prie 11). Augant miestams plėtojamas ikimokyklinių lopšelių-darželių, vaikų namų, internatinė mokyklų neįgaliems vaikams tinklas, taip pat veikė darbininkų, turinčių vidurinį išsilavinimą, mokyklos – 1985 m. 97-iose profesinės technikos mokyklose mokėsi beveik 97 tūkst. moksleivių. Technikumuose ir politechnikumuose rengti specialistai pramonei, žemės ūkiui, statybai. 1987 m. 66 technikumuose mokėsi beveik 59 tūkst. moksleivių.

Ugdymo turinys taip pat pertvarkytas – pritaikytas sovietinei ideologijai ir sovietinės pedagogikos reikalavimams. Svarbiausia – diegti mokiniam materialistinę pasaulėžiūrą, rengti „visapusiškai išsilavinusius, aktyvius ir sąmoningus komunistinės visuomenės kūrėjus“, ugdyti SSRS tautų draugystę. Vadovėliai, išskyrus lietuvių kalbos ir literatūros bei Lietuvos istorijos (jai buvo skirta mažai dėmesio, praeities įvykių klastojami ir interpretuojami pagal klasių kovos principą į pirmą vietą iškeliant visada pozityvų SSRS ir ypač SSKP vaidmenį), versti iš rusų kalbos, o rusų kalbai skirtas ypatingas dėmesys. 1975 ir 1979 m. Taškento konferencijų dalyviai sutarė dėl rusų kalbos stiprinimo SSRS – įvairaus lygio mokymo įstaigose papildomai dėstyti rusų kalbą, didinti rusų kalbos fakultatyvų valandų skaičių, sustiprinti aukštųjų mokyklų rusų kalbos katedrų kadrų kvalifikaciją, organizuoti rusų kalbos kvalifikacijos tobulinimo kursus mokytojams, rajonuose įrengti rusų kalbos metodinius kabinetus, peržiūrėti ir pagerinti rusų kalbos mokymui būtinų knygų leidybą ir t. t. Ši programa siekė ne tik pagerinti komunikaciją tarp šalies gyventojų, bet ir turėjo slaptą kultūrinės ekspansijos aspektą. Nepaisant LSSR vadovybės ir atsakingų pareigūnų sugebėjimų apginti lietuvių kalbos mokymo statusą tuometinėje švietimo sistemoje, apie 1987–1989 m. Lietuvoje išplėtota rusų kalbos mokymo bazė.

Sumažėjo lietuvių kalbos vaidmuo viešajame gyvenime – lietuvių kalba išstumta iš milicijos, geležinkelio, oro uosto, daugumos valdžios įstaigų, įmonių – partija ir bet kokia administracija internacinalizmu laikė kalbas, sakomas rusiškai. Populiarus to meto posakis, kad mylantis savo tėvynę, kalbą, kultūrą rusas yra internacinalistas, mylantis savo kultūrą ir kalbą lietuvis – nacionalistas, o mylantis savo kultūrą ir kalbą žydas – sionistas, puikiai atspindėjo kompartijos ideologiją.

Lietuvos aukštosiose mokyklose mokslas politizuotas (dėstytas privilomas marksizmo-leninizmo kursas), aukštosioms mokykloms pertvarkytos pagal SSRS aukštųjų mokyklų sistemą. Valdžia atvirai kišosi į aukštųjų mokyklų reikalus, savo nuožiūra pakeitė *Alma Mater* pavadinimus (1950 m. Vytauto Didžiojo universitetas, tuomet jau pavadintas Kauno universitetu, reorganizuotas į Kauno politechnikos institutą ir Kauno medicinos institutą). Aukštųjų mokyklų personalas sekamas, tikrinamas, dėl ideologinių motyvų dėstytojai pašalinami, į jų vietas siunčiami dėstytojai iš kitų SSRS vietų. Universitetai ir dar kelios įsteigtos naujos aukštosioms mokykloms išplėstos, padaugėjo fakultetų, specialybų, studentų: 1940–1941 m. buvo 7 aukštosioms mokykloms, jose – 6 tūkst. studentų, o 1987 m. – 12 aukštųjų mokyklų ir jose 65 tūkst. studentų. Svarbiausia,

kad Lietuvoje ne tik mokyklose, bet ir aukštosiose mokyklose dėstyta lietuviškai, nors dauguma literatūros buvo tik rusų kalba. Nemažai jaunimo mokėsi Maskvos, Leningrado ir kitose SSRS aukštosiose mokyklose.

Lietuvoje visi laikraščiai imti dubliuoti ir rusų kalba, leista daug rusų literatūros kūrinių, vaidinta pjesių, visur pradėta taikyti dvikalbystę. Prasidėjo oficialios kalbos apie „tarybinės liaudies formavimą“, „vieną tarybinę kultūrą“, tautybių „susiliejimą“ per rusų kalbą kaip „internacionalinę bendravimo priemonę“, „tarybinių tautų suartėjimą ir susiliejimą“ leido suprasti, kad einama unifikuotos ideologiškai ir rusiškai kalbančios sovietinės nacijos formavimo intensyvinimo keliu, kad ateityje lietuvių ir kitos kalbos išnyks. Galutiniu produkту turėjo tapti *homo sovieticus* –asmus be tautinių požymių, kuris partijai įsakius dirbs bet kur pagal žinomos dainos žodžius „Mano adresas ne namas ir ne gatvė, mano adresas Tarybų Sąjunga“. Pakvipo planingu, létiniu etnocidu.

Leidus parašyti Lietuvos istorijos sovietinę interpretaciją nustota dėl koto Raudonajai armijai už „išvadavimą“ iš lietuvių buržuazijos jungs 1940 m., nes sukonstruota socialistinės revoliucijos teorija, neva buvęs savarankiškas lietuvių tautos sprendimas įstoti į SSRS, nors LDK istorija, Lietuvos nepriklausomybės 20-metis strigo visoje sovietinėje istoriografijoje kaip kaulas gerklėje. Dėl mokslo politizavimo, nuolatinės valdžios kontrolės, izoliacijos nuo Vakarų pasaulio, dėstytojų kadru politikos, nepaisant didelio kiekybinio šuolio, mokymo lygis sovietų laikais švietimo įstaigose buvo žemesnis nei prieškario Lietuvoje.

Lietuvos diplomatinių tarnyba ir išeivija

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, bijodami artėjančios Raudonosios armijos sugrįžimo ir deportacijų, tūkstančiai Lietuvos gyventojų pasitraukė į Vakarus. Įvairiais duomenimis, 1945 m. Vakarų Europoje lietuvių pabėgelių ir tremtinių buvo daugiau kaip 72 tūkst. (laučių – daugiau kaip 111 tūkst., estų – apie 31 tūkst.). Pabėgelių gretas papildė nacių okupacijos metais prieverta išvežti į Vokietiją dirbtį lietuvių. Vokietijai pralaimėjus karą, kai kurie jų pateko į vadinančias dipukų (angl. *displaced persons* (DP) – perkeltieji asmenys) – karų pabėgelių, dėl įvairių priežasčių atsidūrusių už tėvynės ribų, stovyklas. Tarp lietuvių dipukų buvo 400 Kauno ir Vilniaus universiteto dėstytojų, pusė rašytojų sajungos narių, tūkstančiai mokytojų, inžinierių. Tad lietuvių inteligentija iškeliavo dviem kryptimis – į Vakarus ar į Sibirą...

Lietuvos pabėgėliai stovykloje Vokietijoje (Šeinfelde) renkasi dalijamus drabužius, 1948 m.

Prasidėjus Šaltajam karui tarp JAV ir SSRS, amerikiečiai émë keisti savo požiūrį į dipukus. 1948 m. viduryje JAV Kongresas priémë vadinančiąj Perkeltujų asmenų įstatymą, kuriame buvo numatoma įsileisti 205 tūkst. dipukų (tarp jų – 40 proc. Baltijos valstybių ir Lenkijos pabėgelių bei tremtinijų). Per trejus–ketverius metus į JAV pasisekë atvykti visiems norintiems lietuvių tremtiniams ir pabėgeliams (tokių buvo apie 30 tūkst.), kiti pasuko į Didžiąją Britaniją, Kanadą, Australiją.

1940 m. birželį išvykęs iš Lietuvos prezidentas A. Smetona nebuvo pagiedaujamas nė vienoje Europos šalyje, tad per Vokietiją, Šveicariją, Portugaliją išvyko į JAV. Tačiau norédamas gauti JAV vizą turėjo įsipareigoti nevykdinti politinės veiklos, tad apsiribojo ryšiais su JAV lietuviais ir Lietuvos diplomatais. 1944 m. sausį A. Smetona žuvo Klivlande per gaisrą. Tad lietuvių pabėgelių ir Lietuvos laisvés klausimais Vakarų pasaulyje rūpinosi Lietuvos diplomatinié tarnyba (LDT), Lietuvos valstybingumo simbolis, gyvavusi per visą sovietų okupacijos laikotarpį. Ji siekë išlaikyti Lietuvos valstybés tarptautinj pripažinimą tose šalyse, kurios nepripažino Lietuvos prievertinio įjungimo į SSRS sudétį: JAV, Kanadoje, Brazilijoje (iki 1967 m.), Kolumbijoje, Urugvajuje (iki 1977 m.), Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje, Šveicarijoje, Vatikane. Dėl įvairių priežasčių tokiai valstybių skaičius mažėjo. LDT gyvavimui didelę įtaką turėjo 1940 m. liepos 15 d. JAV prezidento

Lietuvos diplomatinijos šefas
Stasys Lozoraitis

pradžių penktame dešimtmetyje LDT stengėsi sudaryti Lietuvos tremties (egzilinę) vyriausybę, tačiau, retėjant diplomatų gretoms, įgijo simbolinės raiškos formą, nes valstybės laikėsi nuostatos pripažinti tik tuos Lietuvos diplomatus, kurie diplomatinėje tarnyboje dirbo iki 1940 m. Lietuvos okupacijos. Blėstant viltims Vakarų padedamiems greitai atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę, visas LDT dėmesys buvo sutelktas į diplomatinį atstovybių ir personalo išlaikymą. Diplomatai savo atstovaujamose valstybėse simboliškai atstovavo Lietuvai, palaikė ryšius su kitų Baltijos šalių atstovais, dalyvavo įvairių šalių ambasadų, oficialių įstaigų priėmimuose. Tai padėjo užmegzti naujų ryšių ir palaikyti senus, išlaikyti pasiuntinybių pastatus, Vakarų pasauliuui neleisti pamiršti Lietuvos laisvinimo bylos. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1991 m. rugsėjo 6 d. LDT savo darbą baigė.

JAV veikė didžiausia lietuvių išeivijos dalis, svarbiausios ir stipriausios organizacijos – Amerikos lietuvių taryba (ALT, įsteigta 1940 m.), Pasaulio lietuvių bendruomenė (PLB) (1951 m.) ir iš Europos persikėlęs Vyriausasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK). Jos siekė veikti išvien ir pasitarnauti Lietuvos laisvės bylai tarptautiniu mastu. Tam įtakos turėjo 1974 m. spalio 26–27 d. Niujorke (White Plains) vykusios lietuvių laisvinimo darbo konferencijos patvirtinta nuostata „siekti nepriklausomos Lietuvos atstatymo, remiantis nekintama lietuvių tautos valia“. Konferencijos dalyviai planavo teikti ekonominę, kultūrinę ir politinę pagalbą okupuotos Lietuvos gyventojams, perduoti informaciją iš sovietų valdomos Lietuvos Vakarų pasauliuui (turėta omenyje periodinės spaudos straipsniai, radijo ir televizijos laidos, kasmečiai leidiniai apie žmogaus teisių pa-

F. Ruzvelto išleistas įsakymas, kuriuo įšaldytos JAV bankuose laikytos Baltijos valstybių lėšos. Šie pinigai suteikė galimybę LDT išlaikyti savo pasiuntinybes ir personalą iki pat diplomatinio darbo pabaigos.

LDT aukščiausia valdžia priklausė diplomatijos šefui, tas pareigas ėjo diplomatai Stasys Lozoraitis (1940–1983 m.) ir Stasys Antanas Bačkis (1983–1991 m.). S. Lozoraitis diplomatijos šefo pareigas interpretavo kaip *primus inter pares* (pirmas tarp lygių) tarp visų pasiuntinių. Tad išbraukta iš pasaulio politinio žemėlapio Lietuva diplomatų dėka nebuvo išbraukta iš politinės sąmonės. Iš

žeidimus), informuoti apie Lietuvos bylą Vakarų pasaulį, bendradarbiauti su organizacijomis ir forumais, kurie padėtų paveikti Vakarų valstybių, pirmiausia JAV vyriausybes ir parlamentus.

Lietuvos laisvės bylai pasitarnavo 1975 m. rugpjūčio 1 d. Helsinkyje JAV, Kanados ir 33 Europos valstybių (tarp jų ir Sovietų Sąjungos) pasirašytas Baigiamasis aktas – jį pasirašiusios valstybės įsipareigojo gerbti žmogaus teises savo viduje. Daug vilčių teikė 1 dalies IV skyrius: „Jokia okupacija arba toks įgijimas (teritorijos) nebus pripažystamas teisėtu“, be to, ir SSRS, pasirašydama Baigiamąjį aktą, kitų valstybių akivaizdoje patvirtino laisvo apsisprendimo principą visoms tautoms.

Lietuvių išeivijos organizacijos nuolat pabrėždavo, kad SSRS neteisėtai okupavo Lietuvą, po Helsinkio akto pasirašymo kėlė į viešumą sovietinėje Lietuvoje gyvenančių tėvynainių teisių pažeidimus, disidentų persekiojimus. Priešingai SSRS norams Vakarų valstybės, visų pirma JAV palankiai vertino lietuvių išeivijos pastangas ir, reikalaujant išeivijos organizacijoms, pabrėždavo neteisėtą Baltijos valstybių įjungimą į Sovietų Sąjungos sudėtį, tačiau jos ne visuomet sutardavo su VLIK' u ir LTD. VLICK'as laikė save pagrindine pasipriešinimo organizacija, siekė politinio monopolio ir sukėlė pasiuntinių, ypač S. Lozoraičio, nepasitenkinimą, ne vienerius metus trukusią tarpusavio trintį. Palaipsniui LTD ir VLICK'o veiklos bendradarbiavimas įgijo vieningumo. Tai turėjo teigiamą įtaką keliant nepriklasomos Lietuvos klausimą tarptautinėje plotmėje.

LDT ir lietuvių išeivija atliko didelį darbą Vakarų pasaulyje keldamos Lietuvos laisvinimo bylą. Svarbiausia, kad jos Šaltojo karo metais informavo pasaulį apie neteisėtą Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą, jos veiksmus okupuotoje Lietuvoje. O lietuvių diplomatijos ir išeivijos turimi ryšiai, jų veikla leido įtakingtonoms pasaulio valstybėms geriau orientuotis Baltijos valstybių laisvės byloje. Savo ruožtu pagrindinis tikslas – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas – skatino vienytis lietuvių diplomatus ir išeiviją, siekti tėvynės laisvinimo pajėgų vienybės.

Nesitaikstanti visuomenė

Lietuva buvo vienintelė prie Sovietų Sąjungos prijungta katalikiška šalis. Nors sovietų valdžia netoleravo ir kitų konfesijų tikinčiųjų, juos persekiojo, katalikai buvo ypač neparankūs dėl to, kad katalikybė siejosi su komunistinei vadovybei nepageidautinu „vakarietiškumu“ – katalikybės centru Vatikane, nepavaldžiu Maskvai, todėl su katalikybė

elgtasi brutaliau nei su kitomis religijomis. Paradoksalu, tačiau stalinizmo metais kunigų Lietuvoje nukentėjo du kartus daugiau nei M. Muravovo Koriko laikais XIX a. Visi kunigai sekami, registruojama, kas pas kunigą užeina, pamokslai aprašomi. Sovietų valdžia siekė pakirsti katalikų dvasininkijos autoritetą, trukdė jaunuoliams mokytis kunigų seminarijoje. 1946 m. uždarytos kunigų seminarijos Vilniuje, Telšiuose ir Vilkaviškyje. Leista veikti tik vienai kunigų seminarijai Kaune, klierikų skaičių mažinant. 1962 m. beliko vos 55 klierikai, nors bažnyčiose kunigų trūko. J. Stalino laikais okupacinė valdžia dvasininkiją stengėsi sunaikinti fiziškai, ištremti, bažnyčias paversti sandėliais, o N. Chruščiov laikais bažnyčią imta diskredituoti, spausti morališkai, nors iš trėmimų vietų sugrižo 130 kunigų. 1958 m. „atšilimas“ baigėsi, pradėta kovoti su religija mokymo ir mokslo įstaigose, įmonėse steigti ateistų būreliai, drausta skambinti varpais, varžomi krikštijimai, katekizavimas, ribotas atlaidų lankymas Žemaičių Kalvarijoje ir Šiluvoje (miestelis netoli Raseinių, kurį valdžia blokuodavo atlaidų metu, paskelbdama neva „kiaulių marą“), tikintieji pajuokiami, įzeidinėjami, uždrausta statyti kryžius, šiurkščiais metodais sustabdyta naujos bažnyčios statyba Klaipėdoje.

Priklausomybės dešimtmečiais ypač atsiskleidė kryžiaus, kaip stiprybės ir vilties šaltinio, prasmė. Todėl Kryžių kalnas, esantis 12 km į šiaurę nuo Šiaulių miesto, dėl kryžių gausos tapo plačiai žinomas ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje, o kartu – kovos už tikėjimo laisvę simboliu. Valdžiai draudžiant statyti kryžius, nuverstus pjaustant, deginant, daužant (vien 1961 m. sunaikinti net 2 179 kalne stovėję įvairūs kryžiai), naktimis Kryžių kalne žmonės statė jų vis daugiau. Taip Kryžių kalnas (įj 1993 m. aplankė popiežius Jonas Paulius II) tapo simboliu ir pramintas lietuviška Golgota. Nepaisydami valdžios draudimų į religines manifestacijas suvažiuodavo dešimtys tūkstančių maldininkų. Jie ne tik meldėsi, bendraudavo, bet ir įsigydavo draustų religinių relikвиų, nelegaliai išspausdintos literatūros: maldaknygių, katekizmų ar Šventojo Rašto.

Aštuntajame dešimtmetyje kai kurie kunigai ėmė priešintis brutaliai valdžios politikai, reikalauti tikintiesiems ir bažnyčiai konstitucinių teisių. Grupė dvasininkų 1972 m. kovo 19 d. pradėjo leisti katalikišką leidinį „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“. Pirmasis jos redaktorius buvo tuomet Simne dirbęs kun. Sigitas Tamkevičius. Leidinys apraše sovietų antireliginę veiklą ir propagandą. Vakarų radijo stotims „Kronika“ tapo pagrindiniu medžiagos apie Lietuvą šaltiniu. Jau pirmame jos numeryje išspausdintas lietuvių katalikų protesto prieš tikinčių persekocijamą memorandumas,

kurį pasirašė per 17 tūkst. asmenų. Panašių dokumentų spausdinta ir kituose leidinio puslapiuose. „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ atskiroje knygos (kasmet parengiama po 5–8 numerius) Maskvos disidentų dėka pasiekdavo Vakarus. Tai buvo kone vienintelis leidinys, be pertraukos net 17 metų (nors ir nereguliariai) leistas Sovietų Sajungoje. Nors „Kronika“ skirta tikinčiajai visuomenei ir kėlė tik tikėjimo reikalus, ji virto Katalikų bažnyčios pasipriešinimo sovietų valdžiai simboliu, mokė tvirtybės.

1978 m. lapkričio 22 d. trys kunigai – Alfonsas Svarinskas, Sigitas Tamkevičius ir Juozas Zdebskis – spaudos konferencijoje Maskvoje užsienio žurnalistams pranešė, kad lapkričio 13 dieną Lietuvoje įkurtas Tikinčiųjų teisių gynimo komitetas (TTGK) (jam dar priklaušė kunigai Jonas Kauneckas ir Vincentas Vėlavičius), kuris kėlė religinės diskriminacijos problemą – tikintieji neturi tų teisių, kuriomis valstybėje naudojasi ateistai, o kulto laisvė praktikoje varžoma. Komitetas siekė katalikams lygių teisių su ateistais, atkreipė dėmesį į tikinčiųjų diskriminavimo faktus, prašė padėti apginti tikinčiųjų teises. Politinių tikslų nesiekęs Komitetas veikė penkerius metus, parengė 53 dokumentus ir kai kuriuos jų išplatino.

Maždaug nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigos su sovietų režimu ēmė kovoti ir pavieniai lietuvių inteligenčiai, vadintieji disidentai – sovietinio režimo reformatorai idealistai. Disidentinis judėjimas stengėsi priversti okupacinę valdžią bent neignoruoti visuotinai pripažintų žmogaus teisių ir laisvių, laikytis JT Generalinės Asamblėjos 1948 m. patvirtintos Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos, nes SSRS faktiškai jos nepaisė. Lietuvos disidentų siekis buvo tautos savasties išsaugojimas, priešiškų jėgų veiklos dalinis neutralizavimas, žmogaus teisių gynimas.

Disidentinio judėjimo pradžia Lietuvoje laikomi 1960 m., kai pirmieji lietuviai disidentai Aleksandras Šstromas, Tomas Venclova, Pranas Morkus užmezgė santykius su Maskvos disidentais, pagelbėjo jiems Maskvoje leisti žurnalą „Sintaksis“, teikė informaciją iš Lietuvos. Tam padėjo 1975 m. Helsinkio Baigiamasis aktas, kuriuo dalyvės įsipareigojo gerbti žmogaus teises.

Tikinčiųjų teisių gynimo komitetas.
Iš kairės kunigai: Vincentas Vėlavičius,
Alfonsas Svarinskas, Sigitas Tamkevičius,
Juozas Zdebskis, Jonas Kauneckas

Akademiko Andrejaus Sacharovo iniciatyva SSRS steigėsi grupės, stebėjusių Helsinkio Baigiamojo akto nuostatų įgyvendinimą, informavusios kitas valstybes apie žmogaus teisių pažeidimus. 1976 m. gegužės 12 d. įkurta pirmoji Maskvos Helsinkio grupė (vadovas Jurijus Orlovas), o rudenį panasi grupė įsikūrė Vilniuje. Grupei priklausė kun. Karolis Garuckas, fizikas Eitanas Finkelšteinas, poetė, buvusi kalinė Ona Lukauskaitė-Poškienė, poetas Tomas Venclova ir buvęs politinis kalinys Viktoras Petkus, palaikę ryšius su Maskvos, kitų SSRS regionų ir žmogaus teisių gynimo tarptautinėmis grupėmis. Iki atgimimo laikotarpio 1988 m. Lietuvos Helsinkio grupė parengė, nelegalioje spaudoje paskelbė ir Vakarų valstybėms išsiuntė per 50 dokumentų, išryškinančių sovietų valdžios politiką Lietuvoje. Taip demokratiniai Vakarai sužinojo apie tikrają padėtį, žmogaus teisių pažeidimus SSRS. Sovietinė valdžia represijas prieš disidentus derino su dalinių nuolaidų kitaminčiams taktika, vengdama imtis drastiškų priemonių, žinomus disidentus išsiųsdavo iš Sovietų Sajungos, o kitus suimdavo ir nu-teisdavo (pavyzdžiui, teisti Balys Gajauskas, Viktoras Petkus). Skirtingai nei katalikų opozicija, disidentai kėlė Lietuvos laisvės klausimus.

Savo aktyvumu išsiskyrė 1978 m. įkurta Lietuvos laisvės lyga (LLL), kurios tikslas – nepriklasomos Lietuvos atkūrimas, religinės, tautinės ir politinės sąmonės ugdymas, Lietuvos laisvės klausimo kėlimas tarptautiniuose forumuose. LLL įkūrėjas ir vadovas Antanas Terleckas save vadino rezistentu, jo supratimu, LLL siekė ne reformuoti SSRS, o atkurti Lietuvos nepriklasomybę taikiomis priemonėmis. Organizacijai priklausė būrys prieš sovietų santvarką kovoju sių asmenų, kai kurie jų – Romaldas Juozas Ragaišis ir A. Terleckas – teisti po tris kartus, kalinti Nijolė Sadūnaitė, Petras Cidzikas. LLL pogrindyme nuo 1976 m. leido laikraštį „Laisvės šauklys“, nuo 1978 m. – žurnalą „Vytis“, kitus pogrindinius leidinius.

LLL nariai ypač daug dėmesio skyrė 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir Sovietų Sajungos pasirašytam ir Molotovo–Ribentropo paktui. 1979 m. rugpjūčio 23 d. LLL kreipėsi į JT Generalinę Asamblę, reikalaudama dekolonizuoti tris Baltijos valstybes. Dar didesnio atgarsio susilaukė vadinosasis 45 pabaltjiečių memorandumas, adresuotas JT Generaliniams sekretoriui Kurtui Valdheimui (Kurt Waldheim), Atlanto chartijos valstybėms signatarėms, Vokietijos Federacinės Respublikos ir Vokietijos Demokratinės Respublikos vyriausybėms. Memorandumą pasiraše 4 estai, 6 latviai, 35 lietuviai, A. Sacharovas ir 10 žymiu rusų disidentų. Šis memorandumas – svarbiausias LLL paskelbtas dokumentas, turėjęs tarptautinį rezonansą, prašant SSRS vyriausybę paskelbti visus Molotovo–Ribentropo

Lietuvos laisvės lygos surengtas pirmasis sovietmečiu viešas nesankcionuotas mitingas Vilniuje, skirtas Molotovo-Ribentropo paktui paminėti. 1987 m. rugpjūčio 23 d.
Romualdo Lanko nuotrauka

pakto slaptuosius protokolus, pripažinti jį negaliojančiu nuo pasirašymo datos ir likviduoti jo padarinus – išvesti svetimą kariuomenę iš Pabaltijo.

Nors nuolat persekiojama, LLL – vienintelė pogrindžio organizacija, sulaukusi atgimimo laikų. Kaip tik tuo metu iš įkalinimo vietų buvo paleisti jos aktyvieji nariai, organizacija tapo legali. LLL apie save ypač drąsiai pareiškė 1987 m. rugpjūčio 23 d., minint 50-ąsias Molotovo–Ribentropo pakto pasirašymo metines, jos iniciatyva prie Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje surengtas protesto mitingas. Nepalūžę dvasininkai ir disidentai skatino Lietuvos visuomenę kovoti už tikėjimo ir žmogaus laisves, nepaklusti sovietų primestai santvarkai, o atėjus metui – kovoti ir dėl savo nepriklausomybės.

XX a. septintame dešimtmetyje ir visoje Europoje, ir Lietuvoje plito vakarietiškos muzikos ir jaunimo laisvės bei naujo gyvenimo stiliaus idėjos. Jaunimo bendruomenių veikla pasidarė priešiška sovietinės sistemos nustatytiems kultūros standartams. Susiformavo dvi kultūrinės kryptys – etnokultūrinis sąjūdis ir dėl Vakarų kultūros įtakos susidariusios jaunimo roko muzikos grupių, hipių, pankų, rokerių ir kitų bendrijos. Po 1968 m. Prahos įvykių Lietuvoje pradėjo kurtis „organizacijos be organizacijos“, i kurias žmones telkė bendros idėjos, tikslai, kūrėsi etnokultūrinio pobūdžio kraštotoyros draugijos, jų nariai ne tik rinko senosios lietuvių kultūros

palikimą, bet ir skatino domėtis tautos praeitimi, ugdė gyventojų tautinę savimonę, įsisteigė žygeivių klubų. Pusiau legalūs inteligenčių klubai populiarėjo: iki 1965 m. žygiuose, folklorinėse šventėse ir kituose renginiuose dalyvavo apie 20 tūkst., o po dvejų metų – jau 200 tūkst. žmonių. Valdžiai svarbius klubus uždraudus, dalis jaunuolių suartėjo su disidentais.

Apie 1968 m. atsirado pirmosios hipio judėjimo grupelės, o Prahos pavasaris suaktyvino kitaminčius. Sovietinėje sistemoje egzistavę hipio ar pankų judėjimai protestavo prieš pačią tą sistemą, o ne prieš vartotojišką visuomenę kaip hipiai Vakaruose. Sovietų santvarkai hipio veikla (dėmesys savo vidiniams pasauliui, absoliučios laisvės išpažinimas, karinės tarnybos sovietų kariuomenėje vengimas, „išsišokantis apsirengimo stilis“, ilgi plaukai) niekaip nesiderino su *homo sovieticus* nustatyto gyvenimo taisyklėmis. Dėl to jie persekioti, suėmus jiems nukerpami plaukai, surašomas teisės pažeidimų protokolas, ne vienas jų išmestas iš aukštostios mokyklos ar kitos mokymo įstaigos.

Hipio judėjimo pakilimo laikotarpis siejamas su aštuntojo dešimtmecio pradžios įvykiais Vilniuje ir Kaune. 1971 m. viename iš Vilniaus restoranų įvyko nelegalus roko festivalis, dar vadintamas Baltijos šalių ar net 300 SSRS hipio suvažiavimu. 1972 m. gegužės 14 d. devyniolikmetis Romas Kalanta, apskaitęs, rašęs eiléraščius, grojęs gitara jaunuolis, pats atrodęs kaip hipis, Kauno miesto sode prie Muzikinio teatro apsipylyé benzinu ir, sušukęs „Laisvę Lietuvai!“, pasidegė. R. Kalanta ligoninėje mirė. Lietuvoje tai pirmas susideginimo, protestuojant prieš okupacinę valdžią, atvejis. 1968 m. susidegino čekas Janas Palachas, protestuodamas prieš sovietų kariuomenės įsiveržimą į Praha.

R. Kalantos susideginimas sukėlė LKP ir sovietų saugumo pareigūnams paniką. Sovietiniai saugumiečiai paskubėjo R. Kalantą slapta palaidoti anksčiau paskelbtuo laiko. Susirinkę į laidotuvės žmonės pasipiktino valdžios savivale. Prasidėjo masinės eitynės, kuriose skanduoti politiniai šükiai. Masinės demonstracijos, smurtas ir areštai truko kelias dienas. Neramumai nuslopinti gegužės 19 dieną. Iš daugiau kaip 3 000 aktyvių protestų dalyvių buvo suimta per 400 žmonių (iš jų 50 asmenų patraukti baudžiamojon atsakomybėn, aštuoni nuteisti kalėti nuo vienerių iki trejų metų). Siekdama sumenkinti šį įvykį, sovietų valdžia paskelbė, kad R. Kalantos susideginimo priežastis – sunki psichikos liga šizofrenija. Ši informacija neatitiko tikrovės – jaunuolis buvo sąmoningas ir suvokė savo veiksmus.

R. Kalantos auka sulaukė didžiulio atgarsio, kėlė Lietuvos nelaisvės klausimą. Kiekvienais metais kauniečiai paminėdavo gegužės 14-ąją.

Protesto eisena Kauno Laisvės alėjoje Kaune. 1972 m.
gegužės 18 d. KGB numeriais pažymėjо eisenos lyderius

Užsienyje gyvenantys lietuviai rengė minėjimus, leido knygas, statė paminklus ir kitus atminimo simbolius bendruomenių susibūrimo vietose. R. Kalanta tapo pasipriešinimo simboliu, o Kauno įvykiai suaktyvino neformalių jaunimo grupių judėjimą. Nuo septintojo dešimtmečio iki okupacijos pabaigos veikė apie 70 tokių grupių, jų nariai platino prieš sovietų santvarką nukreiptus atsišaukimus, keldavo tautines vėliavas, minėdavo tautines šventes, viešose vietose piešdavo tautinio valstybingumo simbolius – sovietų valdžia visiškai nebekontroliavo Lietuvos visuomenęs.

Daugybėje neformalių grupių didėjo nepasitenkinimas esama santvarka ir suvaržymais. Tik drąsiausi ir nebebijantys teismų, areštų, kalėjimo ējo į atvirą konfrontaciją su sovietų režimu. Kol kas jų buvo mažuma. Nepaisant LLL nuolatinės kovos už Lietuvos laisvę, atgimimo laikotarpiu susikūrės Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, o ne LLL tapo pagrindine jėga, atkūrusia Lietuvos nepriklausomybę. Atrodo, kad abiejų judėjimų takos-kyra galima laikyti ne vien jų taktikos nuostatas, bet ir skirtingas veiklos tradicijas. LLL buvo paskutinė rezistencijos organizacija, kuri brežnevinės stagnacijos laikotarpiu gaivino pasipriešinimo tradiciją ir dvasią. Sovietinio režimo žlugimo išvakarėse veikdama nelegaliai ir pusiau legaliai, ji sulaukė Atgimimo epochos ir tapo pirmąja nacionalinio išsivadavimo organizacija. O Sąjūdis – tautos frontas, suvienijęs plačiausius jos sluoksnius, labai įvairių pažiūrų, tačiau dar sinkretišką nediferencijuotą Lietuvos visuomenę, kurios priekyje stovėjo mokslo ir kultūros inteligentija, kėlusi tautą visuotiniai, universaliai, pavergtai tautai ypač brangiais laisvės, demokratijos, nepriklausomybės idealais.

DAINUOJANTI REVOLIUCIJA

SU SĄJŪDŽIU UŽ LIETUVĄ

SSRS pradėjus vykdyti Michailo Gorbačiovo pertvarkos politiką, Lietuvoje, kitaip nei Maskvoje, Ukrainoje ar Gruzijoje, spengė tyla – pilki LKP CK pirmieji sekretoriai Petras Griškevičius ir jų pakeitės Rimgaudas Songaila laikėsi pasyviai, valdžios vadžias perdavę maskviečiui, lietuviškai nekalbančiam antrajam sekretoriui Nikolajui Mitkinui, kuris siekė „Lietuvą padaryti internacinalinę“. LKP miestų ir rajonų komitetų sekretoriai toliau vykdė CK nurodymus, provincijoje niekas nesikeitė, visuomenės nepasitenkinimas didėjo, kol galiusiai ji pati ēmėsi iniciatyvos.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis 1988–1990 metais

Valdžios nedraudžiamų klubų veikla kultūros, gamtos apsaugos, ekologijos ir kitais klausimais išjudino rašytojus, jie reikalavo, kad studiuojama iš visuomenės apyvartos lietuvių kalba taptų oficiali kalba, kad Lietuvos istorija mokyklose būtų dėstoma kaip pagrindinė istorijos pamokų tema, prabilta apie vadinamąsias Lietuvos istorijos „baltąsias dėmes“. Nuo rašytojų neatsiliko Dailininkų sąjunga, ekonomistai ir filosofai. Kritiškai mąstantys ir prieš valdžią nusiteikę Lietuvos inteligenčiai atidžiai sekė M. Gorbačiovo vykdomą pertvarką, pokyčius sovietinėse respublikose. 1988 m. balandžio 13 d. Estijoje įsteigus Estijos liaudies frontą, neformalų judėjimą reformoms vykdyti, pasirodė, kad sovietų valdžia vengia imtis represijų prieš veikliausius pertvarkos šalininkus. Lietuvių inteligenčių būrys 1988 m. birželio 3 d. Vilniuje Lietuvos mokslo akademijos salėje įsteigė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (LPS) iniciatyvinę grupę. Ją sudarė 35 visoje Lietuvoje žinomi inteligenčiai. Tarp jų nebuvo nei disidentų, nei valdžios atstovų, nei darbininkų, studentų – savo sudėtimi LPS užuomazgos skiriasi nuo 1968 m. Čekoslovakijoje vykusio „Prahos pavasario“, kur iniciatyvą rodė valdančioji partija, ir Lenkijos „Solidarumo“ judėjimo, kur iniciatyva priklausė darbininkams.

Laisvėjant spaudai, klubų diskusijose didėjo susidomėjimas istorija, ypač 1939–1940 m. įvykiais Lietuvoje, pagyvėjo gamtos ir paminklų apsaugos sąjūdžiai, didžiulę įtaką darė Rusijos spauda. Pradiniame etape Sajūdis iš esmės buvo gorbačiovinės *perestroikos* kūdikis, kurį su ankstesniais kovų etapais siejo tik laisvos Lietuvos siekis. M. Gorbačiovas, rungdamasis su senaja SSKP vadovybe, buvo priverstas remtis reformas palaikančiomis jėgomis, o LPS stengėsi remti Maskvoje pradėtas reformas ir siekė jas įgyvendinti Lietuvoje. Pagrindinis šūkis buvo „Viešumas, demokratija, suverenumas“. Svarbiausias dėmesys skiriamas kultūros ir ekologijos problemoms, šalies ekonomikai. Žinomi lietuvių ekonomistai Kazimieras Antanavičius, Kazimiera Prunskienė, Antanas Buračas, Eduardas Vilkas viešai ėmė svarstyti Lietuvos kovos dėl ekonominio savarankiškumo klausimus, pasisakė už įmonių savarankiškumą ir rinkos laisvę, kad respublika neturi būti mechaninė įmonių suma, kaip SSRS neturėtų būti mechaninė respublikų suma. „Suverenumo“ savoka pamažu keitėsi, kol kas nekalbėta apie politinės sistemos keitimą, o tautiniu klausimu pasisakyta atsargiai. Pamažu žmonėse tirpo baimės jausmas, kad kitaip kalbantis ar rašantis bus ištremtas, suimtas, uždarytas į psichiatrijos ligoninę.

Steigiant LPS apdairiai sutarta nerinkti iniciatyvinės grupės vadovo – posėdžiams pirmininkavo kiekvienas narys iš eilės. Kadangi iniciatyvinę grupę sudarė visoje šalyje žinomi inteligentai ir jų skelbiamas tautinio atgimimo idėjas parėmė daugelis garsių visuomenės veikėjų (Vytautas Petkevičius, Justinas Marcinkevičius), žinia apie LPS iniciatyvinę grupę žaibiškai pasklidino po visą Lietuvą. Birželio 10 dieną LPS iniciatyvinė grupė įsteigta Kaune, liepos 6 – Klaipėdoje. Pirmieji tūkstantiniai mitingai pasisekė: birželio 24 dieną Gedimino (dab. Katedros) aikštėje dalyvavo apie 30 tūkst., liepos 9 Vingio parke (LPS vadovybė per šį mitingą paskelbė reikalavimus legalizuoti tautinius simbolius: trispalvę ir „Tautišką giesmę“) – apie 100 tūkst. žmonių. Ypač populiarūs tapo vadinančieji Roko maršai. Tokie jaunimo muzikos koncertų žygiai per Lietuvą vyko 1987, 1988 ir 1989 m. vasarą – jie buvo skirti LPS idėjomis skleisti ir išlaisvinti režimo įbaugintus žmones. Roko maršams vadovavo LPS iniciatyvinės grupės narys, populiarios muzikos grupės „Antis“ lyderis Algirdas Kaušėdas, koncertuose-mitinguose patriotines kalbas sakė Arvydas

STEIGIAMASIS SUVAŽIAVIMAS VIENIUS 1988 10 22-23

Sajūdžio ženklas su Gedimino stulpais
(dail. Giedrius Reimeris, Algimantas Nasvytis)

Juozaitis, Vytautas Radžvilas ir kiti sajūdininkai. Stiprėjo Lietuvos žaliųjų judėjimas.

LPS veiklai pravertė SSKP CK sekretoriaus Aleksandro Jakovlevo apsilankymas Lietuvoje rugpjūčio 11–12 dienomis. LKP vadovybei Aleksandras Jakovlevas pabrėžė, kad „inteligentija – liaudies savimonės išraiška“, – partija nebedraudė komunistams dalyvauti LPS rėmimo grupėse, oficialiai pripažino trispalvę ir „Tautišką giesmę“, pirmą kartą viešai Vingio parke leido paminėti Molotovo–Ribentropo paktą, pažadėjo LPS teisę leisti laikraštį ir nuolatinę televizijos laidą. LPS tapo dar populiарesnis, kai nuo rugsėjo 16 dienos, be biuletenio „Sajūdžio žinios“, pradėtas leisti laikraštis „Atgimimas“ (red. Romualdas Ozolas).

LPS įtaka visuomenėje didėjo, liepą–rugsėjį visoje Lietuvoje steigėsi iniciatyvinės grupės, vyko didžuliai mitingai, kuriuose dalyvavo LPS iniciatyvinės grupės nariai. Sajūdžio grupės pripažino Sajūdžio iniciatyvinės grupės lyderystę, nors ją rinko tik vilniečiai. 1988 m. spalio pabaigoje 1 200 Lietuvoje įregistruotų LPS grupių vienijo 300 000 narių, nes Sajūdis buvo atviras visiems Lietuvos žmonėms, o jo akcijose galėjo dalyvauti visi Lietuvos gyventojai. Kiekvienas žmogus, dalyvaujantis tokioje akcijoje, jautė, kad nuo jo priklauso Lietuvos ateitis. Per keletą mėnesių LPS pasiekė akivaizdžių laimėjimą. Spalio 21 dieną LKP CK pirmuoju sekretoriumi tapo Algirdas Brazauskas, įgijęs didelį visuomenės pasitikėjimą, ypač kai po LPS steigiamojos suvažiavimo tikintiesiems grąžino Vilniaus arkikatedrą. Spalio 6-ąją Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas suteikė lietuvių kalbai valstybinės kalbos statusą ir legalizavo Lietuvos trispalvę, V. Kudirkos „Tautišką giesmę“ ir lietuvių nacionalinius simbolius – Vyti ir Gediminaičių stulpus, panaikino ribojančius mitingus, gatvės eitynes ir demonstracijas įsakus.

Svarbiausiu įvykiu tapo 1988 m. spalio 22–23 d. LPS steigiamasis suvažiavimas, kuriame dalyvavo 1 021 delegatas. Delegatų pagal tautinę sudėtį buvo: 980 lietuvių, 9 lenkai, 8 rusai, 6 žydai, 18 kitų tautybių atstovų. Didžiausią grupę pagal profesijas sudarė mokslininkai ir menininkai. Suvažiavimą stebėjo daugiau nei 400 korespondentų, iš jų daugiau nei 100 atvykę iš užsienio šalių. Lietuva atsidūrė visuotinio dėmesio centre. Suvažiavimas priėmė bendrąją programą, įstatus, 30 rezoliucijų politikos, kultūros, ekonomikos, visuomeninio gyvenimo, demokratijos ir kitais klausimais. LPS Bendrojoje programe įvardytas pagrindinis siekis – remti socialistinės visuomenės persitvarkymą demokratijos ir humanizmo pagrindais, o tikslas – viešumas, demokratija, respublikos valstybinis, ekonominis, kultūri-

Lietuvos Persitvarkymo Sajūdžio Steigiamasis suvažiavimas
Vilniaus sporto rūmuose 1988 m. spalio 22–23 d.
Vladimiro Gulevičiaus nuotrauka

nis suverenitetas, teisinė socialistinė valstybė, tačiau siekta sudaryti įspūdį, kad LPS remia SSRS vadovybės pradėtas reformas.

Per suvažiavimą išrinktas 220 narių seimas, jo tarybos pirmininku lapkričio 25 d. išrinktas muzikologas Vytautas Landsbergis. Nuo šiol organizuotas liaudies judėjimas atrodė pasirengęs mesti iššūkį komunistų partijai. LPS tapo visuomenine jėga, galinčia pateisinti visuomenės viltis ir lūkesčius, veikė kaip tarpininkas tarp vadovybės ir tautos, pradėtos kurti politinės partijos. Tų metų lapkritį visoje Lietuvoje vykusiuose susirinkimuose, mitinguose reikalauta nepritarti SSRS konstitucijos pataisoms, kurios numatė ne plėsti respubliką suverenumą, o stiprinti centralizaciją, prieš tai surinkta 1,8 mln. parašų. Nuo 1988 m. rudens visi svarbiausi Aukščiausiosios Tarybos svarstomų įstatymų projektai buvo aptariami LPS seime ir jo taryboje, teiktos kritinės pastabos ir siūlymai. LPS reikalaujant, 1989 m. gegužės 18 d. priimtos konstitucinės pataisos, skelbiančios Lietuvos įstatymų viršenybę SSRS įstatymų atžvilgiu, ir deklaracija dėl Lietuvos SSR valstybinio suvereniteto.

Ypatingas dėmesys skirtas 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos pasirašytam Molotovo–Ribentropo paktui. Kadangi Baltijos valstybių įjungimas į Sovietų Sąjungą prieštaravo SSRS deklaruojamiems

Gyvasis Baltijos kelias – rankomis susikibusių žmonių grandinė Vilnius–Ryga–Talinas. 1989 m. rugpjūčio 23 d.
A. Petrovo nuotrauka

tautų apsisprendimo principams, Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos sudaryta valstybinė komisija išnagrinėjo ir viešai pasmerkė Molotovo–Ribentropo pakto ir slaptųjų protokolų padarinius – 1940 m. vasarą sovietų valstybės įvykdytą Lietuvos okupaciją ir neteisétą prijungimą. 1989 m. rugpjūčio 23 d. 19 val. trijų Baltijos valstybių gyventojai paminėjo 50-ąsius Molotovo–Ribentropo pakto pasirašymo sukaktuvės – per protesto akciją, pavadintą Baltijos keliu, apie du milijonai lietuvių, latvių ir estų susikibo rankomis sudarydami gyvą, daugiau kaip 650 km ilgio žmonių grandinę nuo Gedimino bokšto Vilniuje iki Hermano bokšto Taline. Visame kelyje plevėsavo juodi gedulų kaspinai, degė žvakutės, kuriuos priminė aukas ir didelių netekčių skausmą. Pagaliau 1989 m. gruodį, veikiant visų Baltijos tautų atstovams, slaptųjų protokolų padarinius pasmerkė SSRS liaudies deputatų II suvažiavimas, nors tiesiogiai tų padarių su Baltijos valstybių okupacija nesusiejo.

1989 m. lietuvių tautinis išsivadavimas įgijo politinį pobūdį. Jau tą metų kovą vykusius rinkimus į SSRS Aukščiausiąją Tarybą triuškinamai laimėjo LPS kandidatai, o gruodžio 7 dienos konstitucijos pataisomis panaikintas LKP valdžios monopolis valstybėje ir visuomenėje ir sudarytos sąlygos kurti įvairias politines partijas LPS atvėrė kelią legaliai dalyvauti šalies politiniame gyvenime. LPS staigus populiarumas ir masiškumas (Lietuvoje nebuvo kampelio, kuriame nebūtų įsikūręs Sajūdžio skyrius ar

iniciatyvinė grupė), jo pasiekti rezultatai pirmiausia priverčiant LSSR AT priimti Lietuvai palankius sprendimus, parodė didelį Lietuvos gyventojo sąmoningumą ir apsisprendimą reikalauti dar didesnių nuolaidų iš Maskvos. Per pusantį metų Sąjūdžio atliktais darbais lietuvių tauta žengė platū žingsnį Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo link.

Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas

1989 m. pabaigoje LPS virtus politiniu judėjimu, jo gretose buvo daug LKP (SSKP sudėtyje) narių, kurie atsisakė toliau vykdyti Maskvos nurodymus. Komunistų partijos veiklai didelę įtaką turėjo 1989 m. gruodį Vilniuje įvykęs LKP (turėjusios 200 tūkst. narių, iš kurių 70 proc. lietuviai) XX suvažiavimas. Suvažiavimo metu „už savarankišką LKP, turinčią savo programą ir statutą“, iš 1 033 delegatų balsavo 855 ir LKP atsiškyrė nuo SSKP. Taip atsirado nacionalinė eurokomunistinio tipo partija, turinti reformuotą programą ir naują statutą. Savarankiška LKP, vėliau pasivadinusi Lietuvos demokratine darbo partija (LDDP), pasirinko socialdemokratinę orientaciją. Mažuma komunistų drauge su prosovietine organizacija „Jedinstvo“, veikusia kaip sovietų penkoji kolona Lietuvoje, Maskvos nurodymu besipriešinanti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimui, rimtesnės įtakos neturėjo. Nebeliko nė vienos politinės gijos, kuri galėtų laikyti Lietuvą pririštą prie SSRS.

1990 m. sausį–vasarį per rinkimų į Lietuvos SSR Aukščiausiąją Tarybą kampaniją susidūrė dvi pagrindinės jėgos: Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis – tautinis judėjimas, ryžtingai ir atvirai skleidžiantis nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo idėją, ir savarankiška LKP, paskelbusi populiarų, tačiau miglotą ir neapibrėžtą šūkį: „Lietuva be suvereniteto – Lietuva be ateities.“ Iš pirmo žvilgsnio konfrontacijos tarp abiejų politinių jėgų nebuvo – LPS rengesi Lietuvos nepriklausomybę atkurti parlamentiniu būdu, o savarankiška LKP šiam planui nesipriešino. Tačiau LKP pertvarkos taktika („žingsnis po žingsnio“) neparuošė valstybės testinumą įtvirtinančių teisinių ir politinių dokumentų ir neturėjo valstybės atkūrimo programos.

Nujausdama kurlink judėjimas suka, Maskva darė viską, kad sustabdytų eventualų nepriklausomybės atkūrimą. Griebtasi šantažo – grasinta prijungti jau lietuvišką Klaipėdos kraštą prie RSSFR Kaliningrado srities, o iš lenkiškai ir rusiškai kalbančio Vilniaus regiono sukurti autonomiją ar net mini Lietuvos SSR (Transdnistrijos pavyzdžiu), jeigu Lietuva

Michailo Gorbačiovo nesėkmingas vizitas Vilniuje (1990 m. sausio 11–13 d.). Lietuvos gyventojai susitikimuose reikalavo nepriklausomybės. Vladimiro Gulevičiaus, Kęstučio Jankausko nuotrauka

Prie Aukščiausios Tarybos rūmų Vilniuje 1990 m. kovo 11 d.
Mergaitė su plakatu reikalauja ne LSSR, o LR – Lietuvos Respublikos.
Algirdo Sabaliausko nuotrauka

Paskelbus Lietuvos nepriklausomybę 1990 m. kovo 11 d.

Lietuvos Respublikos AT-AS vadovai: centre – Tarybos pirmininkas Vytautas Landsbergis, kairėje – jo pavaduotojai – Kazimieras Motieka ir Bronislovas Kuzmickas, dešinėje – pirmininko pavaduotojas Česlovas Stankevičius, Lietuvos Respublikos AT Prezidiumo narys Aloyzas Sakalas. Pauliaus Lileikio nuotrauka

nesilaikys SSRS konstitucijos. Ir tai nepadėjo imperinėms jėgomis. Sąjūdininkai buvo pasiryžę skelbti Lietuvos valstybę. Net 1990 m. sausio 11–13 d. M. Gorbačiovo vizitas į Lietuvą neatbaudė LPS nuo šių planų. Nors M. Gorbačiovas aiškino, kad vienintelė Lietuva iš socializmo išsunekė viską, kas geriausia, Lietuvai stigo esminio tikslą – nepriklausomybę.

Sąjūdis jautė savo jėgą – per 1990 m. vasario–kovo rinkimus į LSSR Aukščiausiąją Tarybą iš išrinktų 133 deputatų LPS iškelti ir paremti atstovai gavo net 96 vietas. Tapo aišku, kad Lietuva pasuko nauju keliu, komunistų partija neteko vienvaldybės, o dauguma žmonių yra aiškiai apsisprendę dėl Lietuvos nepriklausomybės. Istorinėje LSSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje 1990 m. kovo 11 d., LPS deputatų klubui paruošus dokumentus ir nusprenodus, kad nepriklausomybę reikia paskelbti iš karto, veikta ryžtingai. Sajūdžio kandidatai, laikydamiesi savo rinkiminį pažadą, 1990 m. kovo 11 d. LSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininku išrinkę Sajūdžio Seimo lyderį Vytautą Landsbergį, LSSR Aukščiausiąją Tarybą pervadino Lietuvos Respublikos Aukščiausiąją Taryba, Lietuvai sugrąžino senają jos valstybės pavadinimą „Lietuvos Respublika“, o Vyti

Sovietinė Lietuvos SSR herbą keičia Vytais

tautų apsisprendimo teise (politiniu požiūriu tautų apsisprendimo teisės deklaravimas buvo pavojingas dėl Maskvos užmačių pritaikyti Lietuvai išstojimo iš SSRS mechanizmus, visaliaudinius „apsispredimo“ referendumus, primesti dalį SSRS valstybės skolų bei tarptautinių įsipareigojimų). Kovo 11 Aktu Lietuvos valstybė atkurta savo teritorijoje, su savo gyventojais ir realizavo suverenitetą, o ne administravovo okupuotą teritoriją. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba (vėliau pavadinta Atkuriamuoju Seimu, toliau – AT-AS) ėmė įgyvendinti nuostatą, kad šalies teritorijoje neveikia jokios kitos valstybės konstitucija. Tam reikėjo nutraukti svetimos valstybės konstitucinių aktų galiojimą Lietuvoje ir, vadovaujantis valstybės tēstinumu bei tapatumu, atkurti paskutinės nepriklausomos Lietuvos (1918–1940 m.) konstitucijos galiojimą. Todėl priimtas įstatymas „Dėl 1938 metų gegužės 12 dienos Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo“. Tačiau šios konstitucijos veikimas visa apimtimi nebubo atnaujintas, o už pusvalandžio sustabdytas ir patvirtinta laikinoji valstybės konstitucija – Laikinas Pagrindinis Įstatymas, atitinkęsusiklosčiusius visuomeninius santykius ir valstybės valdymo struktūrą, bet panaikinęs visas buvusias Lietuvos ir jos piliečių prievoles, kurias neteisėtai nustatė Lietuvoje galiojusi sovietų konstitucija ir įstatymai. Taip įvykdyma Sajūdžio rinkiminės programos dalis, susijusi su Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimu ir jos piliečių atskyrimu nuo sovietų jurisdikcijos.

paskelbė oficialiu valstybės herbui ir ženklu. 22 val. 44 min. absoliučia balsų dauguma (124 deputatams balsavus už, né vienam nebalsavus prieš ir šešiems susilaikius) priimtas Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo Aktas, kuriame paskelbta, „kad yra atstatomas 1940 metais svetimos jėgos panaikintas Lietuvos Valstybės suverenių galių vykdymas, ir nuo šiol Lietuva vėl yra nepriklausoma valstybė“.

Kovo 11 Aktas savo dvasia artimas Lietuvos Tarybos 1918 m. paskelbtam Vasario 16 Aktui, tačiau nebesirėmė visuotinai pripažinta

Sajūdį rėmė visa lietuvių tauta, jis buvo jos jėgos ir stiprybės šaltinis. Pasinaudojės palankiomis aplinkybėmis ir pasirinkęs neginkluotos kovos būdą, suvienijęs po savo vėliava įvairiausių visuomenės sluoksnius, Sajūdis atvedė Lietuvą į laisvę, svarai prisidėjo prie SSRS, visos komunistinės sistemos žlugimo. Šiaip jau romiems rusams irgi truko kantrybė, tiek metų klausantis komunistų melo apie būsimą komunizmo rojų ir nė vienam jų pažadui netapus realybe, jų nebetenkino SSRS kaip branduolinės ir kosmosą įsisavinusios supervalstybės aureolę, kurioje senimas šypsosi bedantėmis burnomis, parduotuvėse tuščia, butai anksti arba tik statomi, viskam gauti eilės, talonai. Tad ir Rusija prisijungė prie „suverenitetų parodo“, ir kitos sovietinės respublikos skelbė suverenitetą, dėl to kovo 11 diena yra didžiausias lietuvių tautos įnašas į XX a. Europos istoriją.

Belaukiant tarptautinio Lietuvos pripažinimo

Apie Lietuvos nepriklausomybę nieko nenorejo girdėti SSRS vadovybė su M. Gorbačiovu priešakyje ir primygintai reikalavo atšaukti Kovo 11 Aktą. V. Landsbergis atkakliai ir tvirtai paisė tik moralios politikos principą – „kas buvo pavogta, turi būti grąžinta“. Lietuvai laikantis tik savų įstatymų, 1990 m. balandžio 18 d. SSRS pradėjo Lietuvos ekonominę blokadą, kuri truko iki birželio 29-osios. Nepaisant didžiulio smūgio ekonomikai (truko kuro, kurį laiką nedirbo Mažeikių naftos perdirbimo įmonė, dėl žaliavų trūkumo užsidarė kai kurios gamyklos, atsirado pirmieji bedarbiai), Lietuva atsilikaė ir diplomatinėmis priemonėmis pasiekė ekonominės blokados atšaukimo. Tačiau 1991 m. sausio 10 d. M. Gorbačiovas ultimatyviai kreipėsi į Lietuvos AT-AS ir pareikalavo, kad jis tučtuojau visiškai atkurtų SSRS konstitucijos galiojimą. Naktį iš sausio 10 į 11 dieną Vilniaus gatvėmis važinėjo kariniai šarvuociai. Sausio 11-ąją sovietų kariuomenė jėga užėmė Spaudos rūmus ir Krašto apsaugos tarnybos pastatus Vilniuje, Šiauliuse, Alytuje, vėliau – Vilniaus geležinkelio mazgą. Promaskviniai būriai turėjo įsiveržti į AT-AS, išvaikyti parlamentą, o sovietų kariuomenė ir specialios paskirties būriai („Alfa“) įsikišti į „pilietinį konfliktą“ (pasinaudota premjerės Kazimieros Prunskienės sprendimu padidinti maisto produktų kainas) ir nuversti teisėtą Lietuvos valdžią. Igyvendinti šį scenarijų sovietams nepavyko.

V. Landsbergis kreipiasi į protestuotojus, bandžiusius įsiveržti į parlamentą, SSRS šalininkus, 1991 m. sausio 8 d.

Gynybinės barikados prie parlamento 1991 m. sausio 14 d.
E. Masevičiaus nuotrauka

Vilniaus televizijos bokšto šurmas – sovietų tankų vikšrai traiško taikius gynėjus

Atkuriamojo Seimo vadovybei pakvietus, sausio 12 dienos vakare minios vilniečių ir iš kitų Lietuvos vietų atvykusiu žmonių rinkosi budėti prie parlamento rūmų, Lietuvos radio ir televizijos, televizijos bokšto. Aplink AT-AS pastatą statomos betoninės sienos ir spygliuotų vielų užtvaros. Apie 12 val. nakties sovietų tankai ir šarvuočiai apsiautė televizijos bokštą bei Lietuvos radio ir televizijos komiteto pastatą, kurį tik savo kūnais gynė daugiatūkstantinė taikių Lietuvos gyventojų minia. 1991 m. sausio 13-ąją, sovietų kariuomenei šтурmuojant televizijos bokštą, žuvo 13 Lietuvos laisvės gynėjų, tarp jų viena mergina, Loreta Asanavičiutė, gimusi 1967 m., – ji pateko po tanko vikšrais ir mirė ligoninėje. I medicinos įstaigas kreipėsi 580 nukentėjusiųjų, tarp jų 152 moterys, 312 gynėjų nuo tankų šūvių tuščiais šoviniais pažeista klausa, 122 asmenims nustatyotos kombinuotos žaizdos (traiškytos, plėštos, kirstos, pjautos), 46 žmonės buvo sužeisti kulkų.

Sausio 13-ąją Lietuvos AT-AS kreipėsi į visus SSRS žmones primindamas, kad Lietuvos įvykiai yra ir jų tragedija, raginta daryti viską, kad ši sovietų kariuomenės agresija būtų sustabdyta. Kitaip nei 1940 m., kai tauta nieko nežinojo apie kylančią grėsmę nepriklausomybei, žmonės buvo informuojami, kviečiami ginti savo valstybę. 1991 m. sausio 13 d. valstybės vadovas V. Landsbergis, kreipdamasis į susirinkusius prie parlamento, ragino užslopinti pyktį, nepasiduoti provokacijoms ir...

dainuoti. „Daina mums padėjo, padėjo šimtmečiais. Ir dabar dainuokime, giedokime šventas giesmes, tik nesiplūskime, nesikeikime ir nesileiskime į muštynes. <...>. Būkime tokie, kokie turime būti, ir mūsų Lietuva bus šviesi ir laiminga! Nekreipkime dėmesio į tuos šaudymus, dainuokime!“

Įvykiai prie televizijos bokšto sukrėtė visą Lietuvą ir nuskambėjo po visą pasaulį. Laidojant sausio 13-osios aukas, solidarumo su Lietuva varpai skambėjo Latvijoje, Estijoje, Suomijoje, Švedijoje, Norvegijoje ir kitose Europos šalyse. Šv. Mišios už Lietuvą buvo aukojamos Paryžiaus Dievo Motinos katedroje ir daugelyje pasaulio bažnyčių. Po 1991 m. sausio 13-osios įvykių į Vilnių atvykusi akademiko A. Sacharovo žmona ir bendražygė Jelena Boner (Jelena Bonner) mitinge kalbėjo, jog iš lietuvių mokosi Rusijos ir kitų respublikų demokratai. 1991 m. kovą daugiau nei 200 tūkst. demonstracijoje dalyvavusių maskviečių skandavo šūkius „Šalin rankas nuo Lietuvos“, „Gorbačiovai, atsistatydink!“

Lietuvos gyventojai, tragiškomis dienomis ištisas paras budėję prie tautos širdies – Lietuvos parlamento, – sugebėjo atsilaikyti prieš ginkluotą jėgą, taikiomis priemonėmis sustabdė beišibėgėjančią sovietų agresiją. Tokia neginkluoto pasipriešinimo patirtis netrukus pritaikyta kitose Baltijos valstybėse ir 1991 m. rugpjūčio 19–21 d. Rusijos sostinėje Maskvoje, kur taip pat pavyko apginti teisėtą valdžią ir demokratiją. Žvelgiant retrospektui 1991 m. sausio 13 d. įvykiai Lietuvoje galėtų būti gretinami su tokiais istoriniais įvykiais kaip „Solidarumo“ įkūrimas Lenkijoje ar Berlyno sienos griuvimas. „Solidarumas“ pradėjo, o Vokietijos susivienijimas baigė griauti SSRS dominuojamą socialistinių šalių bloką (vadinamąjį soclagerį), o Sausio 13-oji galėtų žymėti pačios Sovietų imperijos subyrėjimą, nes tada ir Rusijai tapo akivaizdu, kad SSRS pasmerkta žlugti.

Sovietams nepavyko užgniaužti iš Lietuvos pasauliui sklindančios informacijos. Sausio 13 dieną nutrūkus radijo transliacijai, pradėjo dirbtį Sitkūnų (netoli Kauno) radijo stotis. Apie tos dienos įvykius ir lietuvių tautos kovą dėl laisvės Lietuvos valdžia informavo Jungtines Tautas. Va karų valstybės reagavo į įvykius, užjautė Lietuvą ir reikalavo, kad SSRS vadovai nutrauktų karo veiksmus. Kartu smuko M. Gorbačiovo įvaizdis, subliuško „gorbimanija“. Tačiau, nors karo veiksmai prieš Lietuvą ir buvo pristabdyti, sovietų kariuomenė ir Lietuvai priešiškos jėgos kontroliavo Lietuvos radiją ir televiziją, valdė kitus strateginius šalies objektus.

Sausio 13-osios aukų laidotuvės tapo nepriklausomybės siekio bei tautos ir valdžios vienybės viršūne. Po Sausio 13-osios įvykių Lietuvoje 5 dienas nebuvo įregistruota nė vieno kriminalinio nusikaltimo, o vasario

Sausio agresijos aukų laidotuvės – visos Lietuvos protestas prieš SSRS politiką

visuotinėje apklausoje dėl Lietuvos neprisklausomybės dalyvavo 84 proc. turinčiųjų teisę balsuoti, iš kurių net 90 proc. balsavo „Taip“. Po šios apklausos Lietuvos AS priėmė konstitucinį įstatymą, kuris skelbė, kad Lietuva yra Neprisklausoma Demokratinė Respublika.

Tačiau tarptautinio pripažinimo dar keletą mėnesių teko palaukti – Vakarai baiminosis, kad Baltijos valstybių pripažinimas pakenks M. Gorbaciovio reformoms, o jų patį nuvers „vanagai“. Pasirinkimas Gorbis ar Lietuva Vakarams buvo nelengvas. Pagalba atėjo iš Islandijos – 1991 m. vasario 11 d. Islandijos Altingas pirmasis pripažino Lietuvos neprisklausomybę. Rugpjūtį, žlugus Maskvos pučui, kurio metu komunistai mėgino susigrąžinti valdžią Sovietų Sajungoje, kelias į nepriklausomybės pripažinimą tapo laisvas. Per keletą dienų Lietuvą pripažino visos didžiausios

Vilniuje pašalinamas Lenino paminklas.
1991 m. rugpjūčio 23 d. J. Juknevičiaus nuotrauka

pasaulio valstybės, tarp jų Prancūzija (rugpjūčio 25 d.), Didžioji Britanija (rugpjūčio 27 d.), JAV (rugsėjo 3 d.) ir pagaliau rugsėjo 6 d. – SSRS. Lietuva sugrįžo į pasaulio žemėlapį, iš kurio prievara buvo išbraukta 1940 m. vasarą. Lietuvos tarptautinis pripažinimas – dar vienas didžiulis lietuvių tautos pasiekimas XX a. istorijoje.

Lietuva skubiai formavo savo ginkluotąsias pajėgas, kūrė diplomatinę tarnybą, pradėjo steigti ambasadadas tose šalyse, kur jų nebuvo. Jauni įvairių sričių specialistai paplūdo į atkurtą Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministeriją, daugelis šalių kvietė juos mokytis diplomatijos. Pakvesti į tarnybą savo krašto interesams ginti vaikinai ir merginos turėjo daug ambicijų, gerų sumanymų ir energijos, o dėl savo jaunumo ir trykštančio entuziazmo, netradicinių žingsnių greitai užsitarnavo vyresnio amžiaus Vakarų diplomatų epitetą „Baltic Kindergarten“...

Vejantis Vakarų Europą

Klaidintume skaitytoją, jeigu nepasakytume, kad, be ne-priklausomybės sunaikinimo, teroro, trėmimų ir žudynių, persekiojimų bei rusinimo Lietuvoje SSRS valdymo metais neįvyko nieko gero. Visų pirma lietuviai neprastai išmoko rusų kalbą ir galėjo tiesiogiai naudotis didžios rusų kultūros pasiekimais. Keliais, autostrada, geležinkeliais, galų gale žmonėmis į Lietuvą integruoti Klaipėdos kraštas ir Vilnius. Unitarinė, unifikacinė SSRS politika gerokai nusmukdė Latvijos ir Estijos lygi, bet leido pakilti Lietuvos lygiui, tad pagaliau visais parametrais pasivijo-me kaimynus ir gaminome tiek, kiek latviai ir estai kartu sudėjus. Tačiau Baltijos sesėms dabar jau reikėjo ne kovoti už nepriklausomybę, o kurti naują ekonomiką, spręsti energetinės nepriklausomybės klausimus, ieš-koti naujų rinkų ir savo vietas Europoje, pasaulyje.

Tapusi visateise Europos valstybe, Lietuva siekė pertvarkyti savo vi-daus valdymą pagal demokratinį Vakarų pasaulio modelį. 1992 m. spa-liai 25 d. piliečių referendumė priimta Lietuvos Respublikos Konstitucija. Konstitucijos preambulėje glaustai įtvirtinti pagrindiniai principai – atvi-ra, teisinga, darni pilietinė visuomenė ir teisinė valstybė, puoselėjanti tautinę santarvę ir teisę laisvai gyventi ir kurti savo tėvų bei protėvių žem-mėje. Preambulėje nustatytas tam tikrų teisių tradicijų, valstybingumo ir jo įtvirtinimo teisėje tēstinumas – lietuvių tauta Lietuvos valstybės teisės pamatus grindė LDK laikotarpiu priimtais Lietuvos Statutais ir Lietuvos Respublikos konstitucijomis. Pagrindinės Konstitucijos nuostatos skelbė, kad Lietuva yra demokratinė respublika, Lietuvos valstybę kuria tauta, suverenitetas priklauso tautai, aukščiausią suverenią galią tauta vykdo tiesiogiai ar per demokratiškai išrinktus savo atstovus, valstybės valdžią Lietuvoje vykdo Seimas, Respublikos prezidentas ir vyriausybė, teismas, valdžios galias riboja konstitucija. Pagrindinis šalies įstatymas garantuo-ja prigimtines žmogaus ir piliečio teises ir laisves, piliečiai, priklausantys tautinėms bendrijoms, turi teisę puoselėti savo kalbą, kultūrą ir papro-čius; tautinėms bendrijoms valstybė teikia paramą.

Lietuvoje pasirinkta visos tautos renkamo prezidento institucija, tad Lietuva yra pusiau prezidentinės ir parlamentinės valdymo sistemos kompromisas, labiau į parlamentinį valdymą orientuota sistema, nes pre-zidentinei valdymo formai nepritarta. Visuomenė darësi pliuralistinė, įre-gistruota net 40 partijų, tačiau Lietuvos politiniame gyvenime dominavo du pagrindiniai žaidėjai: susidariusi iš savarankiškos LKP, pasivadinusi

Pirmasis Prancūzijos prezidento Fransua Miterano vizitas į Lietuvą. Seimo pirmininkas Vytautas Landsbergis su svečiu Vilniaus senamiestyje prie Aušros vartų. Vilnius, 1992 m.

socialdemokratine, LDDP (vėliau susivienys su Lietuvos socialdemokratais ir taps LSDP) ir iš Sajūdžio daugumos 1993 m. susidariusi Tėvynės Sajunga–Lietuvos konservatoriai (TS–LK). Per 1992 m. rinkimus į Seimą A. Brazausko vadovaujama LDDP gavo daugumą, o po ketverių metų sékmė lydėjo V. Landsbergio vadovaujamus konservatorius. Net buvo sakoma, kad Lietuvos visuomenė suskilo į „brazauskininkus“ ir „landsbergininkus“. Padėtis émė keistis 1998 m., kai prezidentą A. Brazauską vadovo poste pakeitė iš JAV grįžęs gyventi į Lietuvą Valdas Adamkus, ir po 2000 m. Seimo rinkimų, kuriuose nė vienai partijai nepavyko pasiekti įtikinamos pergalės, todėl atėjo nauja koalicinių vyriausybių era.

Vyriausybės keitė viena kitą, tačiau būtinos reformos vyko. Planinės ekonomikos metais Lietuvos visuomenėje vyravo nuostata, kad, paémus į savo rankas gamybą, bus galima ją pasiskirstyti pagal savo poreikius

ir valstybė suklestės. Norėta sovietinės ekonomikos pagrindais pasiekti Vakarų Europos ekonomikos lygi, bet realybė pasirodė kitokia. Griuvus sovietinei sistemai ir atsivérus sienoms į kapitalistinį Vakarų pasaulį, paaiškėjo reali Lietuvos ūkio galia – dauguma pramonės įmonių dėl aprūpinimo žaliauomis (pagrindinė jų tiekėja buvo SSRS) ir rinkos tapo niekam nereikalingos, išplėtota staklių pramonė ir kitų šakų įmonės paprasčiausiai neteko užsakymų, panaši situacija susiklostė Latvijoje, Estijoje ir kitose buvusiose komunistinio bloko valstybėse. Netgi Suomijos, laisvosios rinkos šalies, ekonomika patyrė didesnį negu dešimties procentų nuosmukį, nes 22 proc. savo produkcijos Suomija eksportavo į SSRS. Nutrūkus seniems ekonominiams ryšiams, Lietuvos didžiųjų įmonių gaminamų prekių nebebuvo kur dėti.

Padėtį sunkino staiga padidėjusios strateginių žaliauvių ir energijos ištaklių kainos. Praradusi senas rinkas, Lietuvos ekonomika 1992–1994 m. patyrė sukrėtimą (1993 m. realusis bendrasis vidaus produktas (BVP) sudarė 40 proc. 1988 m. BVP) – tik nuo 1995 m. BVP didėjo. Nuo 1993 m. vidurio infliacijos lygis pradėjo mažėti, iš esmės dėl nacionalinės valiutos – lito įvedimo laikotarpiu Lietuvos banko vykdytos sugriežtintos pinigų politikos ir 1994 m. kovo 1 d. pradėto taikyti valiutų valdybos modelio (pagal jį litas susietas su JAV doleriu santykii 4 litai – 1 dolaris). Ekonomistų teigimu, lito susiejimas su JAV doleriu buvo vienas išmintingiausių ekonominės politikos sprendimų per visą atsikūrusios Lietuvos laikotarpi.

Nauji išbandymai šalies ekonomikos laukė 1998–1999 m., kilus Rusijos finansų krizei. Kadangi iki krizės dauguma lietuviškų prekių keliavo į Nepriklausomą Valstybių Sandraugą (NVS), pirmiausia Rusiją, krizės metais Lietuva susidūrė su biudžeto sunkumais: 1998 m. Lietuvos eksportas į NVS valstybes, sudaręs 36 proc. viso prekių eksporto, kitais metais sumažėjo net 59 proc. ir tesudarę 18 proc. viso prekių eksporto. Rusijai teko vos 7 proc. Lietuvos eksporto, o rusiškų prekių importas sudarė 20 proc. Tačiau krizė privertė Lietuvos eksportą persiorientuoti iš nestabilių Rytų rinkų į reiklesnes Vakarų rinkas. Lietuvos pagrindinėmis užsienio prekybos partnerėmis tapo Vokietija (pirmoje vietoje) ir Lenkija (antroje vietoje). Greitai persiorientavusi į Vakarus Lietuvos ekonomika išvengė nuosmukio.

Ekonominiai sunkumai užgulė „prie sovietinės tvarkos“ pripratusios visuomenės, kurios narius (tarnautojus, darbininkus, kolūkiečius) sovietai per pusę šimtmečio buvo pavertę valstybės samdiniais, valdžios

nutarimų vykdytojais, pečius. Daugelis žmonių nebuvo pasirengę sava-rankiškai gyventi. Planinės ekonomikos laivas plūduriavo kapitalizmo įjūroje, létai steigiant privačias žemės ūkio ir pramonės įmones, kurių dauguma orientuotas į kapitalistinę Vakarų pasaulio rinką. Tam reikėjo pradinio kapitalo, kuriam įsigytį buvo panaudotas privatus turtas, pirk-tas už investicinius čekius, banko paskolos ar iš užsienio pritrauktos lė-šos. Vadinamuoju privatizacijos laikotarpiu dauguma valstybinių įmonių tapo privačios, susidarė naujas verslininkų sluoksnis, veikęs pagal Vakarų pasaulio ekonomikos standartus.

Nors visiems šalies piliečiams sudarytos tarsi vienodos galimybės įsi-gyti privatizuojamo valstybės turto už investicinius čekius, tinkamai tuo pasinaudojo ne visi. Nemažai čekų supirkėjų, nusipirkę anksčiau buvu-sias valstybines įmones, stengėsi jas kuo pelningiau perparduoti. Daugelis gyventojų čekius pardavė ir net nesugebėjo privatizuoti savo gyvenamojo būsto. Įsivyravo požiūris, kad privatizacija buvusi „neteisinga“ iš esmės. Tad iki šiol lieka daug abejonių, ar tai buvo pats efektyviausias ekonomi-ko „išvalstybinimo“ būdas; šiaip ar taip, jis lémė pirmojo dešimtmečio šalies ūkio raidą.

Šalies valdžiai sunkiai sekési kapitalistiniais pagrindais pertvarkyti Lie-tuvos žemės ūkį, sparčiai kintant geopolitinei situacijai neparengta ekono-minių reformų programą, nelengva buvo netgi įsivaizduoti jų apimtį, gylį ir padarinius – pasaulyje tiesiog nebūta tokios patirties. Pati žemės reformos strategija kuriama ir diegama vadovaujantis iš viršaus į apačią nukreiptu administravimu, nepaisant žemės ūkyje dirbusių nuomonės. Pirmuo-siuose įstatymų aktuose numatyta grąžinti žemę ir išlikusį turtą buvusiems savininkams ar jų įpėdiniams, privatizuoti kolektyvinių ir valstybinių ūkių turtą. Formaliai reikalauta neapleisti sugrąžintų savininkams žemės ūkio naudmenų, kurti ūkininko ūkį. Tačiau praktikoje tai daryta ne visur, kai kurie savininkai žemę atsiémė ne kaip gamybos priemonę, o kaip turtą, ku-ris gali palaukti geresnių laikų. Buvę ūkiai galėjo būti padalijami keliems pretendentams ir taip susmulkinami. Dėl vykdytos žemės reformos didžioji Lietuvos ūkių dalis buvo per smulkūs, kad galėtų garantuoti šeimai pajamas, prilygstančias minimaliam gyvenimo lygiui. Atkurto ūkininkų ūkio vidutinis dydis éjo mažyn, iki 6 ha. Kaimynystėje vyravo ūkiai iki 5 ha (Len-kijoje tokie sudaro 72 proc., Latvijoje – 41 proc., Lietuvoje ir Estijoje šio dydžio ūkių procentas panašus: 62 ir 64 proc.).

Žemės reformos metu sunaikinta sovietmečiu veikusi žemės ūkio sistema, kolūkiai ir tarybiniai ūkiai. Jų darbuotojams tapus akcininkais,

dauguma sovietmečiu įkurtų ūkių gyventojų tiesiog išsidalijo jų turtą ir pradėjo savarankiškai ūkininkauti. Paaiškėjus, kad dauguma buvusių kolūkiečių nesugeba ar neturi galimybių vieni ūkininkauti, pradėtos steigti žemės ūkio bendrovės, tačiau dauguma jų irgi nemokėjo tvarkytis naujais laisvosios rinkos pagrindais ir per keletą metų bankrutavo. Kadangi esminiai pertvarkymai žemės ūkyje vyko valdžioje esant Sajūdžiui, dauguma Lietuvos gyventojų dėl žemės reformos nesėkmų kaltino tuometinį Lietuvos AS pirminką V. Landsbergį, nors sunkumai buvo senosios ekonomikos pasekmės.

Lietuvos privatizavimo įstatymuose liko galybė spragų, kurios leido privatizavimą vykdyti nesilaikant viešojo konkurso procedūrų, pusvelčiui į privačias rankas perleisti valstybės turtą. Privatizuojamam turtui įsigyti kūrėsi žemės ūkio akcinės ir investicinės bendrovės, tačiau nenumatyta savininkų teisinių įsipareigojimų dėl tokų įmonių veiklos pelningumo, nepalikta garantijų investicinius čekius patikėjusiems asmenims. Tuo pasinaudojo buvę kolūkių pirmininkai ar tarybinių ūkių direktorai, sugebėję per trumpą laiką savo rankose sukaupti didžiulius turtus.

Kaime susiklostė sudėtinga gyventojų socialinė struktūra: žemdirbiai, įkūrė savo ūki pagal valstiečio ūkio įstatymą, pasinaudojė kolektyvinio ar valstybinio ūkio parama; atgavę turėtą žemę, ūkininkavimui papildomai nuomojantys / perkantys kitų paveldėtojų atgautas žemes, siekdami plėtoti stambujį prekinį ūkį; buvę žemės ūkio įmonių darbininkai ir tarnautojai, įsikūrė naujose buvusių ūkių gyvenvietėse ir neturintys toje vietovėje teisės į žemės nuosavybę. Tai – 2–3 ha sklypų savininkai, kuriems ūkininkavimas yra būdas išgyventi netekus darbo, neturint galimybių įsigyti žemės arba išsikelti kitur. Padėtis žemės ūkyje taisėsi lėtai.

Pirmajį privatizacijos dešimtmetį daugelis stambių įmonių subankruavo, tūkstančiai žmonių neteko darbo. Masinis nedarbas paskatino masinę Lietuvos gyventojų emigraciją. Įvairiai duomenimis, nuo 1990 m. iš Lietuvos išvyko daugiau kaip pusė milijono gyventojų, daugiausia į JAV, Airiją, Jungtinę Karalystę (Londoną), Ispaniją ir Norvegiją. Dauguma emigrantų jauni, darbingo amžiaus žmonės. Ne mažiau skaudus emigracijos padarinys – „protų nutekėjimas“. Lietuvos policijai pasiekus pergaliau prieš didėjantį organizuotą nusikalstamumą, nusikaltelių grupės taip pat emigravo paskui tautiečius ir ēmė juos terorizuoti, o vėliau kibo plėsti vietinius gyventojus ir vaišinti juos „Made in Lithuania“ narkotinėmis medžiagomis... Dėl to dalis nusikaltelių greitai gana nuodugniai susipažino su Vakarų Europos įkalinimo įstaigomis. Vakarų Europos piliečiai,

pamatę, kad Lietuvoje ramu, nes lietuvių kriminalinio pasaulio atstovai jau veikia pas juos, užplūdo saugią Lietuvą kaip turistai...

Šalį sukrėtė stambiųjų Lietuvos bankų griūtis, kulminaciją pasiekusi 1995 m. pabaigoje, kai paskelbtas moratoriumas dviem dideliems komerciniams bankams, šalies biudžetas patyrė nemažų nuostolių, nes bankų griūtis tiesiogiai paveikė apie 30 proc., netiesiogiai – iki 70 proc. šalies ūkio subjektą, pakenkė Lietuvos ekonomikos ir finansų raidai, pakirto pasitikėjimą bankais šalyje ir užsienyje. Nors bankų veiklos sukrėtimai Lietuvoje, kaip ir kitose Vidurio ir Rytų Europos šalyse, turėjo ir teigiamų pasekmių: bankų sektorius sustiprėjo, išlikę bankai veikė apdairiau, sumažėjo blogų paskolų portfelis, sustiprėjo bankų priežiūra.

Viskas keitėsi bauginančiai ir kartu džiugiai. Atkūrus Lietuvą, beveik visi jos sportininkai atsisakė dalyvauti SSRS rinktinėse ir čempionatuose. Daug geriausią žaidėjų (krepšininkų, futbolininkų, rankininkų) nuo 1988 m. išvažiavo sportuoti į užsienio klubus. Tačiau 1991 m. vasarą Lietuvoje surengtose IV Pasaulio lietuvių sporto žaidynėse dalyvavo apie 2 tūkst. lietuvių sportininkų iš viso pasaulio. Tarptautinis olimpinis komitetas 1991 m. rugpjūtį atkūrė Lietuvos tautinio olimpinio komiteto tarptautines teises ir Lietuvos sportininkai dalyvavo tarptautinėse įvairių šakų sporto varžybose už savo šalį. Paguodė pirmieji laimėjimai – disko metikas Romas Ubartas 1992 m. Barselonos olimpinėse žaidynėse iškovojo pirmą aukso medalį nepriklausomai Lietuvai. Žygdarbių padarė krepšininkai vyrai – Lietuvos rinktinė 1992, 1996, 2000 m. olimpinėse žaidynėse iškovojo bronzos medalius. Dar geresni rezultatai pasiekti Europos krepšinio pirmenybėse – 1995 m. iškovota antroji vieta, o 2003 m. Lietuvos krepšininkai trečią kartą tapo Europos čempionais. Moterų krepšinio rinktinė 1997 m. tapo Europos čempione.

Per keletą metų iš esmės pertvarkyta švietimo sistema: pakeista švietimo valdymo struktūra, bendrojo lavinimo, profesinių, aukštesniųjų ir aukštųjų mokyklų sistema. Pradėtos steigti privačios mokyklos (1991 m.), gimnazijos (1992 m.). Pagal nustatytą tvarką mokslas valstybinėse ir savivaldybių bendrojo lavinimo, profesinėse ir aukštesniosiose mokyklose yra nemokamas. Valstybė aukštosioms mokykloms užtikrino autonomiją, apimančią akademinę, administracinę, ūkio ir finansinę veiklą, grindžiamą savivaldos principais, akademine laisve. Aukštasis mokslas iš dailes tapo mokamas. Siekdama savo švietimo sistemą integruti į Europą, Lietuva 1999 m. prisiėjo prie Bolonijos deklaracijos, kuria siekiama sukurti bendrą Europos aukštojo mokslo erdvę. Lietuvos aukštosioms moky-

klos émė dalyvauti Europos Sajungos finansuojamose mokslo ir studijų programose.

Nepriklausomybës laikotarpiu mokymo įstaigose iš pagrindų pakito mokymo turinys ir kokybë, jaunimui atsivérë galimybës siekti aukštojo iissilavinimo ne tik Lietuvoje, bet ir kitose pasaulio valstybëse. Sparčiai iissiplétë knygų, periodinës spaudos leidyba, šalies bibliotekų tinklas. Tai leidžia kalbëti apie išprususią, imlią ir mobilią Lietuvos visuomenę, galinčią kaip lygi su lygia konkuruoti su vakarietiška visuomene, kurios laiméjimai nepriklausomybës pradžioje daugumai lietuvių atrodë kaip nepasiekiamas idealas.

Po išgyventų dramatiškų 1940–1990 m. sovietų, nacių, vél sovietų okupacijų lietuvių visuomenë aptarë savo istoriją, jausdamasi gavusi sunkią, bet esminę moralinę pamoką – atéjus okupantui nepulk jam padëti, netarnauk, nekolaboruok – tave gali panaudoti nekilniams ar gëdingam darbui, tada užsitrauksi bédą ne tik sau, bet ir tautai, bus gëda, kai Lietuva vél išsikovos laisvę. Visuomenëje virë diskusijos dël tų, kurie uoliai talkino naciams ir sovietams, dël lietuvių vaidmens Holokauste, trémimuose į Sibirą ir represijoje, létai buvo sprendžiami desovietizacijos ir iliustracijos klausimai. Žaizdos gijo, tačiau daug kam viduje ir užsienyje magéjo jas padraskyti, atnaujinti... Kitiems tebemaga iki šiol.

Atsikûrusiai Lietuvai pirmuosius keturiolika gyvenimo metų reikéjo vytis Vakarus – įsisavinti daugybę naujovių, išmokti jas pritaikyti. Su panašiomis problemomis susidûrë ir kitos pokomunistinës valstybës. Nors vykdant pertvarkymus neišvengta skaudžių sukrëtimų, kliūtys nugalétos ir Lietuva per trumpą laikotarpį persitvarkë pagal demokratinį Vakarų pasaulio valdymo modelį.

Santykiai su kaimynëmis ir transatlantinë integracija

Lyginant XX a. pirmosios pusës nepriklausomos Lietuvos ir po 1990 m. atsikûrusios Lietuvos užsienio politiką, matyti esminių skirtumų. Tarpukariu Lietuva su Vokietija konfliktavo dël Klaipédos krašto, o su Lenkija – dël Vilniaus krašto. XX a. pabaigoje padétis pasikeitë. Vokietija, po Antrojo pasaulinio karo prievara išstumta iš Rytprūsių (dabar tinës Kaliningrado sritys), neturédamas sienos su Lietuva, nepretendavo į Klaipédos kraštą, kurio daugumą gyventojų sudarë lietuviai. Geryn klostësi santykiai su kaimyne Lenkija, mat Vilniuje per pusę šimtme-

čio demografinė padėtis pasikeitė lietuvių naudai, lenkų Vilniuje liko 20 proc. Nepaisant nepriklausomybės pradžioje susovietintų Vilniaus krašto lenkų komunistinių funkcionierų planų (Maskvos inspiruota akcija) turėti savo, jų supratimu, teritorinę autonomiją (iš ją turėjo įeiti Vilniaus apskritis, apimanti lenkiškus Vilniaus ir Šalčininkų rajonus), Lietuvos valdžiai terminuotai įvedus juose tiesioginį valdymą, santykiai su Lenkija nepablogėjo – Varšuva suprato, kas ten suka reikalas. 1994 m. balandžio 26 d. santykius vaisingai vainikavo po ilgų derybų Lietuvos ir Lenkijos pasirašyta draugiškų santykių ir gero kaimyninio bendradarbiavimo sutartis. Dokumento preambulėje, be kitų nuostatų, buvo priminti ankstesni Lenkijos ir Lietuvos nesutarimai dėl teritorijų, pasmerktas smurto naudojimas abiejų tautų tarpusavio santykiuose ir abiejų šalių iškilmingai patvirtintas dabartinių teritorijų „su sostinėmis Vilniumi ir Varšuva vientisumą[as] dabar ir ateityje“. Abi valstybės įsipareigojo grisioti savo santykius tarpusavio pagarba, pasitikėjimu, lygiateisiškumu, gera kaimynyste ir remti viena kitos integraciją į Vakarų valstybių šeimą. Ratifikavus sutartį ir įsigaliojus jos nuostatom, Lenkija oficialiai atsisakė bet kokių pretenzijų į Vilniaus kraštą. Savo ruožtu Lietuva nustojo teisės reikšti savo teritorines pretenzijas į Seinus, Punską, nors sena istorija, taučinių mažumų klausimas kartais dar kelia karštias diskusijas.

Atkūrusios nepriklausomybę Lietuvos valstybės teritorija Vakaruoje įgijo sieną su Rusija, Kaliningrado sritimi, Potsdamo konferencijoje atiduota 50-čiai metų administruoti SSRS. Demokratinė Rusija, kaip ir Lietuva siekusi atsiskirti nuo SSRS, atvirai rėmė lietuvių tautos kovą dėl nepriklausomybės. Kitą dieną po 1991 m. sausio 13 d. kruvinųjų įvykių Vilniuje Rusijos vadovas Borisas Jelcinas kreipėsi į Lietuvos, Latvijos ir Estijos teritorijoje tarnaujančius karius kviesdamas nepasiduoti reakcijos jėgomis ir, prieš šturmujant civilinius pastatus Baltijos šalyse, susimąstyti apie Rusijos ir jos tautų ateitį. Draugiški valstybių vadovų santykiai leido parengti Lietuvos ir Rusijos Federacijos tarpvalstybinių santykių sutartį. Abiejų šalių parlamentų pirmininkai – V. Landsbergis ir B. Jelcinas – ją pasiraše 1991 m. liepos 29 d. (įsigaliojo po metų). Šia sutartimi Rusija pripažino Lietuvos nepriklausomybę, pasiskė už 1940 m. Sovietų Sąjungos įvykdutos Lietuvos aneksijos pasekmį pašalinimą, o Lietuva pripažino Rusiją nepriklausoma valstybe. Spalio pradžioje tarp abiejų valstybių buvo užmegzti diplomatiniai santykiai.

1997 m. spalį pasirašyta Lietuvos ir Rusijos sutartis dėl valstybinės sienos ir dėl išskirtinės ekonominės zonos ir žemyninio šelfo Baltijos jū-

Sutarties pasirašymas su Rusija –
centre stovi Vytautas Landsbergis ir Borissas Jelcinas

roje atskyrimo. Nors Rusija Lietuvai išliko svarbi ekonominė partnerė, artimesni santykiai tarp šių valstybių nesusiklostė. Pagrindinė kliūtis – skirtinges abiejų valstybių užsienio politikos geopolitinės orientacijos ir skirtinges požiūris į netolimą istorinę praeitį bei demokratinę santvarką. Prezidento Vladimiro Putino „valdomos demokratijos“ režimas siekia susigrąžinti įtaką vadinamojoje pokomunistinėje erdvėje, pirmiausia sugriuvusios SSRS teritorijoje. Lietuva pasirinko euroatlantinės integracijos kelią, todėl 1992 m. birželio 8 d. priėmė konstitucinį aktą „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines Rytų sąjungas“ (panašiai pasielgė Latvija ir Estija). Lietuva principingai laikosi nuostatos, kad Rusija, kaip SSRS teisių ir pareigų perėmėja, turi atlyginti Lietuvai nuostolius, kuriuos lietuvių tauta patyrė per beveik penkiasdešimt metų trukusią sovietų okupaciją. Rusijos valdžia SSRS griūtį vadina geopolitine katastrofa, nors yra pasmerkusi Sovietų Sąjungos įvykdytą agresiją prieš tris Baltijos valstybes, ir laikosi pozicijos, kad Lietuva, Estija ir Latvija neva savo noru įstojo į SSRS ir kad SSRS dėl savo ano meto veiksmų nekalta – kalta buvusi tarptautinė aplinka...

Atsikūrusi Lietuva siekė nustatyti gerus santykius su nauja valstybe – Baltarusija, su ja 1991 m. spalį pasiraše Deklaraciją dėl geros kaimynystės santykų principu, o po ketverių metų – sutartį dėl geros kaimynystės,

Popiežių Joną Pauliu II pirmojo vizito į Lietuvą metu lydi Lietuvos Respublikos prezidentas Algirdas Brazauskas ir Vilniaus arkivyskupas metropolitas Audrys Juozas Bačkis. Vilnius, 1993 m. rugsėjo 4 d.

bendradarbiavimo ir dėl valstybės sienos. Gerai klostėsi ekonominiai santykiai, o politinius komplikavo Baltarusijos prezidento Aleksandro Lukšenkos diktatūrinis valdymas. 1990 m. gegužės 12 d. Lietuva, Latvija ir Estija atnaujino 1934 m. Baltijos valstybių santarvės ir bendradarbiavimo sutartį ir įkūrė Baltijos Valstybių Tarybą, jos posėdžiuose rengiama bendra užsienio politikos pozicija. Glaudus trijų Baltijos valstybių bendradarbiavimas padėjo visoms sėkmingai integruotis į transatlantines organizacijas.

Išsivadavusi Lietuva, kaip ir kitos kaimynės, siekė kuo greičiau integruotis į svarbiausias tarptautines demokratinio Vakarų pasaulio organizacijas ir tapti visateise valstybe. 1991 m. rugsėjo 17 d. Lietuva priimta į Jungtinių Tautų (JT) organizaciją, 1991 m. pabaigoje – į JT specializuotas įstaigas (UNESCO (Švietimo, mokslo ir kultūros organizacija), TDO (Tarptautinė darbo organizacija) ir kt.), 1993 m. priimta į Europos Tarybą (ET), o 2004 m. – ir į svarbiausias organizacijas – karinę Šiaurės Atlanto sutarties organizaciją ir ekonominę organizaciją – Europos Sąjungą. Pirminė prielaida Lietuvai įsilieti į vakarietiskas saugumo struktūras buvo sėkmingas Rusijos kariuomenės išvedimas 1993 m. rugpjūčio 31 d.

Tarptautinės konferencijos Vilniuje „NATO vaidmuo besikeičiančioje Europos saugumo aplinkoje“ metu Lietuvos Respublikos prezidentas Valdas Adamkus ir NATO Generalinis sekretorius Džordžas Robertsonas 2000 m. gegužės 19 d.

Savo kelią į NATO Lietuva pradėjo 1991 m. gruodį – prisijungė prie Šiaurės Atlanto bendradarbiavimo tarybos. 1994 m. sausį Lietuvos Respublikos prezidentas A. Brazauskas nusiuntė NATO generaliniam sekretoriui Manfredui Vernerui (Manfred Wörner) laišką, kad Lietuva pageidauja tapti šios organizacijos nare. Tų pačių metų sausį Lietuva prisijungė prie Partnerystės taikos labui iniciatyvos. 1999 m. balandį NATO šalių vadovų susitikime Vašingtone pripažinus Lietuvos pastangas ir pažangą siekiant narystės, patvirtintas Narystės veiksmų planas pasirengti stojimui į NATO. 2002 m. lapkritį Prahoje septynios NATO kandidatės – Bulgarija, Estija, Latvija, Lietuva, Rumunija, Slovakija ir Slovénija – pakvietos pradėti derybas su Šiaurės Atlanto sutarties organizacija dėl narystės. Postūmį įstoti į NATO ypač sustiprino lapkričio 23 dieną JAV prezidento Džordžo Bušo (George Bush) Vilniuje pasakyti istoriniai žodžiai: „Mūsų sąjunga pasiryžusi ginti savo nares. Tie, kurie pasirinktų Lietuvą savo priešu, taptų ir Jungtinių Amerikos Valstijų priešu.“ Dž. Bušas taip pat priminė, kad JAV niekada nepripažino Lietuvos okupacijos ir visada tikėjo, jog mūsų „žemynas nebus padalytas per amžius“. 2003 m. kovą pasirašius pakviestųjų kandidačių prisijungimo prie Vašingtono sutarties protokolus, Lietuvos Respublikos Seimui ratifikavus Vašingtono sutartį, 2004 m. kovo 29 d. Lietuva tapo visateise NATO nare.

Pagrindinis narystės NATO pranašumas pabrėžiamas Vašingtono sutarties 5-ajame straipsnyje. Juo garantuojama individualios ar kolektyvinės savigynos teisė, įvykus ginkluotam vienos iš Aljanso narių užpuolimui. Tai reiškia, kad šalys narės ginkluoto puolimo prieš bet kurią iš jų atveju ateis viena kitai į pagalbą – ir kiekviena atskirai, ir visos kartu. Vašingtono sutarties 5-asis straipsnis užtikrina, kad nė vienai šaliai nereikės kliautis savo pačios pastangomis ir ekonominiais ištekliais, jei iškils pavojus jos saugumui.

Kadangi Lietuva neturi tinkamų priemonių apsaugoti savo oro erdvę, nuo įstojimo į Aljansą pradžios tuo užsiima NATO senbuvės. Narystė NATO – ne tik didesnės saugumo garantijos, bet ir įsipareigojimai prisidėti prie stabilumo ir taikos palaikymo ne tik Europoje, bet ir už jos ribų. Apskritai tarptautinėse misijose Irake, Afganistane, Kosove, Bosnijoje ir Hercegovinoje, Gruzijoje dalyvavo per du šimtus Lietuvos karių. 2004 m. pabaigoje Lietuvai pasiūlyta vadovauti vienos iš Afganistano provincijų – Goro – atkūrimo grupei, sudaryti šioje provincijoje salygas užtikrinti stabilumą ir saugumą, padėti Afganistano centrinei valdžiai plėsti savo įtaką regione.

Narystės ir demokratijos įtvirtinimui Lietuva ēmė ryžtingai siekti demokratinės vertybių – užtikrinti galimybes puoselėti savo kalbą ir kultūrą tautinėms mažumoms, vykdyti religinio turto restituciją, įvertinti Holokausto pamokas, grąžinti žydams išblaškytas kultūros vertybes (išsaugotas 300 Torų, YIVO instituto dokumentus), sakralinius pastatus, kovoti prieš antisemitizmą ir rasinį bei religinį nepakantumą, garantuoti žodžio, spaudos, rinkimų laisvę.

Integracija į Europos Sąjungą – antras svarbiausias strateginis atsikūrusios Lietuvos užsienio politikos tikslas. 1990 m. gruodžio 14 d. Baltijos šalių vyriausybų vadovai pirmą kartą kreipėsi į tuometinę Europos ekonominę bendriją (EEB), prašydami Baltijos šalims politinę, ekonominę ir kultūrinę paramą teikti ne per Sovietų Sąjungą, o tiesiogiai. 1991 m., po Lietuvos sausio 13 d. įvykių, EEB (nuo 1993 m. ES) griežtai pasmerkė jėgos naudojimą Baltijos šalyse. 1992 m. Lietuva ir ES pasirašė Prekybos ir komercinio bei ekonominio bendradarbiavimo sutartį ir priėmė deklaraciją dėl politinio dialogo tarp ES ir Lietuvos. Nuo oficialių diplomatinių santykų su Lietuva užsimezgimo ES per PHARE programą pradėjo teikti pagalbą Lietuvai. Po trejų metų Lietuva, Latvija ir Estija pasiraše Europos (asociacijos) sutartis su ES, kuriose ši pripažino Baltijos valstybių tikslą tapti ES narėmis. 2004 m. gegužės 1 d. Lietuva įstojė į ES ir įgijo teisę kurti savo ir žemyno ateitį kartu su kitomis demokratinėmis valstybėmis.

Atėnai: 2003 m. Lietuvos prezydėtas Algirdas Brazauskas ir užsienio reikalų ministras Antanas Valionis pasirašo stojimo į Europos Sąjungą sutartį

Po įstojimo į ES padidėjo Lietuvos prekybos ir eksportuojamų prekių gamybos apimtys. Tai padidino Lietuvos eksportą į kitas šalis, skatino užsienio kapitalo investicijas į Lietuvos ekonomiką, paastrino konkurenciją, leido racionaliau naudoti ir paskirstyti ekonominius veiksnius (darbo ir kapitalo). Narystė ES apribojo Lietuvos vyriausybės galimybes tiesiogiai ir netiesiogiai kištis į ūkio funkcionavimą ir suteikė daugiau laisvių ir galimybių Lietuvos įmonėms bei vartotojams. Kita vertus, privalomas ES sprendimų vykdymas kartais sukelia diskusijų dėl tautos suvereniteto suvaržymo. Tačiau Lietuvai tapus visateise valstybe atsivérė naujos rinkos, prasidėjo demonopolizacija, padidėjo efektyvumas, prekių ir paslaugų pasiūla, atsirado naujų galimybių plėtoti švietimą, kultūrą, spręsti socialines problemas. Šiuo atveju didžiausią naudą gauna vartotojai.

Lietuvai tapus ES nare, joje įsigalėjo Sąjungos nuostatos šalių narių gyventojų atžvilgiu. Visų šalių narių piliečiai kartu yra ir ES piliečiai. Kiekvienas ES pilietis turi: nevaržomo judėjimo ir apsigyvenimo ES šalių narių teritorijoje teisę; teisę balsuoti ir kandidatuoti vietiniuose ir Europos rinkimuose toje šalyje, kurioje gyvena; teisę būti ginamas diplomatinių ir konsulinų kiekvienos šalies narės įstaigų; peticijos (kolektyvinio prašymo) Europos parlamentui teisę. Narystė ES siejama su stabilumu tų institucijų, kurios garantuoja demokratiją, įstatymų viršenybę, žmogaus teises ir pagarbą mažumų apsaugai.

Trakų pilis.
Kęstučio Fedirkos nuotrauka

Lietuva, išstojusi į ES, gali Briuselyje reikšti savo poziciją įvairiais klausimais ir net paveikti ES sprendimus – ji turi savo komisarą, Europarlamente – 12 europarlamentarų. Taigi, nors pavienės šalies įtaka ES sprendimams nedidelė, Vidurio ir Rytų Europos šalių pozicijoms tam tikrais atvejais sutupus, jų kolektyvinė galia gali gerokai padidėti. Visi tie veiksniai turėjo savo kainą, ryškiausias jos pavyzdys – nerašytas reikalavimas stojant į ES uždaryti Ignalinos atominę elektrinę, kurią europiečiai manė esant nesaugią. ES ir toliau griežtai laikantis savo nustatyti kriterijų, Lietuva pamažu nusileido – strateginiai šalies tikslai buvo pernelyg svarbūs.

Sėkmingai dalyvaudama įvairose NATO ir ES veiklos srityse, Lietuva akivaizdžiai sustiprino savo saugumą ir tarptautinį statusą, sutvirtėjo ekonomiškai. Dabartinė Lietuva yra visavertė demokratinė Europos valstybė, o nuo visų ES narių ir jų priimtu sprendimų priklauso ir pačios Europos valstybių likimas.

Po Pirmojo pasaulinio karo Lietuvos valstybė atsikūrė, Antruojo pasaulinio karo metu ji buvo ištrinta iš Europos žemėlapio ir vėl atgimė, žlungant sovietinio modelio komunizmui. Soclagerį ištikus politinei, ekonominei, tautinei krizei, lietuviai surado jėgų prisikelti kaip tauta, sukurti tautinio judėjimo modelį, išsprigdinti komunistų valdymą respublikoje ir padėti sunaikinti vienpartinį režimą visoje SSRS, pagaliau ir pačią SSRS. Tai sugebėjo padaryti jau sovietų santvarkoje, o ne prieškario Lietuvoje augusios kartos, jų vedliu tapusi išsaugojusi laisvės ir nepriklausomybės idealus lietuvių inteligenčija. Daugeliu atvejų būdama pirmoji kovojant su sovietiniu režimu Lietuva ir nukentėjo labiausiai, tačiau atsilaikė, atkūrė valstybę ir ryžtingai pasuko demokratiniu keliu. Kaip valstybinė tauta XX a. Lietuva nepriklausomybę atkūrė net du kartus ir tokį rekordą vargu kam ateityje pavyks pakartoti. Sukūrusi laisvą demokratinę visuomenę ir rinkos ekonomiką Lietuva tapo priklausoma nuo pasauliniių ir regioninių ekonomikos krizių, globalizacijos poveikių, naujos galimybės gyventojams keisti gyvenamąją vietą iškėlė nematyto masto emigracijos grėsmių, tad ir tauta, ir Lietuvos vyriausybės moderniame pasaulyje XXI a. ieško ir ieškos atsakymų į visus svarbiausius savo, visos Europos ir pasaulio reiškiniių metamus iššūkius jau kaip demokratinės Europos ir transatlantinio saugumo sistemos sudedamoji dalis.

PABAIGA ARBA IŠBARSTYTI LIETUVOS VEIDAI

Daug ko Lietuva negalėjo sureikšminti pasauliui XIX–XX a. Okupacijos ir aneksijos, tremtys, genocidai ir Holokaustas, kurio metu buvo sunaikinta pasaulinę šlovę Lietuvai suteikusi žydų litvakų bendruomenę, nors ji išlaikė gyvąsią šaknį Lietuvoje, JAV ir Palestinoje (vėliau Izraelio valstybėje). Gediminaičių ir Jogailaičių dinastijų palikuonys perdavė savo genus visoms žinomiausiom Europos monarchijoms ir nuo to mes jaučiamės smagiau. Davėme ir daug garsių šeimų, aristokratų, o Amerikai ir Europai – darbščių anglakasių, statybininkų, audėjų, auklių, inžinerių. Lenkijos prezidento Bronislovo Komorovskio (Bronisław Komorowski) tévo šaknys Lietuvoje, jo dvare Rokiškio apskrityje. Galėtume vardytis tuos Lietuvos žmones, kuriuos emigracijos bangos nunešė toli į pasaulį, tačiau ten daugelio jų pačių vardai tapo geriau atpažistami nei Lietuvos.

Įsivaizduokime „idealiają Lietuvą“, kurioje spektaklius ir filmus kuria ne tik Jonas Mekas ar teatro režisierius Eimuntas Nekrošius, bet ir Robertas Zemeckis (Robert Zemecki, gimęs Čikagoje 1952 m. lietuvių šeimoje), o juose vaidina seras John Gielgud (Džonas Gilgudas) ir Charles Bronson (Karolis Bučinskis). Visos šios pasaulinės teatro ir kino žvaigždės yra Lietuvos emigrantai arba kilusios iš jų šeimų. O kai pamatai po provincijos miestelių Tryškius vaikštantį Erkiulį Puarą – aktorių Davidą Suchetą – ir ieškantį savo protėvių Suchedowitzą, emigravusią per Turkiją į PAR, pagalvoji, kiek dar tokius vardus slepia Lietuva?

Fantazuokime toliau: su dirigentu Sauliaus Sondeckio, Gintaro Rinkevičiaus ir Donato Katkaus orkestrais koncertuoja ne tik visose Europos scenose šiandien žinoma Violeta Urmana, bet ir Vilniuje 1901 m. gimęs ir mokėsis smuiko virtuozas Jascha Heifetz (Jaša Heifecas), parodas atidaro ne tik dailininkai Stasys Kuzma ar Petras Repšys, bet ir Vakaruose garsūs Chaim Soutin (Chaimas Sutinas), Jacques Lipchitz (Žakas Lipšicas) ar

„Fluxus“ kūrėjas Jurgis Mačiūnas, o gal ir JAV vieno cento autorius skulptorius iš Šiaulių Victor David Brenner (Viktoras Baranauskas, 1871–1924) ar Prancūzijoje labai išgarsėjęs dailininkas Vytautas Kasiulis. O beveik kiekvienam prancūzui tapo žinomas poetas Oskaras Milašius (Oskar Vladislav de Lubicz-Milosz), taip pat semiotikas Algirdas Julius Greimas, Vilniuje užaugęs dukartinis Gonkūrų premijos laureatas Romain Garry (Romanas Gari) ar Kaune gimęs ir gimnaziją baigęs filosofas Emmanuel Levinas (Emanuelis Levinas).

Toliau įsivaizduokime: Lietuvai atstovauja ne tik Lietuvos ir NBA žvaigždė krepšininkas Arvydas Sabonis, bet ir Amerikos krepšinio motina Senda Berenson-Abbot (Senda Berenson-Abot, g. Vilniuje 1868 m.), olimpinis čempionas Berlyne su JAV rinktine ir 1939 m. Europos čempionas su Lietuvos rinktine krepšininkas Frank Lubin (Pranas Lubinas), boksininkas Jack Sharkey (Juozas Žukauskas), amerikietiškojo futbolo garsenybė Johnny Unitas (Jonas Jonaitis) ar tenisininkas Vitas Gerulaitis.

Šiandien didžiuojamės chirurgų Algimanto Marcinkevičiaus ar Vytauto Sirvydžio kardiochirurgijos mokykla. O juk reikėtų prisiminti, kad pirmąją pasaulyje žmogaus širdies persodinimo operaciją 1967 m. atliko litvakų palikuonis Christiaan Barnard (Kristianas Barnardas) Pietų Afrikos Respublikoje (net jei tai būtų klaida, jo garsiosios operacijos pacientas buvo tikrai iš litvakų kilęs Louis Washkansky (Luisas Vaškanskis)). O juk reikėtų kalbėti ir apie medicinos ir fiziologijos srities nobelistus, tiesiogiai susijusius su Lietuva – David Baltimore (Deividė Boltimorė, 1975 m. laureatė), kurio net pavidė šiek tiek primena giminės ištakas iš Butrimonių, nuo kurių kilęs ir ižymus italų renesanso tapybos žinovas Bernardas Berrensonas (Bernhard Valvrojenski, g. 1865 m.), Gertrude Ellion (Geltrūda Elion, 1918–1999; 1988 m. premija; tėvas emigravo iš Lietuvos į JAV būdamas 12-os) ar Sydney Brenner (Sidnėjus Bréneris, gimęs 1927 m. bat siuvio, 1910 m. emigravusio į Pietų Afriką iš Lietuvos, šeimoje; 2002 m. premija). O juk yra ir kitų sričių nobelistų. Nobelio premijos laureatu biochemijos srityje 1982 m. tapo Želvoje gimęs Aaron Klug (Aronas Kliugas, g. 1926, būdamas dvejų metų su tėvais emigravęs į PAR, vėliau – į Didžiąją Britaniją), o Nobelio taikos premijos laureatu už kovą dėl branduolinio ginklo neplatinimo 1985 m. tapo kardiologas Bernard Lown (Bernardas Lounas), gimęs Utenoje (kaip Boruchas Lacas 1921 m.), 1935 m. su šeima emigravęs į JAV.

Šalia Czesław Miłoszo – 1980 m. Nobelio literatūros premijos laureato, šlovinusio Vilnių už čia išeitą mokslą, ir 1991 m. laureatė „už didelius

nuopelnus humaniškumui“ Pietų Afrikos Respublikos romanistė Nadine Gordimer (Nadina Gordimer) (g. 1923), kurios tėvas kilęs iš Lietuvos.

O dabar atspėkime, kas bendra tokiems pasaulinio garso muzikantams kaip Jimi Hendrix, Eric Clapton ir Bob Dylan, George Harrison ir Paul McCartney, Keith Richards ir Ronnie Wood, David Gilmour ir Bruce Springsteen? Ogi visi jie grojo iš Lietuvos emigrantų kilusio Tonyo Zemaicio (Antanas Kazimeras Žemaitis, g. Londone 1935) sukurta gitara „Zemaitis“, kuri roko pasaulyje tapo bendrine sąvoka. O juk iš tokų emigrantų yra kilęs tas pats Bob Dylan (jo senelė buvo gimusi Lietuvoje, 1902 m. su šeima emigravusi į JAV), o šalia jo ir Leonard Cohen (jo mama – iš Lietuvos emigrantų) ar Anthony Kiedis iš „Red Hot Chilli Peppers“... Visų neišvardysi.

Belieka viltis, kad Lietuva ateityje vardų nebebarstys, o antrasis tūks tantmetis bus laimingesnis negu pirmasis.

Šios istorijos autorai dėkingi Europos Sąjungos pareigūnams už siekius konstruoti bendrą Europos glotnią, nekonfliktinę, nuaistrinančią ir nebekeliančią jokių problemų XXI a. piliečiui istoriją. Patys trokšta troškome parašyti būtent tokią Lietuvos istoriją. Tūlas gal pasakys, kad mūsų naratyvas, papasakota istorija, jam pasirodė atverianti per daug aštirių prieštaravimų, gal net per daug kritiška kaimynams. Tačiau toks įspūdis gali darytis tik dėl to, kad būta valstybių, kurios (kartais) labai norėjo „priglobti“ Lietuvą kuo ilgesniam laikui arba tiesiog joje dominuoti. Autorai dėl tokį troškimų Lietuvą matyti kaip savo nuosavybę, taip pat dėl atkaklių lietuvių kovų už savarankiškumą, savo nepriklausomą valstybę, kurie jos tikrai nusipeinė, ją sukūrė ir kelis kartus atkūrė, jokios kaltės nejaučia, o ta kova didžiuojasi, juolab kad senų istorijos reiškinį neiškraipo, nekuria, jų nepolitizuja, o tik pabandė išdėstyti ir paaiškinti, kaip tik sugebėdami aiškiau, naudodami visus naujausius mūsų istoriografijos pasiekimus.

Nes dėl Lietuvos istorijos komplikuotumo tikrai kalti ne Lietuvos istorikai.

Kalta istorija.

LITERATŪRA TOLESNIAM SKAITYMUI

ALEKSANDRAVIČIUS E., KULAKAUSKAS A. Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996.

ANUŠAUSKAS A. Teroras. 1940–1958 m. Vilnius, 2012.

ANUŠAUSKAS A. ir kt. Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius, 2005.

BLAŽYTĖ-BAUŽIENĖ D., TAMOŠAITIS M., TRUSKA L. Lietuvos Seimo istorija: XX–XXI a. pradžia. Vilnius, 2009.

BRANDIŠAUSKAS V. Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09). Vilnius, 1996.

BUBNYS A. Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944). Vilnius, 1998.

BUMBLAUSKAS A. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija. Vilnius, 2010.

BUMBLAUSKAS A. Senosios Lietuvos istorija: 1009–1795. Vilnius, 2005.

DAVIES N. God's playground: a history of Poland. T. 1: The origins to 1795. New York, 1982.

GAŠKAITĖ N. Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai. Vilnius, 2006.

GRUNSKIS E. Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1944–1953 metais. Vilnius, 1995.

GUDAVIČIUS E. Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. 1 t., Vilnius, 1999.

EIDINTAS A. Antanas Smetona ir jo aplinka. Vilnius, 2012.

EIDINTAS A. Žydai, lietuviai ir Holokaustas. Vilnius, 2002.

EIDINTAS A., SENN A. E., ŽALYS V., edit. E. Tuskenis. Lithuania in European politics. The Years of the First Republic, 1918–1940. New York, 1997.

DIECKMANN CH., SUŽIEDÉLIS S. Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį / The Persecution and Mass Murder of Lithuanian Jews during Summer and Fall of 1941/. Vilnius, 2006.

JUČAS M. The Battle of Grünwald: in commemoration of the 600th anniversary of the Battle of Grünwald in 1410 / translated by Albina Strunga; edited by Joseph Everatt, Mindaugas Šapoka. Vilnius, 2009.

KASPARAVIČIUS A. Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. Vilnius, 1996.

- KASPARAVIČIUS A. Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos. Vilnius, 2010.
- KAUBRYS S. Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimtis. Vilnius, 2000.
- LAURINAVIČIUS Č. Lietuvos–Sovietų Rusijos Taikos sutartis. Vilnius, 1992.
- KIAUPA Z., KIAUPIENĖ J., KUNCEVIČIUS A. The history of Lithuania before 1795 / [translated by Irena Zujienė ... [et al.]. Vilnius, 2000.
- LAURINAVIČIUS Č., SIRUTAVIČIUS V. Sajūdis: nuo „persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios, Lietuvos istorija. Vilnius, 2008, t. 12, d. 1.
- LIEKIS Š. „A State within a State?“ Jewish autonomy in Lithuania 1918–1925. Vilnius, 2003.
- LIEKIS Š. 1939. The Year that changed everything in Lithuania's History. Amsterdam–New York, 2010.
- LOPATA R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius, 1996.
- MAČIULIS D. Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais. Vilnius, 2005.
- NIENDORF M. Das Großfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795). Wiesbaden, 2006. 329 p.
- ROWELL S. C. Lithuania ascending: a pagan empire within east-central Europe, 1295–1345. Cambridge University Press, 1994.
- SENN A. E. Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920. Vilnius, 1992.
- SENN A. E. Bundanti Lietuva. Vilnius, 1992.
- SENN A. E. Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje, 1997.
- SNYDER T. Tautų rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2003.
- SNYDER T. Kruvinos žemės. Vilnius, 2011.
- TRUSKA L. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius, 1996.
- VASKELA G. Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m. Vilnius, 1998.
- ŽALYS V. Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940). I tomas. Vilnius, 2007.
- ŽALYS V. Kova dėl identiteto. Kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje tarp 1923–1939 m. / Ringen um Identität. Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Melgebiet keinen Erfolg hatte/. Lueneburg, 1993.

ILIUSTRACIJŲ ŠALTINIAI

A. Bumblauskas. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija. Vilnius, 2010; A. Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija: 1009–1795. Vilnius, 2005; Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai: kolektyvinė monografija. Vilnius, 2009; Čiurlionis Vilniuje. Sud. S. Urbonas. Vilnius, 2010; J. Galkus. Lietuvos Vytis = The Vytis of Lithuania. Vilnius, 2009; Grunwald: 550 lat chwały. Oprac. J. S. Kopczewski, M. Siuchniński. Warszawa, 1960; M. Jučas. Vytautas Didysis. Chicago, 2010; Lietuva 1009–2009. Sud. A. Butrimas ir kiti. Vilnius, 2009; Lietuva žemėlapiuose. Sud. A. Bieliūnienė ir kiti. Antrasis papildytas leidimas. Vilnius, 2011; Lietuva žemėlapiuose: = Lithuania on the map: paroda, Vilnius, 1999 09 26–1999 12 11: katalogas. Parengė Aldona Bieliūnienė ir kiti. Vilnius, 1999; Lietuvos bažnyčių menas = The Art of Lithuanian Churches. Vilnius, 1993; Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Knyga: bendrų Europos tradicijų link: bendras baltarusių, lietuvių ir lenkų mokslininkų ir rašytojų darbas. Sejny, 2008; Lietuvos fotografija: vakar ir šiandien '09: Lietuvos Tūkstantmečio veidas. Sud. A. Aleksandravičius. Vilnius, 2009; Lietuvos istorija. Red. A. Šapoka. Kaunas, 1936 (fotografuotinis leidimas: Vilnius, 1989); Lietuvos sienos: Tūkstantmečio istorija. Vilnius, 2009; Lietuvos tapyba. Sud. P. Gudynas. Vilnius, 1976; Millennium of Lithuania: Millennium Lithuaniae. Ed. M. Šapoka, Vilnius, 2009; H. Olszewski. O skutecznym rad sposobie. Kraków, 1989; Pirmasis Lietuvos Statutas: Dzialinsko, Lauryno ir Ališavos nuorašų faksimilės. Parengė S. Lazutka, E. Gudavičius. T. 1, d. 2. Vilnius, 1985; E. Rimša. Heraldika: Iš praeities į dabartį. Vilnius, 2004; Senoji Lietuvos grafika XVI–XIX a. Sud. V. Gasiūnas. Vilnius, 1995; Ukraina: Lietuvos epocha, 1320–1569. Vilnius, 2010; Vilniaus fotografija, 1858–1915. Sud. M. Matulytė. Vilnius, 2001; Vilniaus klasicizmas: parodos katalogas. Varšuvos nacionalinis muziejus 1999 gruodis – 2000 m. sausis, Lietuvos dailės muziejus 2000 m. kovas – rugsėjis. Vilnius, 2000; Vilnius Jono Kazimiero Vilčinskio leidiniuose: paroda 1999 01 01–1999 04 19. Vilnius, 2000; Žemaičių muziejus Alka. Sud. E. Spudytė. Vilnius, 2007.

Nuotraukos iš LCVA, LGGRTC Genocido aukų muziejaus ir Vilniaus Gaono valstybinio žydų muziejaus, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centro fondų (1918–1940 m. Lietuvos žemėlapis), Eugenijaus Peikštenio, Vytauto Jasiūno kolekcijų, leidinio „Lietuvos diplomatija nuo 1990 m. kovo 11“ (Vilnius: Lietuvos užsienio reikalų ministerija), 2001; Lietuva, 1991 sausio 13. Dokumentinė medžiaga. Vilnius: Spaudos departamentas, 1991; A. Eidinto knygos „Antanas Smetona ir jo aplinka“ (Vilnius, 2012) ir A. Eidinto, A. Bumblausko asmeninių archyvų.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

A

Adamkus Valdas 250
Akelaitis Mikalojus 9
Albrechtas, kunigaikštis 61
Aleksandras I, imperatorius 102
Aleksandras II, imperatorius 107
Aleksandras III, imperatorius 114
Aleksandravičius Egidijus 267
Algirdas, kunigaikštis 25, 27, 32, 34,
35, 36, 37, 38, 176
Ambrazevičius Juozas 196, 197
Andriolis (Andriolli) Mykolas
Elvyras 33, 109
Antanavičius Kazimieras 235
Anušauskas Arvydas 267
Asanavičiūtė Loreta 245
Askenazis Šymonas (Szymon
Askenazy) 145
Augustinas Vytautas 162
Avietėnaitė Magdalena 10
Ažubalis Audronius 10

B

Bačkis Audrys Juozas 258
Bačkis Stasys Antanas 226
Badenas Maksas fon (Max von
Baden) 137
Baltėnas Arūnas 55, 69
Baltimore David (Deividas
Baltimoras) 265
Baltrušaitis Jurgis 220
Balutis Bronius 151
Baranauskas Antanas 113

Baranauskas Marius 218
Barnard Christiaan (Kristianas
Barnardas) 265
Basanavičius Jonas 19, 21, 118, 119,
122, 126, 127, 130, 136
Batoras Steponas 78, 79
Bayot A. 79
Bazilis (Vasilis) II, Vytauto
vaikaitis 50
Bekas Juzefas (Józef Beck) 178
ben Abrahamas Isaakas 71
ben Saliamonas Zalmanas Elijas
(ben Šlomo Zalman Elijah) 83
Bennetas J. 74
Benoist Ph. 79, 107
Berenson-Abbot Senda (Senda
Berenson-Abot) 265
Berensonas Bernardas (Bernhard
Valvrojenski) 265
Berija Lavrentijus 198, 213
Bermontas-Avalovas Pavelas
(Bermondt-Avalov Pavel) 139
Betmanas Holvegas Teobaldas
fon (Theobald von Bethmann
Hollweg) 130
Birmanas Georgas 188
Birutė, kunigaikštienė, 25, 34
Biržiška Mykolas 133, 135
Blažytė-Baužienė Danutė 267
Bogušas Ksaveras 111
Bojanus Liudvigas Heinrichas
(Ludwig Heinrich Bojanus) 104
Bonapartas Napoleonas 98, 99,
101–103

- Boner Jelena (Jelena Bonner) 246
 Botyrius Jonas 219
 Brandišauskas Valentinas 267
 Brazauskas Algirdas 236, 250, 258,
 259, 261
 Brenner Sydney (Sidnėjus Brēneris)
 265
 Brenner Victor David (Viktoras
 Barnauskas) 265
 Brežnevas Leonidas 209
 Bronson Charles (Karolis Bučinskis)
 264
 Brunonas Bonifacijus, šventasis 21,
 26
 Bubnys Arūnas 267
 Būga Kazimieras 172
 Bulhakas Janas 139
 Bumblauskas Alfredas 10, 267
 Bumblauskas Mangirdas 25
 Buračas Antanas 235
 Bušas Džordžas (George Bush) 259
 Butigeidis, kunigaikštis 31
 Butkus Zenonas 11
 Butvydas, kunigaikštis 31
 Bžostovskis Povilas Ksaveras 89

C

- Camblakas Grigorijus 45, 50
 Chodkevičiai 46, 58, 75
 Chodkevičius Jonas Karolis 86
 Chodkevičius Jonas Jeronimaitis
 64, 65
 Chreptavičius Joachimas Liutauras
 (Joachim Litawor Chreptowicz)
 93
 Chrūščiovas Nikita 209, 228
 Ciapinskis Bazilius 57
 Cidzikas Petras 230
 Clapton Eric 266
 Cohen Leonard 266

Č

- Čarkovskis T. (T. Czarkowski) 122
 Čartoriskiai 39, 46
 Čartoriskis Adomas Jurgis (Adam
 Jerzy Czartoryski) 102, 105
 Černius Jonas 182, 184
 Čičerinas Georgijus 154
 Čiurlionis Mikalojus Konstantinas
 19, 20, 127, 220

D

- Damehl Jahn (Jonas Damelis) 103
 Darius Steponas 151, 173, 174, 221
 Daukantas Simonas 111, 112
 Daukša Mikalojus 72, 74
 Daumantas, Nalšios kunigaikštis 31
 Davies Norman 267
 Dekanozovas Vladimiras 190, 191
 Deroy I. 90
 Didžiulienė-Žmona Liudvika 126
 Dieckmann Christoph 267
 Dmovskis Romanas (Roman
 Dmowski) 125, 138
 Donelaitis Kristijonas 15, 111
 Dovydaitis Pranas 194
 Dubeneckis Vladimiras 162
 Dwight Benjamin W. 128
 Dylan Bob 266

E

- Eichvaldas Eduardas Karolis
 (Edward Karol Eichwald) 104
 Eidintas Alfonsas 11, 267
 Ellion Gertrude (Geltrūda Elion)
 265
 Ercbergeris Matijas (Matthias
 Erzberger) 136

F

- Fabre F. X. 101

Ferdinandas Pranciškūs (Franz Ferdinand), Austrijos erchercogas 130
 Finkelšteinas Eitanas 230
 Fiodorovas Ivanas 58
 Fleury F. 127
 Frankas Johanas Pēteris (Johann Peter Frank) 104
 Frankas Jozefas (Joseph Frank) 104
 Frydrichas II, prūsų karalius 48

G

Gabrys-Paršaitis Juozas 134
 Gaigalaitis Vilius, Vilhelmas 130
 Gajauskas Balys 230
 Galvanauskas Ernestas 145–147, 151–153, 190
 Garry Romain (Romanas Gari) 265
 Garuckas Karolis 230
 Gaškaitė Nijolė 267
 Gediminas, kunigaikštis 13, 21, 25, 27, 32–37, 39, 43, 161
 Gedvilas Mečislovas 191
 Gelgaudas Antanas 105
 Gerulaitis Vitas 265
 Gielgud John (Džonas Gilgudas) 264
 Gilmour David 266
 Girėnas Stasys 173, 174, 221
 Glaubicas Jonas Kristupas (Johann Christoph Glaubitz) 63, 83
 Gorbačiovas Michailas 234, 235, 240, 241, 243, 246, 247
 Gordimer Nadine (Nadina Gordimer) 266
 Goštautai 75
 Goštautas Albertas 70
 Greimas Algirdas Julius 265
 Grigalius XIII, popiežius, 79
 Grinius Kazys 148, 154, 156
 Griškevičius Petras 234

Grunau Simonas 23
 Grunskis Eugenijus 267
 Gucevičius Laurynas 90
 Gudavičius Edvardas 267
 Gulevičius Vladimiras 237, 240
 Gustaitis Antanas 174
 Gvanjini Aleksandras (Alessandro Guagnini) 34

H

Hamanas Heinrichas (Heinrich Hamann) 200
 Harrison George 266
 Heifetz Jascha (Jaša Heifecas) 264
 Hendrix Jimi 266
 Herderis Johanas Gotfrydas (Johann Gottfried Herder) 110
 Hertlingas Georgas fon (Georg von Hertling) 136
 Hesas Valteris R. (Walter R. Hess) 180
 Heymann S. 104
 Himansas Polis (Paul Hymans) 145, 146
 Himleris Heinrichas (Heinrich Himmler) 200
 Hindenburgas Paulius fon (Paul von Hindenburg) 131
 Hitleris Adolfas 165, 181–183, 200
 Horacijus 81
 Husovianas Mikalojus 60

J

Jablonskis Jonas 126
 Jadvyga, Lenkijos karalaitė 41, 64
 Jakovlevas Aleksandras 236
 Jakštė-Dambrauskas Adomas 122
 Jankauskas Kęstutis 240
 Jaroslavas, Kijevo Rusios valdovas 26
 Jasinskis Jokūbas 96, 97
 Jekaterina II, Rusijos imperatorė 96, 100

Jelcinas Boris 256, 257
 Jofė Adolfas (Adolf Joffe) 142
 Jogaila, kunigaikštis 21, 35, 40, 41,
 42, 43, 47, 49–51, 64
 Jokubaitis Alvydas 4
 Jonas Paulius II, popiežius 228, 258
 Jučas Mečislovas 267
 Judinas Romanas 11
 Juknevičius Jonas 248
 Julijona, Vytauto žmona 52
 Juozaitis Arvydas 235
 Jurašaitis A. 126

K

Kacenbergas Judelis 216
 Kairys Steponas 134, 135
 Kalanta Romas 232, 233
 Kalinauskas Konstantinas 109
 Kalininas Michailas 187
 Kant Immanuel 98
 Karolis Didysis, imperatorius 30
 Karolis XII, Švedijos karalius 87
 Kasiulis Vytautas 265
 Kasparavičius Algimantas 267,
 268
 Katkus Donatas 264
 Kaubrys Saulius 11, 268
 Kauneckas Jonas 229
 Kaušėdas Algirdas 235
 Kazimieras, šventasis 53, 54
 Kęstutis, kunigaikštis 25, 34, 35,
 161, 176
 Kiaupa Zigmantas 268
 Kiaupienė Jūratė 268
 Kiedis Anthony 266
 Kielisiński Wincenty Kajetan 45
 Klemansas Žoržas B. (Georges B.
 Clemenceau) 140
 Klemansas IV, popiežius 31
 Klimas Petras 133, 159
 Klug Aaron (Aronas Kliugas) 265

Knakfusas Martynas (Marcin
 Knackfus) 90
 Kochas Ėrichas (Erich Koch) 180
 Kolciakas Aleksandras 139
 Kolontajus Hugas 93, 94
 Komorovskis Bronislovas
 (Bronislaw Komorowski) 264
 Konradas, Mozūrijos kunigaikštis 28
 Kornilovas Ivanas 114
 Korsakas Tadas 92, 97
 Kosakovskis Jonas 97
 Kosakovskis Juozapas 96
 Kosakovskis Simonas 96, 97
 Kossak J. 28
 Kosčiuška Tadas 90
 Kraševskis Juzefas Ignacas (Józef
 Ignacy Kraszewski) 9, 106, 120
 Krėvė-Mickevičius Vincas 168, 190,
 198, 220
 Kriauciūnas Petras 126
 Kubiliūnas Petras 203
 Kudirka Vincas 119, 220, 236
 Kulakauskas Antanas 11, 267
 Kulvietis Abraomas 61, 72
 Kuncevičius Albinas 268
 Kuzma Stasys 264
 Kuzmickas Bronislovas 241

L

Lafosse A. 112
 Landsbergis Vytautas 237, 241, 243,
 245, 250, 253, 256, 257
 Landsbergis-Žemkalnis V. 172, 173
 Latham Robert Gordon 12
 Laurinavičius Česlovas 268
 Lelevelis Joachimas (Joachim
 Lelewel) 104, 105
 Leninas Vladimiras 137, 220, 222,
 248
 Levinas Emmanuel (Emanuelis
 Levinas) 265

Lichtenšteinas Kunas 47
 Liekis Šarūnas 268
 Lietuvos Mykolas 57, 60
 Lileikis Paulius 241
 Lipchitz Jacques (Žakas Lipšicas) 264
 Liudendorfas Ėrichas (Erich Ludendorff) 131
 Liudvikas Rėza 111
 Liudvikas XVI, karalius 96
 Liuteris Martynas (Martin Luther) 60
 Lizdeika 27
 Lopata Raimundas 4, 268
 Lown Bernard (Bernardas Lounas) 265
 Lozoraitis Stasys 10, 177–179, 226, 227
 Lubinas Pranas (Frank Lubin) 265
 Lubys P. 203
 Lukauskaitė-Poškienė Ona 230
 Lukša-Skirmantas Juozas 211

M

Mačiulis Dangiras 268
 Mačiulis-Maironis Jonas 19, 120, 168, 220
 Mačiūnas Jurgis 265
 Mackevičius Antanas 108, 109
 Mackevičius Jonas 51
 Madou Jean-Baptiste 102
 Malinauskas Donatas 130
 Marcinkevičius Justinas 235
 Marksas Karlas 222
 Masalskis Ignotas 90, 96, 97
 Masevičius Eugenijus 244
 Matejko Jan 47
 Mažvydas Martynas 59, 61, 72
 Meinertas L. 215
 Mejė Antuanas (Antoine Meillet) 22
 Mekas Jonas 264

Merkulovas Vsevolodas 190, 198
 Merkys Antanas 183, 186–188, 190, 194
 Mičiūnas Romas 195, 199
 Mickevičius Adomas (Adam Mickiewicz) 15, 105, 120, 170, 104, 231
 Mieško, Lenkijos valdovas 26
 Milašius Oskaras (Oscar Milosz, Oskar Vladislas de Lubicz-Milosz) 138, 265
 Milkus Kristijonas Gotlibas 98
 Milošas Česlovas (Czesław Miłosz) 15, 265
 Mindaugas II 137
 Mindaugas, kunigaikštis 13, 14, 21, 27–32, 34, 176
 Mironas Vladas 166, 179, 182
 Miteranas Fransua (Mitterrand François) 250
 Mitkinas Nikolajus 234
 Molotovas Viačeslavas 21, 184–187, 197, 230, 231, 236, 237, 238
 Monteskjė Šarlis (Charles de Montesquieu) 91
 Morkus Pranas 229
 Morta, kunigaikštienė 29
 Motieka Kazimieras 241
 Muravjovas Michailas 109, 114, 115, 228
 Musolinis Benitas (Benito Mussolini) 154
 Musteikis Kazys 182, 188
 Mykolaitis-Putinas Vincas 220

N

Narbutas Teodoras 106
 Naruševičius Tomas 142, 151
 Narutavičius Stanislovas 135
 Narutovičius Gabrielis (Gabriel Narutowicz) 132

Nasvytis Algimantas 235
 Nekrošius Eimuntas 264
 Netimeras 26, 27
 Niendorf M. 268
 Nikolajus I, imperatorius 105
 Nikolajus II, imperatorius 122, 189
 Nilson J. E. 95
 Norblin Jean Pierre 92

O

Oginskiai 75
 Oginskis Mykolas Kleopas 101
 Olafas, Norvegijos valdovas 26
 Olafas, Švedijos kunigaikštis 26
 Orlovas Jurijus 230
 Ostrogiškiai, kunigaikščiai 46
 Ostrogiškis Konstantinas 76
 Ozolas Romualdas 236

P

Pajaujis Juozas 157
 Palachas Janas 232
 Paleckis Justas 190
 Penkowskis A. 34
 Petisnė Gabrielis Žanas (Gabriel Jean Petisne) 152
 Petkevičius Vytautas 235
 Petkus Viktoras 230
 Petraitis Jaunius 11
 Petras I, imperatorius 88
 Petrovas A. 238
 Pijus XII, popiežius 211
 Pikolominis Enėjas Silvijus (Enea Silvio Piccolomini) 52
 Pilsudskis Juzefas (Józef Piłsudski) 125, 126, 131, 138, 140, 151, 154, 159
 Plechavičius Povilas 155, 205
 Pliateryté Emilia (Emilia Plater-Broel) 105

Poniatovskis Juzefas 95
 Poniatovskis Stanislovas Augustas 85, 88, 94, 97
 Poška Dionizas 111
 Potockis Ignatas 94
 Povilaitis Augustinas 187
 Pozdniakovas Nikolajus 190
 Pranciškus Skorina (Franciscus Skorina) 52, 58
 Prapuolenis Leonas 196
 Protasevičius Valerijonas 78, 79
 Prunskienė Kazimiera 235, 243
 Ptolemajas 26
 Putinas Vladimiras 257
 Pyplys-Mažytis Kazimieras 211

R

Radvila Juodasis Mikalojus 58, 61, 62
 Radvila Rudasis Mikalojus 61
 Radvila-Našlaitėlis Mikalojus Kristupas 58
 Radvilos 46, 75
 Radžvilas Vytautas 4, 236
 Ragaišis Romaldas Juozas 230
 Ramanauskas-Vanagas Adolfas 213
 Rapolionis Stanislovas 61
 Raštikis Stasys 177, 178, 182, 184, 187
 Reisonas Karolis (Kārlis Reisons) 173
 Reivytis Vytautas 200
 Repšys Petras 264
 Ribentropas Joachimas fon (Joachim von Ribbentrop) 21, 184, 230, 231, 236, 237, 238
 Richards Paul McCartney Keith 266
 Rimša Petras 115
 Rinkevičius Gintaras 264
 Robertsonas Džordžas 259

- Rowwell Stephen C. 268
 Rozenbaumas Simonas 138, 142, 167
 Rubensas Peteris Paulius 67
 Rudamina Andrius 82
 Ruzveltas Franklinas D. (Franklin D. Roosevelt) 206, 226
 Rydzas-Smiglas Edvardas (Edward Rydz-Śmigły) 183
- S**
- Sabaliauskas Algirdas 240
 Sabonis Arvydas 265
 Sacharovas Andrejus 230, 246
 Sadūnaitė Nijolė 230
 Sakalas Aloyzas 241
 Sanguškos 39, 46
 Sapiega Kazimieras Nestoras 92
 Sapiega Leonas 70
 Sapiegos 75
 Sarbievijus Motiejus Kazimieras 81
 Savojetis Eugenijus 48
 Schrenckas Jacobas 62
 Semaško Dominykas 138, 142
 Semenavičius Kazimieras 63, 80, 81
 Senn Alfred Erich 267, 268
 Sforca Bona (Bona Sforza), Milano
 kunigaikštystė 60
 Sharkey Jack (Juozas Žukauskas)
 265
 Sierakauskas Zigmantas (Zygmunt Sierakowski) 108
 Simpsonas J. 140
 Sirutavičius Vladas 268
 Sirvydas Konstantinas 73, 74, 81
 Skirgaila, kunigaikštis 44
 Skučas Kazys 187
 Slavočinskis Saliamonas 74
 Sleževičius Mykolas 137, 143, 144,
 154, 156, 166
 Slovackis Julius (Juliusz Slowacki) 17
- Sluckiai 39
 Smakauskas Vincentas 78
 Smetona Antanas 125, 131–134,
 136, 137, 139, 141, 149, 151, 155,
 156–158, 160, 161, 163–166,
 168–173, 176–182, 187–191, 225
 Smigleckis Martynas 81
 Smuglevičius Pranas 84, 89
 Snayrs P. 86
 Sniadeckis Andrius (Andrzej Śniadecki) 104
 Sniadeckis Jonas (Jan Śniadecki)
 104
 Sniečkus Antanas 191, 193, 206
 Snyder Timothy 268
 Sondeckis Saulius 264
 Songaila Rimgaudas 234
 Soutin Chaim (Chaimas Sutinas) 264
 Springsteen Bruce 266
 Sruoga Balys 220
 Stalinas Josifas 184, 185, 193, 206,
 209, 216, 220, 222
 Stanevičius Simonas 111
 Stanislovas Augustas 94–96
 Stanislovas, šventasis Krokuvos vyskupas 42
 Stankevičius Česlovas 241
 Stankevičius Juozas 133
 Staugaitis Justinas 137
 Steponas Batoras, Transilvanijos
 kunigaikštis 65
 Steponas, Vengrijos valdovas 50
 Strijkovskis Motiejus 68
 Stulginskis Aleksandras 148, 156,
 194
 Suchetas Davidas 264
 Suvorovas Aleksandras 48, 97
 Sužiedėlis Saulius 267
 Svarinskas Alfonsas 229

Š

- Šapoka Adolfas 9
 Šaulys Jurgis 133, 134
 Šilingas Stasys 130, 137
 Škirpa Kazys 195, 196
 Šliūpas Jonas 151
 Štenbergas Mykolas Kiuchmeisteris
 fon 49
 Štirlandas Andrius 29, 30
 Štromas Aleksandras 229

T

- Tamkevičius Sigitas 228, 229
 Tamošaitis Mindaugas 11, 267
 Taylor Isaac 189
 Terleckas Antanas 230
 Tiškevičiai 75
 Treniota, kunigaikštis 31
 Truska Liudas 267, 268
 Tūbelis Juozas 161, 163–165, 178,
 179
 Tumas (Vaižgantas) Juozas 119, 168
 Turenas, prancūzų maršalas 48
 Tyzenhauzas Antanas 68, 88

U

- Ubartas Romas 254
 Ulrichas von Jungingenas 48
 Unitas Johnny (Jonas Jonaitis) 265
 Urachas Vilhelmas fon (Wilhelm
 von Urach) 136
 Urbšys Juozas 184, 187, 194

V

- Vaišelga, Mindaugo sūnus 31
 Valančius Motiejus 110, 112, 113,
 116, 117
 Valavičiai 75
 Valdheimas Kurtas (Kurt
 Waldheim) 230
 Valionis Antanas 261

- Valiūnas Silvestras 111
 Varnas Adomas 29
 Vaskela Gediminas 268
 Vėlavičius Vincentas 229
 Venclova Tomas 229, 230
 Verneris Manfredas (Manfred
 Wörner) 259
 Veverskis Kazys 204
 Vijūkas-Kojalavičius Albertas 81
 Vilčinskis Jonas Kazimieras 79, 90,
 103, 107, 112
 Vileišis Jonas 135
 Vilkas Eduardas 235
 Vilsonas Vudrau (Woodrow
 Wilson) 134
 Vinogradnaitė Inga 4
 Viollet H. Roger 159
 Vitkauskas Vincas 190
 Vladimiras, Kijevo Rusios
 valdovas 26
 Vlasovas Andrejus 200
 Voldemaras Augustinas 137, 138,
 140, 145, 149, 156–161, 164
 Vygodskis Jokūbas 167
 Vyšnioveckiai 39, 46
 Vytautas Didysis, kunigaikštis 13,
 27, 34, 35, 40, 42–52, 55, 60, 63,
 151, 161, 162, 163, 173, 176
 Vytenis, kunigaikštis 31, 36

W

- Washkansky Louis (Luisas
 Vaškanskis) 265
 Wojniakowski K. 92
 Wood Ronnie 266

Z

- Zaleskis Augustas (August Zaleski)
 159
 Zauerveinas Georgas (Georg
 Sauerwein) 121

Zaunius Dovas 159
Zdebskis Juozas 229
Zemaitis Tony (Antanas Kazimeras Žemaitis) 266
Zemeckis Robertas (Robert Zemecki) 264
Zenkevičius J. 111
Zigmantas I, Vengrijos karalius 51
Zikaras Juozas 117

Ž

Žalys Vytautas 11, 267, 268
Želigovskis Liucijanas (Lucjan Želigowski) 16, 144
Žemaitis-Vytautas Jonas 212, 213
Žilius Jonas 129, 151
Žygimantas Augustas 33, 60, 65
Žygimantas Senasis 60
Žymantienė-Žemaitė Julija 120, 126

**Alfonsas Eidintas, Alfredas Bumblauskas,
Antanas Kulakauskas, Mindaugas Tamošaitis**

Lietuvos istorija. – Vilnius: Vilniaus universitetas, Vilniaus universiteto leidykla, 2012. – 280 p.

Ši knyga siekia pateikti atsakymą į klausimą, kuris Lietuvos žmonėms yra vienas svarbiausių: kaip gimė Lietuva ir kodėl mūsų valstybė yra ne atsitiktinumą ar šalutinių aplinkybių išraiška, bet šimtmečius brandintas vaisius, teisėtu tautos apsisprendimu grįstas savarankiškumo kelias ir dėsnings, užtarnautas atpildas už kiekvieno lietuvio gyvenimą ar net gyvybę?

2013-aisiais Lietuva imsis pirmininkauti Europos Sajungai – laisvų ir demokratinų Europos valstybių susivienijimui. Tai išskirtinė galimybė ne tik prisištėti kuriant bendrą Europos ateitį, bet ir sustiprinti šalių dėmesinguočią žemyno tautų praeičiai ir, žinoma, patiembs pažvelgti ir visam pasauliui priminti, kas buvo, yra Lietuva glausta, lengvai skaitoma, tiesos ir atvirumo kriterijais grįsta Lietuvos istorijos apžvalga. Atskleidžiamas ilgas, pergalingas, kartais sunkus ar net tragiskas mūsų valstybės istorinis kelias per skirtinges politines sanklodas, okupacijų duobes ir atkurtos nepriklausomybės įkalnes bei nuokalnes.

Tai pirmas bandymas nuo 1990 m. aprėpti visą Lietuvos valstybės istoriją nuo senovės iki 2004 m. atsakingu ir taupiu žvilgsniu.

LIETUVOS ISTORIJA

Alfonsas EIDINTAS, Alfredas BUMBLAUSKAS,
Antanas KULAKAUSKAS, Mindaugas TAMOŠAITIS

Kalbos redaktorė Gražina Indrišiūnienė
Viršelio dailininkė Audronė Uzielaite
Maketuotoja Vida Vaidakavičienė

Isleido Vilniaus universitetas, Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 3, LT-01122 Vilnius